

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΑΥΤΟΥ

Α'*

Πληθύνονται όλον ἐν καὶ πολλαπλασιάζονται αἱ περὶ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου μελέται, ζήτημα δὲ τῆς ἡμέρας ἐγένετο ἀπὸ τινων ἐτῶν τὸ ζήτημα περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀγνοεῖτε τὴν περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν εἰδῶν ὑπόθεσιν, καθ' ἣν ὁ ἀνθρώπος παρήχθη ἐκ τοῦ ζώου δι' ἀλλεπαλλήλων μεταβολῶν ἢ μεταμορφώσεων. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, τὴν δαρβινικὴν, πάντα τὰ ὄντα παράγονται τὰ μὲν ἐκ τῶν δὲ, ἀπὸ τῶν ἀπλουστάτων καὶ ἀτελεστάτων μέχρι τῶν συνθετωτάτων καὶ τελειοτάτων. Ἐξ ἀρχικοῦ τινος κυττάρου (cellule) προήλθεν ἡ ζωὴ, ἐκδηλουμένη βαθμηδὸν ὑπὸ μορφᾶς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τελειοτέρας. Αἱ ἀλλεπάλληλοι δ' αὐτὰι καὶ συνεχεῖς μεταβολαὶ ἢ μεταμορφώσεις συνέβησαν κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην δυνάμει τοῦ περὶ τῆς φυσικῆς διαλογικῆς καλουμένου νόμου, καθ' ὃν εἶδος τι ὑπερβάλλει μικρὸν κατὰ μικρὸν ἕτερον εἶδος, διότι αἱ ιδιότητες αὐτοῦ συνάδουσι μᾶλλον τῶν τοῦ ἑτέρου εἰς τὸ σύνολον τῶν περιστάσεων, ἐν αἷς ἀμφοτέρω τὰ εἶδη ζῶσιν. Ἐκάτερον τῶν εἰδῶν ἀγωνίζεται, ἕνα ζήτῃ· ἀλλὰ τὸ μὲν ἡττᾶται ἐν τῷ ἀγῶνι καὶ ἀπόλλυται, τὸ δὲ νικᾷ καὶ ἐπιζῆ. Καὶ ὁ ἀνθρώπος δὲ, ὅστις, φυσιολογικῶς εἶπεν, εἶνε ζῶον, ἐπεφάνη, λέγουσιν οἱ δαρβινισταὶ, ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Δὲν κατάγεται, λέγουσιν, ἐκ τοῦ πιθήκου, τοῦ ἐκ τῶν μακροπόρων τὰ μάλιστα παρεμφεροῦς τῷ ἀνθρώπῳ· ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ πιθήκος κατάγονται ἐκ τινος εἶδους τανῦν ἀπολεσθέντος, παραγαγόντος δὲ τὰς δύο οἰκογενείας, τὴν οἰκογένειαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν οἰκογένειαν τῶν πιθήκων. Οἱ δαρβινισταὶ ἐνόμισαν ὅτι τὴν ὑπόθεσιν αὐτῶν ἐνισχοῦσιν ἀρχαιολογικαὶ ἀνακαλύψεις, δι' ὧν, λέγουσιν, ἀποδείκνυται, ὅτι ἐν προϊστορικοῖς χρόνοις ὁ ἀνθρώπος ἐζησεν ἐν καταστάσει ἀγρία, ἐν ἣ βραδέως καὶ βαθμηδὸν ἀνεπτύχθησαν αἱ διανοητικαὶ αὐτοῦ δυνάμεις καὶ τὰ ὄντα.

Αἱ ὑποθέσεις αὐτὰι καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν πορίσματα ἤρχισαν νὰ διαδίδωνται, ὅτε οἱ ὀπαδοὶ τῆς θετικῆς φιλοσοφίας ἐδίδασκον, ὅτι ἡ ἐποχὴ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων παρήλθεν ἀνεπιστρεπτεὶ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ θρησκεία, δισχυρίζονται οἱ θετικοὶ φιλόσοφοι, διήνησε τὴν περίοδον αὐτῆς· τὸ βασιλεῖον αὐτῆς ἔληξεν, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων δ' αὐτῆς ἠγέρθησαν αἱ πειραμα-

* Ἀπηγγέθη ἐν τῷ Συλλόγῳ.

τικαί ἐπιστήμαι, αἵτινες μέλλουσιν ἐφεξῆς νὰ δεσπόζωσιν. Κατ' αὐτοὺς ἄρα ὁ ἄνθρωπος οφείλει νὰ παύσῃται ὀνειροπολῶν περὶ τοῦ ἀπολύτου. Ὁ Λιτρέ, λαλῶν περὶ τῶν ζητημάτων ἐκείνων, ἅτινα ἡ ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ ἐξακριβώσῃ, λέγει, ὅτι τὰ ζητήματα ταῦτα εἶναι ἀσκεπτικῶς μυστηρίων, πρὸς ὧν τὴν ἔρευναν οὔτε πλοῦξ ἔχομεν οὔτε ἰστίαν. Ἐντεῦθεν ἔπεται (καὶ τοῦτο νοεῖ ὁ θετικισμὸς), ὅτι οὐδὲν ἐπιζῆ τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι. Ἄν ὁ ἄνθρωπος σκέπτηται, ἢ σκέψῃ αὐτοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἔκκρισις τοῦ ἐγκεφάλου μετ' αὐτοῦ ζῶσα καὶ θνήσκουσα. Ἐν μόνον ὑπάρχει ἀθάνατον καὶ αἰώνιον, ἡ ὕλη, ἡτίς, ἐπ' ἀπειρον τροποποιουμένη, ἀποβαίνει ἐν τέλει ἄνθρωπος καὶ παράγει ἐν τῷ ξένῳ τούτῳ καὶ ἀλλοκότῳ ζῶν τὸ αἶσθημα τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, τὴν ἰδέαν τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀπειρου, τοῦ αἰωνίου, τὴν ἰδέαν τῆς ἀθανασίας. Τοιαύτη εἶναι ἡ θεωρία ἡ εὐρυτάτης τανῦν ἔχουσα διακλαδώσεις. Ἐντεῦθεν ἡ ὀσημέραι ἐπιτεινομένη πάλῃ μεταξὺ θεωρητικῆς καὶ ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας, μεταξὺ πίστεως καὶ ἐπιστήμης. Ἐντεῦθεν ἡ ἀκηδία περὶ τὴν ἐξέτασιν φυσικῶν καὶ ὑπερφυσικῶν ζητημάτων, ἡ σπουδὴ δὲ καὶ ἡ τάσις εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἀνθρωπολογικῆς καὶ βιολογικῆς. Ἐντεῦθεν ἡ λεπτομερὴς βίασμος καὶ ἐξέτασις τῶν πρώτων τοῦ χριστιανισμοῦ ἀρχῶν. Ἐντεῦθεν ἡ ἀπόπειρα εἰς μεταρρύθμισιν ῥιζικὴν, εἰς ἀνατροπὴν τελείαν τούτων ἢ ἐκείνων τῶν ἐπικρατουσῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν. Αὐτὴ τῆς ψυχῆς ἡ ἀθανασία ἀνακηρύττεται πολλὰκις ἀπλοῦν τῆς φαντασίας ἀποκύημα· αὐτὸς ὁ ζῶν Θεὸς οὐχὶ σπανίως τίθεται ἐπὶ τῆς πλάστιγγος τῆς συζητήσεως καὶ ἀμφιβολίας, τί λέγω; ἀρεταὶ τέλεον ἐκ τῆς σκηνῆς καὶ ἀφανίζεται.

B'

Ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν παρουσιάζεται ἐν πρώτοις ζήτημα ἐκ τῆς φυσικῆς ἱστορίας, πρὸς οὗ τὴν λύσιν δὲν δισταζῶ νὰ ὁμολογήσω ἑμαυτὸν ἀναρμόδιον. Ἡ πεῖρα διδάσκει, ὅτι εἰλικρινῆς ἐξομολόγησις εἶναι συνήθως προτιμότερα τοῦ ἀκατονομάστου ἐκείνου θράσους, μεθ' οὗ τινες ὄλως ἀπροπαράσκευοι ἀποδύονται εἰς ἀγῶνα ἄνισον. Τί δὲ προκύπτει ἐντεῦθεν; Δυστυχῶς βλάβη μᾶλλον καὶ χλευασμὸς ἢ ὠφέλεια καὶ θρίαμβος τῆς ἀληθείας. Τούτου ἕνεκα καὶ ἡμεῖς, μὴ ἐπιλαμβανόμενοι, ὡς προείπομεν, τῆς φυσιολογικῆς ὄψεως τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματος, ἀρκούμεθα ν' ἀναγράψωμεν ἀπλῶς ἐνταῦθα τὰς περὶ αὐτοῦ γνώμας ἀνδρῶν, οἵτινες εἰς τὸ δυσχερὲς τοῦτο ζήτημα μάλιστα ἐνέκυψαν. Ἄγγλος τις, ὁ Huxley, δισχυρίζεται ὅτι αἱ ἀνατομικαὶ τοῦ ἀνθρώπου ἰδιότητες εἶναι αἱ αὐταὶ καὶ αἱ τῶν μεγάλων ἀνθρωπομορφῶν πιθήκων, τοῦ γορίλλα, τοῦ ὄραγγοτάγκου, τοῦ τραυλοδύτου. Ὁ σοφὸς οὗτος ἀνὴρ μετρήσας τὴν χωρητικότητά τοῦ ἐλαχίστου κρανίου τοῦ ἀπαντῶντος μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἀγρίων τῆς Ὀκεανίας εὗρεν αὐτὴν ἴσην πρὸς 970 κ. ἐκ. Μετρήσας προσέτι τὸ ὠραιότατον κρανίον πεπολιτισμένου ἀνθρώπου ἀπεφάνητο

ὅτι ἡ χωρητικότης αὐτοῦ εἶνε ἴση πρὸς 1781 κ. ἐκ. Ἀναγκαῖον κρίνομεν νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι ἡ αὐτὴ νοσερὰ δύναμις παρατηρεῖται ἐν χωρητικότητι κρανίου 1200 καὶ χωρητικότητι κρανίου 1780 κ. ἐκ. Ὁ Huxley δεῖκνυε ἔπειτα, ὅτι μείζων ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ μεγέθους τοῦ κρανίου ἀγρίου καὶ τοῦ κρανίου γορίλλα ἢ μεταξὺ τοῦ κρανίου ἀνθρώπου λευκῆς φυλῆς καὶ τοῦ κρανίου ἀγρίου. Ἐνταῦθα ἡ διαφορὰ εἶναι 811 κ. ἐκ., ἐκεῖ μόνον 431.

Ἄλλ' ἰδοὺ ἄλλοι, οἷον ὁ Quatrefages ἰσχυρίζομενοι, ὅτι αἱ ἀποδείξεις ἐκ τῆς τοῦ κρανίου καταμετρήσεως δὲν εἶναι ἀποχρῶσαι καὶ ὅτι πραγματικαὶ ὑπάρχουσιν ἀνατομικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ τετράχειρος. Ἡ ὀρθοδασία, ἡ κατασκευὴ τῆς σπονδυλικῆς στήλης, ἡ διάθεσις τῶν ἐπιδεμάτων τῆς κεφαλῆς ἀποτελοῦσιν, ὡς φαίνεται, οὐσιώδεις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πιθήκου διαφορὰς. Οἱ ἄνδρες οὗτοι παρατηροῦσιν, ὅτι ἐν χωρητικότητι κρανίου κατωτέρως τῶν 970 κ. ἐκ. οὐδὲν ἄλλο εὐρίσκουμεν ἢ κρανία ἡλιθίων ἢ κρανία πιθήκων. Ὁ ἀριθμὸς ἄρα 970 κ. ἐκ. εἶναι τὸ ὄριον τὸ χωρίζον τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ ζώου. Ἐπειτα κατὰ τοὺς αὐτοὺς φυσιολόγους, δὲν ἐξαρτᾶται τὸ πᾶν ἐκ τῆς ποσότητος. Καὶ ἡ ποιότης ἔχει μεγάλην σημασίαν, οὐδεὶς δὲ γινώσκει, πῶς πάλῃ ἡ ἐγκεφαλικὴ ὕλη, οὐδὲ ἂν μὴ αἱ ἀπείρας μικραὶ ἐκεῖναι κινήσεις τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξ ὧν ἡ σκέψις, παράγεται ἄλλως παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἄλλως παρὰ τῷ πιθήκῳ. Ἄλλοι ἀνατομικοὶ ἀποδέχονται μὲν τὴν αὐτὴν γνώμην, καίπερ ἐκ διαφοροῦ ἀρχῆς ὁρμώμενοι. Ὁ Owen συνέγραψε μελέτην περὶ τοῦ ποδῆ τοῦ ἀνθρώπου συγκρινομένου πρὸς τὴν χεῖρα τοῦ πιθήκου καταδείξας, ὅτι ὁ πίθηκος εἶναι πρὸ πάντων ζῶων ἀναρριχητικόν. Ἄλλοι δὲ παρατηροῦσιν, ὅτι καίτοι ἐν ἀρχῇ τὸ κρανίον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πιθήκου ὁμοιάζουσι πρὸς ἄλληλα, ἀναπτύσσονται ἡμῶς ἔπειτα διαφόρως.

Κατὰ τῆς γνώμης ταύτης ἀντεπεξῆλθον ἄλλοι φυσιολόγοι τάναντία ἀποφαινόμενοι. Καὶ δὴ, οἱ μὲν ὅπως ἐξηγήσωσι διατί ὁ πίθηκος ἔχει τέσσαρας πόδας, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει δύο χεῖρας καὶ δύο πόδας, ἰσχυρίσθησαν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶχε κατ' ἀρχὰς τέσσαρας χεῖρας καὶ ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὑποδήματος μετὰ πολλὰς γενεὰς συνέσφιγξε βαθμηδὸν τοὺς δακτύλους, παρεμύρφωσε τὴν χεῖρα καὶ ἐπὶ τέλους μετέβαλεν αὐτὴν εἰς πόδα. Ἄλλοι δὲ τούτων σπουδαιότεροι παρετήρησαν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὄργανα ἄχρηστα, ἅτινα φαίνονται μαρτυροῦντα τὴν ποτὲ ὑπαρξίν ζωόδους καταστάσεως, ὅτε τὰ ὄργανα ταῦτα, ἄτραφα τανῦν ἕνεκα ἐλλείψεως χρήσεως, ἦσαν ἀνεπτυγμένα καὶ ἐν χρήσει.

Ἄλλὰ διατί νὰ ἐξακολουθῆσωμεν ἀναγράφοντες τὰς παρατηρήσεις ταύτας καὶ τὰς γνώμας; Παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι τὸ ἀνατομικὸν ζήτημα δὲν ἐλύθη εἰσέτι. Ἡ ἀνακάλυψις νέου κρανίου ἀναφερομένου εἰς τὸν πρῶτον ἄνθρωπον καὶ ἀρχαιότερου τῶν μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθέντων, θὰ καταστρέψῃ

πιθανῶς τὰς μέχρι τοῦδε γενομένης παρατηρήσεις καὶ θ' ἀνατρέψῃ θεωρίας σχεδὸν ἀποδεκτὰς σήμερον γενομένης. Ἐπειτα ἂν μὴ ὁ κοινὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πιθήκου πρόγονος ἀνακαλυφθῇ, μηδὲ τὰ λείψανα αὐτοῦ εἰς φῶς ἐξέλθωσιν ἐκ τοῦ μεγάλου τῆς φύσεως μουσείου, καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς θερμότεροις θιασώταις τῆς ζωώδους τοῦ ἀνθρώπου ἀρχῆς θὰ ὑπολείπηται ἀμφιβολία τις καὶ ἀβεβαιότης. Διὰ ταῦτα ἐγκαταλείψαντες τὸ ζήτημα τοῦτο ὑποθέσωμεν αὐτὸ λελυμένον, τὴν δὲ ζωώδη τοῦ ἀνθρώπου ἀρχὴν ἀνατομικῶς ἀποδεδειγμένην. Ἄλλ' ὅμως καὶ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, πλεῖστα τοῦ ἀνθρώπου ιδιότητες μένουσιν ἀνεξήγητοι, διότι ὁ ἀνθρωπος εἶναι ὄν ἠθικόν, τὰ δὲ ἠθικὰ ζητήματα δὲν λύονται διὰ τῆς ἀνατομικῆς κοπίδος.

Γ'

Ὁ ἀνθρωπος διακρίνεται οὐσιωδῶς τοῦ ζώου διὰ τοῦ νοῦ καὶ τῆς γλώσσης· τὸν οὐσιώδη δὲ τοῦτον διακριτικὸν τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρὰ δὲν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ ἡ φυσικὴ διαλογία. Ἐξετάσωμεν τὸν πρῶτον ἀνθρωπον καθ' ὃν χρόνον οὗτος δὲν εἶχεν εἰσέτι συντρίψει τὰ δεσμὰ τῆς ἀρχαίας αὐτοῦ καταστάσεως. Τὸ πρῶτον πρὸς τοῦτο βῆμα ἐποίησατο ὁ ἀνθρωπος προσκτισάμενος, ἔστω καὶ καθ' ἐλάχιστον, τὸν νοῦν καὶ τὴν γλῶσσαν. Ἀλλὰ τὴν πρώτην πρόσκτησιν τοῦ νοῦ τούτου καὶ τῆς γλώσσης ταύτης δὲν δυνάμεθα τὸ παράπαν νὰ ἐξηγήσωμεν. Ὑπῆρξε χρόνος, ὅτε οὐδεμίᾳ φυλῇ οὐδ' αὐτὴν τὴν ἀσθενεστάτην ἐκέκτητο ἀνθρωπίνην νόησιν· ἀνάγκη πάλης καὶ ἀγῶνος περὶ ὑπάρξεως, θὰ ὑπερισχύσῃ δ' ἐκεῖνο τῶν ζώων, ὅπερ ἔχει τὸ ἀσφαλές· στατον καὶ μάλλον ἀνεπτυγμένον ζωικὸν ἔνστικτον. Τὸ μὲν τῶν ζώων θὰ θριαμβεύσῃ διὰ τῆς βίας καὶ δυνάμεως, τὸ δὲ διὰ τῆς ἰκανότητος τοῦ ἐκφεύγειν τὸ ἰσχυρότερον. Θεωρήσωμεν τὸν ἀνθρωπον ἐπιζήσαντα ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦτ' περὶ τῆς ὑπάρξεως, θεωρήσωμεν αὐτὸν καθ' ὃν χρόνον δὲν λαλεῖ, δὲν σκέπτεται. Εἶναι ἔτι ζῶον, ἀρα πολλῶ ἀσθενέστερον τῶν περιστοιχιζόντων αὐτόν. Πολλὰ ζῶα εἶναι πολλῶ ἰσχυρότερα αὐτοῦ καὶ εὐστροφώτερα. Ὁ ἀνθρωπος δὲν ἔχει τὴν δυνάμιν τοῦ ἐλέφαντος καὶ τοῦ λέοντος, δὲν ἔχει τὸ εὐστροφὸν τῆς τίγρεως, δὲν ἔχει οὔτε τὸ πανούργον τῆς ἀλώπεκος οὔτε τὴν ὄσφρησιν τοῦ κυνός· καὶ ἐν τῷ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀγῶνι ἀφεύκτως θέλει ἀπολεσθῆ, ἂν μὴ ἔχῃ τὸν νοῦν καὶ τὸν λόγον. Ἀλλὰ πῶς ἀναφαίνεται ὁ νοῦς οὗτος;

Λέγουσιν οἱ ἐναντίοι, ὅτι ὁ πρῶτος ἀνθρωπος ἦτο πιθανῶς πεπρωτισμένος ὑπὸ τῆς δυνάμεως ἐκείνης, τῆς εὐστροφίας καὶ τῆς πανουργίας, καὶ ὅτι αἱ ἔνστικτοι αὐτοῦ αὐταὶ ιδιότητες ἐξηφανίσθησαν βαθμηδόν, διότι δὲν εἶχε πλέον χρεῖαν αὐτοῦ, καθόσον ὁ νοῦς αὐτοῦ ἀνεπτύσσετο. Τοῦτο εἶναι δυνατόν. Ἀλλὰ πῶς ὁ ἀνθρωπος διείδεν, ὅτι ὁ νοῦς ἦτο εἰς αὐτὸν ὠφελιμώτερος τῶν ἐνστικτικῶν ἐκείνων ιδιοτήτων; Ἐφ' ὅσον ὁ ἀνθρωπος ἦτο ζῶον, οὐ-

δὲν ἄλλο ἠδύνατο ν' ἀναπτύξῃ ἐν ἑαυτῷ ἢ τὰ ἔνστικτα τοῦ ζώου. Ἀναπτύσσων δὲ τὰ ἔνστικτα ταῦτα, ὑπερίσχυε τῶν λοιπῶν ζώων, τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ. Καὶ ὅμως δὲν πράττει τοῦτο ὁ ἀνθρωπος· διότι ὠραίαν τινὰ ἡμέραν παρατηρῶν, ὅτι ὁ νοῦς θὰ ἦναι εἰς αὐτὸν χρησιμώτερος τῆς εὐστροφίας καὶ ῥώμης δωρεῖται εἰς ἑαυτὸν τὸν νοῦν. Ἐρωτῶμεν τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ δαρβινισμοῦ, πῶς δύνανται νὰ ἐξηγήσωσιν ἡμῖν τὸ παράδοξον τοῦτο φαινόμενον; Ὁ ἀνθρωπος ἐγένετο λογικὸς καὶ διὰ τοῦ λογικοῦ ὑπερίσχυσε τῶν περὶ αὐτὸν ζώων. Ἡμέραν τινὰ τὸ ἀνθρώπινον τοῦτο ζῶον κατασκευάζει λίθινον πέλεκυν, κατεργάζεται λόγχην τραχεῖαν, καλύπτει ἑαυτὸν διὰ τοῦ δέρματος ζῶων ὑπ' αὐτοῦ φονευθέντων, καλλιεργεῖ τὴν γῆν, νοεῖ, σκέπτεται καὶ λαλεῖ. Γίνεται μάλιστα κύριος τοῦ μεγάλου τούτου τῆς φυσικῆς διαλογῆς νόμου, ὅστις μέχρι τοῦδε ἐπληροῦτο μοιραίως καὶ καθ' ἀνάγκην· σήμερον δὲ προβλέπομεν τὴν στιγμὴν, καθ' ἣν ὁ νόμος οὗτος θὰ πληρῶται μόνον ἐν τῷ βῆθει τῆς θαλάσσης, ἐκεῖ, ἔνθα ὁ ἀνθρωπος δὲν δύναται νὰ διεισδύσῃ.

Ἴδωμεν, τί περὶ τούτου λέγει αὐτὸς ὁ Δαρβίνος. Τυχαία τις μεταβολὴ λέγει, ἤγαγέ ποτε τὸν ἐγκέφαλον ἐνὸς τῶν προγόνων ἡμῶν εἰς ἀνάπτυσιν καθιστώσαν αὐτὸν δεκτικὸν τοῦ λόγου καὶ οὕτως ἐξέβλυσεν ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου ἡ λέξις καὶ μετ' αὐτῆς ὁ νοῦς. Περιττὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Δαρβίνος, ταῦτα λέγων, ὁμολογεῖ αὐτὸς οὗτος τὴν ἥτταν αὐτοῦ. Τυχαία μεταβολὴ τί ἄλλο εἶναι ἢ ἀπλῆ τύχη; Δύναται δὲ τυχαίως νὰ παραχθῇ ὁ νοῦς καὶ ἡ γλῶσσα καὶ πάντα τὰ ἐκπληκτικὰ καὶ ἐξαισία αὐτῶν προϊόντα; Ἀναμφιβόλως ὄχι. Ὅργανον ἐξ ἑαυτοῦ παραγόμενον εἶναι ἀποτελεσμα ἄνευ αἰτίου, εἶναι τι φαντασιώδες καὶ ἀνύπαρκτον. Μόνη ἡ ἀσκησις δὲν ἀρκεῖ ἐνταῦθα· διότι ἡ ἀσκησις ἀναπτύσσει, ἀλλὰ δὲν δημιουργεῖ. Πῶς ἀρα ἤρξατο ὁ ἀνθρωπος νὰ λαλῇ; Βεβαίως δὲν ἀποδεχόμεθα τὴν γνώμην τῶν ἰσχυρισθέντων, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδίδαξε τὸν ἀνθρωπον νὰ λαλῇ, οὐδὲ ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν τὰ στενὰ τῆς μελέτης ἡμῶν ὄρια νὰ θίξωμεν τὸ μακρὸν καὶ πολύπλοκον τοῦτο ζήτημα. Παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι οὐδαμῶς λύει τὸ ζήτημα ἡ φράσις τοῦ Ρενάν, εἰπόντος ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ *De l'origine du langage : au jour le langage apparut*. Ὁ Δαρβινισμὸς ἀρα δὲν διδάσκει ἡμᾶς, πῶς ἐγένετο ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ζώου εἰς τὸν ἀνθρωπον, ἀπὸ τοῦ ἀλόγου εἰς τὸ λογικόν.

Δ'

Ἄν θελήσωμεν νὰ ἐξηγήσωμεν διὰ τῆς δαρβινικῆς ὑποθέσεως τὴν ἀρχὴν τῶν κοινωνιῶν, εἰς τὰς αὐτάς θὰ περιέλθωμεν ἀνυπερβλήτους δυσχερείας. Ἴδου ὁ ἀνθρωπος προσκτισάμενος τὸν νοῦν καὶ ἀρξάμενος νὰ ζῇ καθ' ὁμάδας, ὡς καὶ νῦν ἔτι πράττουσι τοῦτο εἶδη τινὰ πιθήκων. Ἡ οἰκογένεια δὲν ὑφίσταται ἔτι· τὸ τέκνον εἶναι τέκνον τῆς φυλῆς· εἰς οὐδένα δὲ ἀνήκον ἀ-

νήκει εις πάντας. Ἄλλ' ἔρχεται ἡμέρα, ὅτε ἡ μήτηρ οὐ παύεται ἀγρυπνοῦσα καὶ περιθάλπουσα τὸ τέκνον καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἡλικίᾳ, καθ' ἣν τοῦτο δύναται νὰ στερηθῇ τῆς μητρικῆς περιθάλψεως. Ἡ οἰκογένεια ἄρχεται μορφουμένη, περιλαμβάνουσα ἐν ἑαυτῇ μητέρα καὶ τέκνον. Τότε καὶ ὁ πατήρ ἄρχεται ἀναγνωρίζων τὸ τέκνον καὶ ὑπερασπίζων αὐτὸ καὶ περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς μητρὸς μεριμνῶν. Οὕτω συνέστη ἡ οἰκογένεια, οὕτω, λέγουσι, συνέστησαν καὶ οἱ λαοὶ καὶ διεκρίθησαν ἀπ' ἀλλήλων. Τὰ ἔθνη ἔλαβόν βαθμηδὸν συνείδησιν ἑαυτῶν. Τὰ ἰσχυρότερα ὑπερίσχυσαν τῶν ἀσθενεστέρων δυνάμει τῆς φυσικῆς διαλογῆς. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἰσχυρότερα ταῦτα ἔτεινον εἰς κατάστασιν κρείττονα, ἤρξατο ὁ πολιτισμὸς, ὅστις ἀξήθεις ἐγένετο τοιοῦτος, οἷον τανῦν βλέπομεν.

Τοιαύτη εἶναι ἡ θεωρία. Ποῦ δ' ἔγκειται ἡ δυσχέρεια; Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀγῶνος ἀνάγκη νὰ ἐπιζῶσιν οἱ ἰσχυρότεροι λαοὶ, τὰ ἰσχυρότερα ἔθνη. Ἄλλὰ πρὸς τί αἱ ἀνθρώπιναι κοινωνίαι; Τίς ἦτο ὁ σκοπὸς τῆς ἰδρύσεως αὐτῶν; Δὲν ἦτο ὅλως διάφορος τοῦ σκοποῦ, ὃν ἡ δαρβινικὴ ὑπόθεσις ἀποδίδει αὐταῖς, δὲν ἐσκόπουν δηλαδὴ αἱ κοινωνίαι νὰ ἐξασφαλίσωσι τὸν ἀσθενῆ; Πρώτιστον τῶ ὄντι τῶν κοινωνιῶν ἔργον εἶναι ἡ ἐξασφάλισις τῶν δικαίων τοῦ ἀσθενοῦς. Ἄλλ' ὅλως ἐναντία τούτου δοξάζουσιν οἱ ὀπαδοὶ τῆς φυσικῆς διαλογῆς. Ἄν δὲ, ὡς οἱ δαρβινισταὶ δισχυρίζονται, ἡ δόξα αὐτῶν αὐτῇ ἀπεδεικνύετο ἀληθῆς πανταχοῦ καὶ πάντοτε, οἱ ἀνθρώποι οὐδέποτε θὰ ἐσχημάτιζον κοινωνίας, διότι δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη τῆς προστασίας τοῦ ἀσθενεστέρου. Ὁ ἀσθενὴς θὰ ἐξηφανίζετο, τὰ δὲ δίκαια αὐτοῦ δὲν θὰ ἀνωμολογοῦντο· οὕτω δὲ οὔτε οἰκογένεια, οὔτε φυλὴ, οὔτε ἔθνος θὰ ἐσχημάτιζοντο. Ἐπαναλαμβάνομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι, ἂν αἱ κοινωνίαι ὑφίστανται, ὑφίστανται, ἵνα ἐξασφαλίσωσι τὴν τε ζωὴν καὶ τὰ δίκαια πάντων τῶν τε ἀσθενῶν καὶ ἰσχυρῶν. Καὶ ἐνταῦθα ἄρα καταδεικνύεται τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς δαρβινικῆς ὑποθέσεως. Ὡς δὲν ἠδυνήθη αὐτὴ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ νοῦ καὶ τῆς γλώσσης, οὕτω δὲν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὸν σχηματισμὸν τῆς οἰκογενείας καὶ τῶν κοινωνιῶν.

Ε'

Θὰ δυνηθῇ δὲ ὁ δαρβινισμὸς νὰ ἐξηγήσῃ ἡμῖν τὴν ἐν τῶ ἀνθρώπῳ ὑπαρξίν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθημάτος. Ἄλλ' εἶναι τῶ ὄντι ἀληθές, ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ὄν θρησκευτικόν; Ἡ μὴ ἡ θρησκεία ἐμφαίνει κατάστασιν τῆς ἀνθρωπότητος ἥττον ἀνεπτυγμένην, μέλλουσαν κατ' ἀνάγκην νὰ παρέλθῃ ἀνεπιστρεπτί; Κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Αὐγούστου Κόντε καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ, ὅτε ὁ ἀνθρώπος κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ βλάβησιν μετὰ κόπου ἀπηλλάσσεται τῶν δεσμῶν τῆς ζωϊκότητος, ὑπέκυπτεν εἰς τὰ δεσμὰ τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας, τῆς φοβερᾶς ταύτης ἀσθενείας, ἧς μετὰ πόνων μεγάλων

καὶ ἀγῶνων ἐμελλε ν' ἀπαλλαγῇ. Κατ' ἀρχὰς ὁ ἀνθρώπος ἐγονυπέτει πρὸ τῶν εἰδώλων, βραδυτέρων ἀνυψοῦτο εἰς πολυθεϊσμὸν οἰκογενειακὸν ἢ ἐθνικόν, γενναϊότερον καὶ εὐγενέστερον, ἔστιν ὅτε δὲ λαμπρότατον, ὡς ἐν Ἑλλάδι καὶ Ῥώμῃ. Προέβαιναν ἔτι μᾶλλον ὑπὸ τὸν μοιρατὸν τῆς προόδου νόμον καὶ ἀφικνεῖτο εἰς τὰ ὕψη τοῦ χριστιανικοῦ μονοθεϊσμοῦ. Ἐν τῶ χριστιανισμῷ ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα ὑπεβάλλετο εἰς ῥιζικὴν μεταρρύθμισιν· ἀπὸ θεολογικῆς ἀπέβαινε φιλοσοφικὴ, καὶ ὑπὸ τὴν ἀνθρωπικωτέραν ταύτην μορφήν ἐπεκράτει εἰσέτι ἐν τῶ κόσμῳ τῆς διανοίας, μέχρι οὗ αἱ μεταφυσικαὶ ἰδέαι συνδεθεῖσαι μετὰ τῶν πεπαλαιωμένων θρησκειῶν ὑπεχώρησαν εἰς τὴν θετικὴν περὶ κόσμου ἰδέαν, ἣτις εἶναι ἡ ὀριστικὴ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος κατάστασις, καθ' ἣν τὰ ζητήματα περὶ ἀρχῆς καὶ τέλους ἀνωμολογήθησαν ὡς τοιαῦτα, ὅποια τῶ ὄντι πρέπει νὰ ἦναι, ἦτοι ὡς ἀλυτα. Ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα ἀδυνατεῖ νὰ λύσῃ τὰ ζητήματα ταῦτα, πρὸς τί νὰ προβάλλῃ αὐτά; Τοιοῦτον εἶναι, κατὰ τοὺς θετικιστὰς, τὸ τέρμα τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ὃ ἔφθασαν ἤδη τὰ πεπολιτισμένα πνεύματα. Τὰ δυτικὰ ἔθνη, προβαίνοντα βραδέως ἀλλ' ἀμετακλήτως καὶ στερεῶ τῶ βήματι, προσεγγίζουσιν ἀλλήλοις καθ' ἐκάστην, καὶ τὸ ἀσφαλὲς ἄρα μέσον εἰς λύσιν τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος εἶναι ὁ χρόνος, ὁ βραχὺς χρόνος, οὗτινος τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα ἔχει χρεῖαν, ἵνα φθάσῃ εἰς τὴν φυσικὴν αὐτοῦ λύσιν.

Δυστυχῶς ὁ θετικισμὸς, ὁ κατὰ θεωρίαν καταδικάζων τὰς ὑποθέσεις ποιεῖται συχνὴν τῶν ὑποθέσεων χρῆσιν. Ἰσχυρίζεται, ὅτι οἰκοδομεῖ ἐπὶ πραγμάτων, καὶ ὅταν αὐτὰ τὰ πράγματα ἀντιστρατεύωνται κατ' αὐτοῦ. Παραλείπομεν νὰ καταδείξωμεν ἐνταῦθα, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν αἰσθημα, μὴ βαῖνον κατ' ἀνάγκην καὶ διαρκῶς ἐπὶ τὰ πρόσω, ὡς ὁ θετικισμὸς δοξάζει, παλινδρομεῖ πολλάκις καὶ ἐκπίπτει. Δὲν σημειοῦμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον βεβαιουμένην μαρτυρίαν τῆς συγχρόνου ἱστορίας ἡ ἀρχαιοτάτη περίοδος τῶν μεγάλων ἀνατολικῶν θρησκειῶν φέρει χαρακτηριστὰ πολλῶ ἐξοχώτερον καὶ καθαρώτερον μεταγενεστέρων ἄλλων θρησκειῶν. Παρερχόμενοι ἐν σιγῇ τὴν ἑκτακτον ἐκείνην ἐξαιρέσιν τοῦ ἰουδαϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ, ἐξαιρέσιν προκειμένην ἐν τῶ μέσῳ τῆς ἱστορίας ὡς τι θαῦμα τῆς ἠθικῆς τάξεως, ἐνδιατρίβομεν μόνον πρὸς σμικρὸν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἐποχὴν. Πῶς; Ἰσχυρίζεσθε, ὅτι ἡ θρησκεία ἐκλείπει ὅλον ἐκ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου, καὶ ὅμως ἡ θρησκεία οὐ μόνον ἐμμένει παρὰ τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας κατ' αὐτῆς προσβολὰς, ἀλλὰ καὶ ἐμμένει ἰσχυρὰ καὶ ἐνεργῶς; Ἐμβλέψατε εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος καὶ ἴδετε πάσας τὰς θρησκευτικὰς κοινωνίας. Τὸ πᾶν ἀναθάλπει καὶ ἐν τοῖς ἔργοις καὶ ἐν ταῖς ἰδέαις, τὸ πᾶν κινεῖται καὶ ταράσσεται, τὸ πᾶν χωρίζει ἀπ' ἀλλήλων πιστοὺς καὶ ἀπίστους. Εἶναι τοῦτο δεῖγμα δυνάμειος παρερχομένης; Καὶ τί ἄλλο ἀποτελεῖ σήμερον τὴν βαθεῖαν, τὴν ἀνεξήγητον καὶ πολλάκις αἰματηρὰν αἰτίαν τῶν πολιτικῶν ζη-

τημάτων, ἅτινα ταράττουσι τοὺς κύκλους τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀνακτοβουλίων, τί ἄλλο ἢ αὐτὰ ἐκείνη ἢ θρησκεία, ἥτις, κατὰ τοὺς θετικιστάς, ἐκπέμπει τὴν ὑστάτην πνοήν; Ὡ! θέλετε ν' ἀπαλλαγῆτε τῆς θρησκείας διὰ τῶν θεωριῶν, καὶ παρεγνωρίσατε, καὶ παρείδετε καὶ ἐλησμονήσατε τὰ πράγματα, ἐλησμονήσατε τὸ πρῶτιστον τῶν πραγμάτων, τὴν ἰδίαν ὑμῶν φύσιν. Δὲν ἀνελογίσθητε, ὅτι ἡ θρησκεία, οἰαδῆποτε ἂν ἦναι ἡ μορφή αὐτῆς, καὶ ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἐπιστήμης ἐξοστρακισθεῖσα, θὰ εὖρη ἀσφαλὲς καὶ μόνιμον καταφύγιον εἰς αὐτὴν ὑμῶν τὴν φύσιν. Δὲν ἀνελογίσθητε, ὅτι οὐ μόνον ὁ νοῦς καὶ ἡ γλῶσσα διακρίνουσι τὸν ἄνθρωπον τοῦ ζῴου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπασχόλησις, ἡ ζωηρά, ἡ φυσικὴ, ἡ ἐνδελεχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐπασχόλησις περὶ τὰ πέραν τοῦ τάφου. Παρατηρήσατε τὸ ζῶον· καὶ αὐτὸ δοκιμάζει τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς· καὶ αὐτὸ διέρχεται ὅτε μὲν διὰ τῆς ἐλευθερίας τῶν δασῶν καὶ ἐρήμων, ὅτε δὲ διὰ τῆς δουλείας τῶν πόλεων· καὶ αὐτὸ γινώσκει τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν θλίψιν, καὶ αὐτὸ προσηγγίζει ἐν τέλει εἰς τὸν θάνατον. Ἀλλὰ μεθ' ὅποιας γαλήνης καὶ ἀταραξίας τηρεῖ τὸ ζῶον πάντας τοὺς νόμους, οὗς ἡμεῖς παραβιάζομεν, καὶ τηρεῖ μὲν αὐτοὺς ἀσυνειδήτως, ἀλλὰ καὶ ἀνευ καταναγκασμοῦ, ἐν τῇ αἰετοπερὶ διαμενούσῃ ὀρμῇ τοῦ μεγαλοπρεποῦς αὐτοῦ ἐνστικτοῦ. Ἀλλ' ἐν τούτῳ διακρινόμεθα ἡμεῖς τοῦ ζῴου, ὅτι ἐρχόμενοι εἰς τὸν κόσμον τοῦτον καὶ αἰσθανόμενοι ἡμᾶς αὐτοὺς καταδεδικασμένους εἰς τὸν θάνατον, ἐπιθυμοῦμεν, ἵνα ὁ θάνατος οὗτος ἀποδώσῃ ἡμῖν ὑπ' ἄλλην μορφήν ἢν ἀφῆρσεν ἡμᾶς ζωὴν, καὶ ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως, ἂν μὴ ἀπεσβέσθη ἐν ἡμῖν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ αἰώνιον τοῦτο πρόβλημα. Ναί· μόνον ὑπὸ τὸ ἀλλόκοτον τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τοῦ σκεπτικισμοῦ κράτος δυνάμεθα νὰ λησμονήσωμεν τὸ ζήτημα τὸ ἀναγόμενον εἰς τὰ πέραν τοῦ τάφου. Καὶ ἰδοὺ διατί, ὅσον στενὴ, ὅσον ζοφερὰ ἂν ὑποτεθῇ ἐνίοτε ἡ ἐσωτερικὴ κοιλὰς τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, μένει πάντοτε, ἐν αὐτῇ θύρᾳ ἐλπίδας. Μένει πάντοτε θύρα ἄγουσα εἰς τὸν ἀπηγορευμένον κόσμον, θύρα, ἣν ὁ θάνατος μόνος δύναται ν' ἀνοίξῃ ἢ κλείσῃ ὀλοσχερῶς, ἢ δὲ ζωὴ κρατεῖ ἡμῖν κλειστον. Εἶναι αὕτη ἡ θύρα τοῦ λόγου, λόγου ὑπερτέρου πάντων ἡμῶν τῶν συλλογισμῶν; Εἶναι ἡ θύρα τῆς μωρίας, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει μωρίας μοιραίας; Ὑπάρχει ἐκεῖ ὁδὸς, δι' ἧς βαδίζομεν, ἢ πρόκειται βράχρον, εἰς ὃ καταπίπτομεν; Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πᾶν, θέλητρον ἀκατάσχετον, δέλεαρ ὅτε μὲν ἡδὺ, ὅτε δὲ φρικαλέον ἄγει ἐκεῖ τὰς ἰσχυροτάτας διανοίας, τὸν σοφόν, τὸν ἐπιστήμονα, τὸν ποιητὴν· τὰς εὐαισθητοῦς καρδίας, αἵτινες ἐγνώρισαν τὴν ζωὴν ὑπὸ τὰς δύο αὐτῆς ἀνωτέρας ἀποκαλύψεις, ὑπὸ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν θλίψιν· τὰ ἀσθενέστατα κατὰ τὸ φαινόμενον, ἀλλὰ πράγματι ἰσχυρότατα ὄντα, τὴν γυναῖκα καὶ τὸ παιδίον, καὶ τὸ θαυμάσιον ἐκεῖνο σύμπλεγμα τῆς φύσεως τῆς γυναίκος καὶ τοῦ παιδίου, τὸν λαόν. Ἐκεῖ συναντῶνται, ἐκεῖ συμμύγνυνται καὶ συγκρούονται αἱ λατρεῖαι καὶ αἱ βλασφημίαι, αἱ ἐλπίδες καὶ οἱ φόβοι, ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος τῆς ἀνθρωπότητος

εὐσεβοῦς ἢ ἀσεβοῦς. Ἐκεῖ εἶναι τὸ χάσμα, τὸ ὁποῖον ἡ ἐπιστήμη οὐδέποτε θὰ κλείσῃ, διότι ἡ φύσις, ἰσχυροτέρα τῆς ἐπιστήμης, ἐστήριξεν αὐτὸ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς. Ἐκεῖ εἶναι ἡ θύρα, δι' ἧς παρὰ τὴν θέλησιν πάντων θὰ εἰσέλθῃ τὸ φάσμα, ὅπερ θέλετε νὰ ἐκδιώξητε, τὸ φάσμα τοῦ ἀπολύτου. . . .

Τὸ σύμφυτον τοῦτο τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει θρησκευτικὸν αἰσθημα ἰσχυρίσθησαν οἱ ὀπαδοὶ τῆς δαρβινικῆς ὑποθέσεως, ὅτι ὑπάρχει καὶ παρὰ τῷ ζῴῳ ἐνόμισαν ὅτι ἀνεκάλυψαν παρὰ τῷ κυνί τὸν θρησκευτικὸν φόβον ἢ τοῦλάχιστον τὴν καλουμένην θρησκευτικότητα, μίγμα τι φόβου πρὸς τὸ ἀγνωστον καὶ αἰσθηματος σεβασμοῦ, ὅπερ ἐμπνέει ἡμῖν ἡ ἰδέα ὄντος ἰσχυροτέρου ἡμῶν. Ὁ κύων ὁ τρέμων πρὸ τοῦ κυρίου αὐτοῦ καὶ ἀγαπῶν αὐτὸν εἶναι κατ' αὐτοὺς θρησκευτικὸν ζῶον. Ἐνόμισαν ὡσαύτως, οἱ ὀπαδοὶ τῆς δαρβινικῆς ὑποθέσεως, ὅτι ἀνεκάλυψαν τὰ ἔγνη ἠθικοῦ αἰσθηματος ἐν τῷ ἐνστικτῷ τῆς κοινωνικότητος, οὗ ἕνεκα ζῶσι καθ' ὁμάδας εἶδη τινὰ πιθήκων.

Δὲν σκεπτοῦμεν νὰ βεβαιώσωμεν τοῦναντίον. Ἀλλ' ἐνταῦθα ὑπόκειται λόγος περὶ δύο διαφορωτάτων ὄντων, τοῦ κυνὸς καὶ τοῦ πιθήκου. Παρὰ τῷ πρῶτῳ νομίζεται, ὅτι ἀνεκαλύφθη τὸ θρησκευτικόν, παρὰ τῷ δευτέρῳ τὸ ἠθικόν αἰσθημα. Δὲν διαφιλονεικοῦμεν τὰς ἀνακαλύψεις ταύτας· ἀλλ' ἐρωτῶμεν ἀπλῶς, πῶς τὰ δύο ταῦτα αἰσθηματα εὐρέθησάν ποτε συννηωμένα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, δηλαδὴ ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ εἶδει. Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην δὲν ἀπεκρίναντο εἰσέτι οἱ δαρβινισταί. Ὁ κύων δὲν ζῆ καθ' ὁμάδας, οὐδεὶς δ' ἔτι ἐφαντάσθη νὰ κατατάξῃ αὐτὸν εἰς τοὺς προγόνους τοῦ πιθήκου. Ἄν ὁ ἄνθρωπος εἶναι συγγενὴς τῷ πιθήκῳ, πρέπει νὰ ἦναι κοινωνικὸς μόνον καὶ οὐχὶ θρησκευτικὸς· ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος εἶναι οὐσιωδῶς θρησκευτικὸν ὄν.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ θρησκεία τοῦ πρώτου ἀνθρώπου; Ἦτο ἄρα γε ἀκατέργαστος φετιχισμὸς, καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος ὑπολαμβάνει τὸν Θεὸν αἴτιον τοῦ κακοῦ ἢ θέλει νὰ ὑποτάξῃ εἰς ἑαυτὸν τὸ θεῖον; Ἦτο ἡ κατωτέρα ἐκείνη βαθμὶς τῆς θρησκείας, ἣν ὁμολογοῦσι τανῦν ἄγριοι τινες τῆς Αὐστραλίας, ἀρκούμενοι εἰς ἀβεβαίαν τινὰ καὶ ἀόριστον πίστιν εἰς τὴν ὑπαρξιν μυστηριωδῶν ὄντων; Ἦτο ὁ καθαρὸς μονοθεϊσμὸς; Ἦ μὴ ἦτο ἀπλή τῶν νεκρῶν λατρεία καὶ τὰ παρόμοια; Εὐνόητον εἶναι, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς ἐρεύνας τοσοῦτον μακράς. Τοῦτο δὲ μόνον νομίζομεν ὅτι ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἀδιαφιλονείκητος εἶναι τοῦ πρώτου ἀνθρώπου ἡ πίστις εἰς τὸ θεῖον καὶ εἰς μέλλουσαν ζωὴν. Ἡ μέριμνα περὶ τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν, ὁ ἄπειρος πρὸς τοὺς τάφους σεβασμὸς, ἡ πρόνοια εἰς τὸ ἐναπαθέειν παρὰ τοῖς νεκροῖς τὰ ὄπλα αὐτῶν, λίθους λελαξευμένους, κοσμήματα, τροφήν καὶ τὰ τοιαῦτα, πάντα ταῦτα ἀποδεικνύουσι τρανῶς, ὅτι ὁ πρῶτος ἄνθρωπος δὲν ὑπελάμβανε τὸν θάνατον ἐκμηδενισμόν, ἀλλ' ἐπίστευεν εἰς ζωὴν μέλλουσαν.

Ὑπάρχουσιν ὄρια, τὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ ὑπερπηθῇ-

ση· ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἔχει χρεῖαν νὰ ὑπερπηδήσῃ αὐτὰ, πλανῶνται δὲ μεγάλως οἱ θετικισταὶ πιστεύοντες, ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ παύσῃ ποτὲ ζητῶν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ. ὅτι θὰ παύσῃ ἀποδεχόμενος τὴν μόνην λύσιν τὴν ἐπαναπαύουσαν τὴν συνειδήσιν αὐτοῦ καὶ τὴν καρδίαν, τὴν λύσιν, ἣν παρέχει αὐτῷ ἡ θρησκευτικὴ πίστις.

Ἵπολείπεται ἡμῖν νὰ ὑποδείξωμεν καὶ ἕτερον γεγονός, ὅπερ νομίζομεν, ὅτι εὐρόνον ἔτι μᾶλλον τὸ χάσμα τὸ χωρίζον τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ ζώου καθιστᾷ αὐτὸ ἀνυπερβλήτων.

Ὁ ἄνθρωπος μόνος εἶναι ἐπιδεικτικὸς προόδου· ὁ ἄνθρωπος μόνος ἐκ πάντων τῶν δημιουργημάτων εἶναι τελειοποίησιμος. Ἐμελετήθη ἐγγύτερον ὁ βίος τῶν νεωτέρων ἀγρίων, ζωηρὸν δ' εἶναι τῆς μελέτης ταύτης τὸ διάφορον. Πολλοὶ τῶν λαῶν τούτων ζῶσιν εἰσέτι ἐν καταστάσει οἰκτρᾶς καταπτώσεως, οἱ οἱ κάτοικοι τῶν νήσων Vite, οἱ Papous, οἱ κάτοικοι τῶν νήσων Andamam, οἱ Boschimans, οἱ Fuégiens.

Περὶ τῶν τελευταίων τούτων τῶν κατοικούντων τὴν Γῆν τοῦ Πυρός ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἀμερικῇ, ἀναγράφομεν ἐνταῦθα τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ ἐπισκεψαμένου αὐτοὺς Δαρβίνου· «Οἱ δυστυχεῖς οὗτοι, λέγει, ἦσαν μικροὶ· τὸ εἰδεχθὲς αὐτῶν πρόσωπον ἦτο κεκαλυμμένον ὑπὸ λευκῆς χοιρᾶς· τὸ δέρμα αὐτῶν ἦτο ῥυπαρὸν καὶ λιπῶδες, ἡ κόμη ἡμελημένη, αἱ κινήσεις βίαιαι καὶ ἀπρεπεῖς. Βλέποντες ἀνθρώπους τοιοῦτους μόλις δυνάμεθα νὰ πιστεῦσωμεν, ὅτι εἶναι δημιουργήματα ὡς ἡμεῖς καὶ ὅτι κατοικοῦσι τὸν αὐτὸν κόσμον. . . Διέρχονται τὰς νύκτας ὀλόγυμοι, οἱ μὲν περὶ τοὺς δὲ ὡς ζῶα, κοιμώμενοι ἐπὶ ὑγροῦ ἐδάφους, μόλις προφυλαττόμενοι κατὰ τοῦ ἀνέμου καὶ τῆς βροχῆς τοῦ θελλώδους τούτου κλίματος. . . Ἄν δυνηθῶσι νὰ φονεύσωσι φώκην, ἂν ἀνεύρωσι σκελετὸν φαλαίνης, εὐφραίνονται καὶ εὐωχοῦνται. . . Πολλάκις δ' ἐπικρατεῖ παρ' αὐτοῖς καὶ λιμὸς ἐπιφέρων τὴν ἄμεσον ἀνθρωποφαγίαν συνοδευμένην ὑπὸ τῆς πατροκτονίας»¹.

Ἴδου ἀναντιρρήτως οἱ ἔσχατοι τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀποδειγμένον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἔζησαν πάντοτε ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ τοῦ ἐξουτελισμοῦ καὶ τῆς πτώσεως. Παρατηρήθη λίαν εὐφωδῶς, ὅτι οἱ ἄγριοι οὗτοι λαοὶ κατέχουσι πάντοτε τὰ ἄκρα τῶν μεγάλων ἡπείρων, τοῦθ' ὅπερ φαίνεται ἀποδεικνύον, ὅτι οἱ λαοὶ οὗτοι ἐξώθησαν διὰ τῆς κατακτῆσεως, καὶ ὅτι περιστῶσιν ἡμῖν τὰ λείψανα ἔθνων ἄλλοτε εὐημερούντων, στερηθέντων δὲ τὰς γαίας αὐτῶν. Ἡττημένοι, δεδιωγμένοι, περιελθόντες εἰς τὴν κατάστασιν ἐλαφοειδῶν ἀγρίων ζώων, οἱ δυστυχεῖς οὗτοι σχεδὸν ἀπεκτηνῶθησαν. Αἱ φυλαὶ ἄρα τῶν ἀγρίων τούτων δὲν θὰ ἐσχηματίζοντο ἐξ ἀνθρώπων μὴ ἀναβάντων εἰσέτι βαθμίδα τινὰ τῆς κοινωνικῆς κλίμακος, ἀλλὰ τὸν ἀντικτὸν ἐξ ἀνθρώπων, αἵτινες κατέβησαν καὶ πάλιν ἐξ ὧν εἶχον ἀναβῆν βαθμίδων τῆς κλίμακος ἐκείνης. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἀδύνατον κατὰ

¹ Darwin, Voyage d' un naturaliste autour du monde. p. 234.

τὰς ἀρχὰς τοῦ μοιραίου ἐξελιγμοῦ καὶ τῆς ἀναγκαίας μεταμορφώσεως. Πλεῖστοι δοξάζουσιν, ὅτι ἡ πρόοδος εἶναι μοιραία ἐν τοῖς κόλποις τῆς ἀνθρωπότητος, ἦτοι βαδίζει πάντοτε ἐπὶ τὰ πρόσω, ἐξαιρουμένων λαῶν τινῶν κατωτέρων ἐν στασιμότητι διατελούντων. Ἀλλ' ἡ ἱστορία δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κύριος τοῦ νόμου τούτου, τῆς προόδου, τροποποιῶν αὐτὸν κατὰ βούλησιν καὶ ἐκβιάζων; Δὲν ὑπάρχει ἐξελιγμὸς μοιραῖος, δὲν ὑπάρχει μεταμόρφωσις ἀναγκαία ἐν τῇ ἀνθρωπότητι· ἡ ἀνθρωπότης δύναται καὶ πρὸς τὸ φῶς νὰ σπεύδῃ καὶ πρὸς τὸ σκότος νὰ ἐπανερχηται. Ἵπάρχουσι φυλαὶ προκόπτουσαι, ὑπάρχουσι φυλαὶ παλινδρομοῦσαι. Μέγα πρὸς τοῦτο συμβάλλονται αἱ ἐξωτερικαὶ αἰτίαι· ἀλλὰ μεγάλως εἰς τοῦτο συντελεῖ καὶ ἡ θέλησις τῶν ἔθνων καὶ ἡ θέλησις τῶν ἀτόμων. Κυρίως εἰπεῖν, δὲν ὑπάρχει νόμος προόδου κατὰ τὴν στενὴν σημασίαν τῆς λέξεως νόμος. Ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι ἡ ἀναγκαία ἐπέκτασις τῆς ἐν τῇ φύσει προόδου.

Συγκρίνοντες τὴν ζωὴν τοῦ ἀγριωτάτου τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ τελειοτάτου τῶν ζώων, παρατηροῦμεν τὰ ἐξῆς. Παρὰ τῷ ζῳῷ ἐκδηλοῦνται φαινόμενά τινα, ἐκπληκτικὰ ἴσως, ἀλλὰ τὰ αὐτὰ πάντοτε· παρὰ τῷ ἀγρίῳ ἐκδηλοῦται ποικιλία γεγονότων ἀπειρος. Ὁ ἄγριος εἶναι κατώτερος τοῦ πεπολιτισμένου, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν ὑφίσταται ἀπλῶς διαφορὰ βαθμοῦ καὶ οὐχὶ φύσεως. Ἀμφότεροι ἐμφαίνουσι τὰς αὐτὰς πνευματικὰς λειτουργίας, πεποιθήσεις ὁμοίας, προλήψεις ἀναλόγους. Ἄν ὁ μὲν διαμῆνῃ ἄγριος, ὁ δ' ἕτερος ἀναπτύσσεται ἀκαταπαύστως καὶ προάγεται, ἐξωτερικαὶ τινες αἰτίαι, οἷον τὸ κλίμα καὶ αἱ κληρονομικαὶ ιδιότητες, ἀρκοῦσιν εἰς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τούτου. Οἱ κάτοικοι τῆς Γῆς καὶ Πυρός λ. χ. ἔχουσι νὰ παλαίσωσι κατ' ἀναγκῶν ἀνυπερβλήτων τῆς φυσικῆς ζωῆς· ζῶσιν ἐν τῷ μέσῳ φύσεως ἐχθρᾶς καὶ ἀδικαλλήκτου, δὲν ἔχουσι ὄπλα, στεροῦνται ἐργαλείων, δὲν ὑπάρχει παρ' αὐτοῖς κοινωνικὸς ὀργανισμὸς. Ἀμυδρὸν μόνον καὶ ἀτελὲς κέκτηνται ἔνστικτον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, καὶ τοῦτο διαμένει πάντοτε τὸ αὐτό. Πῶς θὰ ἀνεπτύσσοντο ὑπὸ τοιαύτας περιπτώσεις; Καὶ ὅμως δὲν εἶναι ἀνεπίδεκτοι ἀναπτύξεως καὶ προόδου. Ἄν μεταβῶσιν οἱ πεπολιτισμένοι εἰς τοὺς ἀγρίους τοιοῦτους σκοποῦντες σπουδαίως νὰ βελτιώσωσιν αὐτοὺς καὶ ἀπαλλάξωσι τῶν δεσμῶν τῆς ἀγριότητος, θὰ ἐπιτύχωσι τοῦ ποθομένου. Ἀλλὰ μέχρι τοῦδε ἐξεμεταλλεύθησαν οὗτοι τὰ δυστυχῆ ταῦτα καὶ δειλαία ὄντα. Μετῆνεγκον αὐτοῖς τὸ ὄπιον καὶ τὰ πνευματώδη ποτὰ, ἐντεῦθεν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἐλαττοῦται ἀδιακόπως, δυνάμεθα δὲ νὰ προῖδωμεν τὸν χρόνον, καθ' ὃν τὰ τελευταῖα τῶν ἀγρίων τούτων λείψανα θὰ ἐξαφανισθῶσιν. Ἀλλ' ἂν οἱ πεπολιτισμένοι ἐγχαράξωσιν αὐτοῖς τὴν ιδέαν τοῦ καθήκοντος, ἂν ἐξεγείρωσι παρ' αὐτοῖς τὴν ἀνάγκην ὕλικης ἄμα καὶ ἠθικῆς εὐημερίας, ἂν μεταδώσωσιν αὐτοῖς τὰς μεγάλας τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀληθείας ιδέας, ἂς, ἐμφύτους οὔσας τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ἐξήλειψεν ἀπ' αὐτῶν δουλεία μακρὰ καὶ βάρβαρος, ἂν συνεχίσωσιν, εἰ δέον, τὴν παιδαγωγίαν ταύτην ἐπὶ αἰῶνας, οὐδεμία

ἀμφιβολία, ὅτι οἱ κόποι αὐτῶν θὰ στεφθῶσι δι' ἐπιτυχίας, ὅτι αἱ φυλαὶ ἐκεῖ-
 ναι θὰ ἐγερθῶσι, θὰ στραφῶσι πρὸς τὸ φῶς καὶ θὰ βαδίσωσιν ἐπὶ τὰ πρόσω.
 εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ αὐτὴ ἀπόπειρα, εἰς οἰονδήποτε τῶν ζῶων
 εἶδος ἐφαρμοζομένη, θ' ἀποδείκνυται πάντοτε ἀνίσχυρος καὶ ματαία;

Σ'

Ὁ Δαρβινισμὸς ἄρα δὲν ἐξήγησεν εἰσέτι τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ
 ὑπόθεσις τῆς φυσικῆς διαλογῆς εἶναι ἀνεπαρκῆς εἰς ἐπίλυσιν τοῦ προβλήμα-
 τος περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐξηγηθῆ, θὰ δυνηθῶ-
 μεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι περιττός, ὅτι δὲν ἔχομεν ἀνάγκη τοῦ Θεοῦ;
 Ὑποθῶμεν, ὅτι ὁ δαρβινισμὸς ἠδυνήθη ν' ἀναίρεσθαι πάσας τὰς κατ' αὐτοῦ ἐν-
 στάσεις ὑποθῶμεν, ὅτι ἡ δαρβινικὴ ὑπόθεσις ἀπεδείχθη ἀληθῆς, πρέπει ν' ἀρ-
 νηθῶμεν διὰ τοῦτο τὸν δημιουργὸν Θεόν; Οὐδ' αὖτως. Ὑπάρχουσιν ἄνδρες δια-
 κρινόμενοι ἐπὶ ἐπιστημονικῇ ἐμβριθείᾳ καὶ ἀληθεῖ εὐσεβείᾳ, ἄνδρες φιλόσοφοι
 ἅμα καὶ θεολόγοι δοξάζοντες ὅτι τὸ δαρβινικὸν σύστημα δύναται ν' ἀντα-
 ποκριθῆ εἰς ἣν ἔχομεν περὶ Θεοῦ καὶ τοῦ δημιουργικοῦ αὐτοῦ λόγου ἰδέαν·
 διότι, λέγουσι, καὶ πρὸς τὴν σοφίαν καὶ τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ πληρέστατα
 συναῖδει ἢ διδασκαλίᾳ, ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ Θεοῦ ἀνεπτύχθη κατὰ τοὺς φυ-
 σικοὺς τοῦ ἐξελιγμοῦ νόμους καὶ ὅτι ἡ δημιουργικὴ ἰδέα ἐξετυλίχθη διὰ τῶν
 ὄντων βραδέως καὶ μεγαλοπρεπῶς ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀδιακόπως ἀπὸ τοῦ ἀρχι-
 κοῦ κυττάρου μέχρι τοῦ ἀνθρώπου. Τάναντία δὲ φρονούντες ἀναγκαζόμεθα,
 λέγουσι, ν' ἀποδεχθῶμεν ἄμεσον καὶ ἐκάστοτε ἐπαναλαμβανομένην παρέμ-
 βασιν τοῦ Θεοῦ ἀναλαμβάνοντος καὶ ἀναθεωροῦντος τὸ ἔργον αὐτοῦ δικη-
 τεχνίτου, ὅστις ἀπαρεσκόμενος εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀναθεωρεῖ αὐτὸ ἀνά πᾶ-
 σαν στιγμὴν καὶ μεταβάλλει.

Ἀναμφιβόλως ἐν τῇ δαρβινικῇ περὶ δημιουργίας ἰδέᾳ ὑπάρχει δυσχέρεια,
 ἣν δὲν δυνάμεθα νὰ παρέλθωμεν ἐν σιγῇ. Ἄν πάντα ἐξηγῶνται φυσικῶς,
 ἂν μηδαμοῦ τοῦ σύμπαντος ἐμφάνηται ἢ ἄμεσος τῆς πρώτης αἰτίας ἐνέρ-
 γεια, ἂν πανταχοῦ μηδὲν ἄλλο εὐρίσκομεν ἢ δευτερευούσας αἰτίας ἐξαρ-
 τωμένας ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀλληλουχοῦμενας, δὲν ἀφορμεν οὕτω σχεδὸν
 ὀλοσχερῶς τὴν περὶ θείας Προνοίας ἰδέαν; Δὲν ἀπερχόμεθα ἀναγκαιῶς ἐκ
 δευτερευουσῶν εἰς δευτερευούσας αἰτίας ἐπ' ἀπειρον, οὐδέποτε φθάνοντες εἰς
 τὴν πρώτην αἰτίαν; Τῷ ὄντι, δὲν δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν πρώτην
 αἰτίαν διὰ τῆς καθαρᾶς ἐπιστήμης. Ὁ θετικισμὸς ἔχει μέγα δίκαιον καθ'
 ἡμᾶς ἰσχυρίζομενος, ὅτι οὐδέποτε θ' ἀνακαλύψωμεν τὴν πρώτην αἰτίαν διὰ
 τῆς πείρας καὶ παρατηρήσεως. Ἀλλὰ νομίζομεν, ὅτι ἡ πρώτη αἰτία ἐνυ-
 πάρχει ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν ὄντων· διότι, ἂν ἄνευ τῆς πρώτης αἰτίας δυνάμεθα
 νὰ φητασθῶμεν σύμπαν ἀκίνητον καὶ περικεκλεισμένον ἐν νόμοις αἰωνίαις,

δὲν δυνάμεθα ὁμῶς ἄνευ αὐτῆς νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ σημεῖον τῆς ἀναχωρή-
 σεως, τὴν κίνησιν.

Προβάλλουσι τινες τὴν νεφελώδη ἐκείνην ἀρχικὴν ὕλην, ἣτις βαθμηδὸν
 συμπυκνωμένη ἐσχημάτισεν ἡλίους καὶ κόσμους, προβάλλουσι τὴν γῆν, ἐλά-
 χιστον μέρος τῆς διαπύρου ἐκείνης ὕλης, ἐφ' ἧς, βαθμηδὸν ἀποφυγίστης,
 ἀνεφάνη ἡ ζωὴ· προβάλλουσι τοὺς ἀλληλοδιαδόχους ἐκλεπισμοὺς τῶν εἰδῶν,
 καὶ τὸ ζῶον αἰετοῦτε τελειότερον καθιστάμενον μέχρι τοῦ ἀνθρώπου. Διατί
 νὰ μὴ ἀνακαλύψωμεν ἐνταῦθα σκοπὸν μετ' ἀπείρου σοφίας ἐπιδιωκόμενον,
 σκοπὸν, οὗ ἡ φύσις δὲν εἶχε συνείδησιν; Διατί νὰ μὴ ἀνακαλύψωμεν ἐν-
 ταῦθα σχέδιον προδικεγεγραμμένον, μεγαλοπρεπέστατον καὶ θαυμάσιον;

Αἱ σχετικαὶ τελειότητες, αἷς ἡ φύσις προσεκτίησεν κατὰ τὴν πορείαν τοῦ
 ἐξελιγμοῦ, δὲν θὰ ἐπραγματοῦντο, ἂν μὴ πρὸ τῆς φύσεως καὶ ὑπὲρ τὴν φύ-
 σιν ὑπῆρχεν αἰτία περιλαμβάνουσα ἐκ τῶν προτέρων ἐν ἰδέᾳ πάσας ταύ-
 τας τὰς τελειότητας, ἧτοι ἂν μὴ ὑπῆρχε Θεός. Οὐδέποτε θὰ δυνηθῶμεν νὰ
 νοήσωμεν τὸ μεῖζον ἐξερχόμενον ἐκ τοῦ ἐλάσσονος, ἂν μὴ ὑπὲρ τε τὸ μεῖζον
 καὶ τὸ ἐλάσσον καὶ πρὸ πάσης ἀρχικῆς ἀναπτύξεως ἀποδεχθῶμεν ἂν ὑπέρ-
 τатον περικλειτὸν ἐν δυνάμει πᾶσαν μέλλουσαν ἀνάπτειν καὶ διευθύνον αὐ-
 τὴν κατὰ βούλησιν. Τοῦτο ἰσχύει πρὸ πάντων λεγόμενον περὶ τοῦ ἡθικοῦ αἰ-
 σθήματος, καὶ τὸ ἰσχυρίζεσθαι, ὅτι τὸ ἡθικὸν αἶσθημα εἶναι τι ἐν τῷ ἐγκε-
 φάλῳ προσληθὸν ἐξ ἀναγκαιᾶς μεταβολῆς τῆς αἰωνίου ὕλης, εἶναι ταῦτό
 καὶ τὸ ἰσχυρίζεσθαι τὰ ἀδύνατα, εἶναι αὐτόχρονον παραλογισμὸς.

* *

Κύριοι! δὲν ἐλαλήσαμεν περὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς περὶ τοῦ πρῶ-
 του ἀνθρώπου διδασκαλίας αὐτῆς· διότι ἡμεῖς τοῦλάχιστον νομίζομεν, ὅτι
 δὲν πρέπει ν' ἀναμιγνύωμεν τὴν Ἀγίαν Γραφήν εἰς τοιαῦτα ἐπιστημονικὰ
 ζητήματα· οὐ μόνον διότι τὰ ζητήματα ταῦτα δὲν ἐλύθησαν ἔτι ὀριστικῶς,
 μεταβαλλόμενα πολλάκις ῥιζηδὸν κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἐπιστημονικὰς ἐρεῦ-
 νας καὶ ἀνακαλύψεις, ἀλλὰ κυρίως καὶ πρὸ πάντων, διότι ἡ Γραφή δὲν εἶναι
 ἐπιστημονικόν, ἀλλὰ θρησκευτικὸν βιβλίον. Ὁ Μωϋσῆς δὲν ἔγραψε γεωλο-
 γίαν ἢ θέλησεν ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν περὶ δημιουργίας ἐπικρατουσῶν παρα-
 δόσεων τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ νὰ ἐκφράσῃ ἀπλῶς ἀλήθειαν ὑψηλὴν καὶ ἀναν-
 τίρρητον, τὴν ἀλήθειαν, ὅτι πάντα ἔχουσι τὴν ἀρχὴν ἐκ Θεοῦ. Οὐτε αἱ γι-
 γάντιαι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πρόοδοι, οὔτε αἱ τεράστιαι ἐπιστημονικαὶ
 ἀνακαλύψεις θὰ δυνηθῶσι ποτε νὰ διαπείσωσι τὸ κύρος τῆς ἀληθείας ἐκεί-
 νης. Δύναται ἢ ἐπιστήμη νὰ ὑποθέτῃ, δύναται νὰ ἰσχυρίζεται, οὐδέποτε
 ὁμῶς θὰ δυνηθῆ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἀπλοῦν κύτταρον ἄνευ ἀνωτέρως τινὸς ἀρ-
 χῆς καὶ δυνάμεως παρήγαγε τὸ ἐξάισιον καὶ παναρμόνιον σύμπαν· οὐδέποτε
 θὰ δυνηθῆ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι νεκρὰ καὶ ἄψυχος ὕλη παρήγαγε τὴν δυνάμιν
 ἐκείνην, δι' ἧς καὶ μόνης κατεμέτρησεν ὁ ἄνθρωπος κατὰ μῆκος, πλάτος
 καὶ βάθος τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατοικοῦμένην σφαῖραν· τὴν δυνάμιν ἐκείνην, δι'

ἥς καὶ μόνης ὑπέδειξεν ὁ ἄνθρωπος τὴν θέσιν καὶ πορείαν τῶν ἐν τῷ ἀχανεῖ τοῦ σύμπαντος ὡκεανῷ πλεόντων ἀστέρων· τὴν δύναμιν ἐκείνην, δι' ἥς εισέδυσεν ὁ ἄνθρωπος εἰς τὰ ἔγκατα τῆς γῆς καὶ ἠρεύνησε τὰ μυστήρια τῆς γενέσεως καὶ τοῦ σχηματισμοῦ αὐτῆς· τὴν δύναμιν ἐκείνην, δι' ἥς μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας ὥρισε τοὺς νόμους τῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἐν τῷ σωματικῷ κόσμῳ καὶ ἐξηκρίβωσε τὰ πρῶτα* στοιχεῖα, δι' ὧν ἐνουμένων μετ' ἀλλήλων καὶ μετασχηματιζομένων πάντα τὰ σώματα γεννῶνται καὶ φθείρονται· τὴν δύναμιν ἐκείνην, δι' ἥς ἐτέλεσεν ὁ ἄνθρωπος ἀληθῆ θαύματα ἐν τῇ φύσει καὶ κατέστη τῷ ὄντι ὁ δράκων ὁ ἐμπαίζων αὐτῇ καὶ ἐγένετο ὁ κύριος καὶ ἐξουσιαστὴς πάντων· τὴν δύναμιν ἐκείνην, δι' ἥς ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν βραχύτατον ἐπὶ τῆς γῆς βίον δι' ἐνὸς μόνου βλέμματος περιλαμβάνει ἅπαν τὸ ἀπέραντον παρελθόν, τίθησι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν διὰ τῆς ἐπιστήμης τῶν γλωσσῶν καὶ τῆς ἱστορίας τὸ σύνολον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀνίστησι λαοὺς ἀπὸ χιλιετηρίδων ἤδη ἐν τῷ τάφῳ κατακειμένους, νέον ἐμφυεῖ πνεῦμα εἰς παναρχαιότατα νεκροταφεῖα, διεισδύει εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ὄργανισμὸν καὶ τὴν μυστηριώδη τῶν γλωσσῶν συνάφειαν καὶ διὰ τῆς συγγενείας τῶν γλωσσῶν ἀνακαλύπτει τὴν συγγένειαν τῶν λαῶν. Αὕτη εἶναι, Κύριοι, ἡ δύναμις, αὕτη εἶναι ἡ δύναμις, πρὸ τῆς ὁποίας θὰ συντρίβῃ πᾶσα ὑλιστικὴ τάσις· αὕτη εἶναι ἡ δύναμις, ἣτις οἰονεὶ φωνὴν ἀφιεῖσα οὐδέποτε παύεται διακηρύττουσα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἀναντιρρήτως ἐξοχώτατον τῶν πλασμάτων, δὲν ἐρρίφθη εἰς τὸν κόσμον ἀπλῆς παιδιᾶς χάριν, δὲν ἐγεννήθη, ἵνα ζῆσθ μόνον καὶ ἀποθάνῃ ἄνευ ἰδικαιτέρου σκοποῦ καὶ τέλους, δὲν προωρίσθη νὰ διαδραματίσῃ τὸ οἰκτρότατον πρόσωπον ἐν τῷ πολυσυνθέτῳ δράματι τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. «Τὸ μεγαλεῖον ἡμῶν, ἔλεγέ ποτέ τις τῶν εὐγενεστέρων καὶ εἰλικρινεστέρων ἐκκλησιαστικῶν ῥητόρων τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, οὐχὶ τῆς ἀναμαρτήτου, ὁ γνωστὸς πατήρ Ὑάκινθος, τὸ μεγαλεῖον ἡμῶν δὲν ἐγκείται ἐν τῇ φυσικῇ ἡμῶν ἀρχῇ, ἀλλ' ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἠθικῇ φύσει· ὀλίγον μέλλει ἡμῖν νὰ μάθωμεν, ὅποιος εἶναι ὁ πρόγονος ἡμῶν, ἀν ὁ πρόγονος οὗτος εἶναι, θὰ εἶπω τὴν λέξιν, ὁ πίθηκος, ἐνῶ ἡ Γένεσις ὑποδεικνύει ἡμῖν πρόγονον ἔτι εὐτελέστερον, τὸν πηλὸν, τὸν χοῦν τῆς γῆς. Ὑλῆ ὄργανικὴ ἢ ἀνόργανος, ὕλη ζῶσα ἢ ἄψυχος, ἀδιάφορον! Ἐν μιᾷ ὥρᾳ, ἐν μιᾷ στιγμῇ, σπουδαιοτάτῃ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, ἐν μιᾷ στιγμῇ χαρραξάσῃ τὴν πραγματικὴν ἀρχὴν τοῦ εἶδους ἡμῶν, πνοὴ ἐνεφυσήθη εἰς τὴν ὕλην ταύτην, πνοὴ ζωῆς, σπέρμα συνειδήσεως καὶ λόγου, καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦτο πλέον χοῦς τῆς γῆς, δὲν ἦτο πλέον σὰρξ, ἦτό τι ἀνώτερον καὶ εὐγενέστερον, ἦτο εἰκὼν Θεοῦ καὶ ὁμοίωσις. Τοῦτο εἶναι τὸ ποιοῦν ἀναγκαίως τὸν ἄνθρωπον θρησκευτικόν, τοῦτο εἶναι τὸ ποιοῦν τὸν ἄνθρωπον ἀθάνατον».

I. ΜΟΣΧΑΡΗΣ.

ΓΛΩΣΣΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

γπο

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Σ. ΚΟΝΤΟΥ

§ 4. *

Γραφειοειδής, οὐχὶ γραφιοειδής ἢ γραφοειδής.

Ἐν τῷ ὑπὸ Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου συντεταγμένῳ Λεξικῷ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἀναγινώσκεται: «Γραφιοειδής, ἐὸς (ὁ, ἡ), ὁμοῖος μὲ Γραφίον (τό), = γραφίον». Οὕτε γραφίον διὰ τοῦ Ι ἐλέχθη ποτέ ἐν τῇ φωνῇ τῶν Ἑλλήνων οὔτε γραφιοειδής. Ἄλλ' ὅμως τὸ ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Σκαρλάτου κείμενον γραφιοειδής δύναται νὰ νομισθῇ ἀνεκτότερον τοῦ ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Λιδδέλλου καὶ Σκόττου «γραφοειδής (Γρ. γραφοειδής) ἀπόφουςι, the styloid process of the ulna, Galen. 2. 252», ὅπερ φέρεται μὲν ἐν ταῖς ἐκδόσεσι τοῦ Γαληνοῦ, ἀλλ' ἐξελέγχεται παντελῶς ἄτοπον καὶ ἀνυπόστατον. Ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Πασσαβίου οὐδαμῶς μνημονεύεται ἢ προκειμένη λέξις.

Τὸ ὄργανον δι' οὗ ἔγραφον οἱ παλαιοὶ ἐκαλεῖτο γραφίς καὶ γραφίον, ὡς ὀνομάζετο σκαφεῖον τὸ δι' οὗ ἔσκαπτον καὶ γλυφεῖον τὸ δι' οὗ ἔγλυφον. Ὅμοιον τούτοις θὰ ἦτο τὸ τομείον, ἀν ἀληθῶς ὑπῆρχε τοιοῦτον ὄνομα. Ἀλλὰ παρὰ Γαληνῷ Τόμ. ΙΘ', σελ. 146 «Τομείον: Τομεὺς καλεῖται σιδηροῦν ἐργαλεῖον δίχηνον, ᾧ οἱ χαλκεὺς πρὸς ἄλλα τέτινα καὶ πρὸς τὸ ἀναβάλλειν καὶ μοχλεῦν ἦλους χρῶνται» μεταγραπτέον τομεί.

Ἀρχαῖδ. π. Τόν. σελ. 121, 8 «Τὰ διὰ τοῦ ΕΙΟΝ μονογενῆ τρισύλλαβα χωρὶς τῶν εἰρημένων προπερισπᾶται· πορθεῖον, στοιχεῖον, ἀγγεῖον, γραφίον, ὠδεῖον, σημεῖον». Χοιροδόσκ. Ὁρθογρ. σελ. 189, 20 «Γραφίον: Διὰ τῆς ΕΙ διφθόγγου. Ὡτιπερ ἀπὸ τοῦ ἀγω γίνεται ἀγεῖον καὶ ἀγγεῖον διὰ τῆς ΕΙ διφθόγγου καὶ ἐκεῖθεν (ἀγγεῖδιον) διὰ διφθόγγου τῆς ΕΙ καὶ αὐτό, οὕτω καὶ ἀπὸ τοῦ γράφω γίνεται γραφίον διὰ τῆς ΕΙ διφθόγγου καὶ ἐκεῖθεν γραφείδιον» (Πρβ. καὶ σελ. 280, 27 καὶ π. Ποσότ. σελ. 308, 23). Ἐτυμ. Μέγ. σελ. 569, 25 «Λογεῖον — Ὡτιπερ γὰρ ἀπὸ τοῦ ἄδω γίνεται ὠδεῖον, κείρω κουρεῖον, σκάφω σκαφεῖον, γράφω γραφίον, οὕτως καὶ ἀπὸ τοῦ λέγω λογεῖον· καὶ γὰρ τὰ ἀπὸ τῶν εἰς Ω ῥημάτων διὰ τοῦ ΕΙΟΝ παραγόμενα προπερισπᾶται καὶ διὰ τῆς ΕΙ διφθόγγου γράφεται» (Πρβ. καὶ σελ. 147, 21. σελ. 240, 16. σελ. 241, 10. σελ. 550, 11. Ἐτι δὲ Θεοδόσ. Γραμματ. σελ. 71, 12).

Πολλὰ παραδείγματα τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ὀνόματος παρέχει ἡμῖν ὁ Πλού-* Ἴδε σελ. 658.

ταρχος λέγων Ἡθικ. σελ. 59, ε' «ἢ γραμματικὸς ἐπιπλήττων μὲν παιδί περὶ δέλτου καὶ γραφείου, σολοικίζοντος δὲ καὶ βαρβαρίζοντος οὐ δοκῶν ἀκούειν» καὶ σελ. 859, ε' «οὐ μὴν ἀλλὰ Λακεδαιμονίους μὲν ἀμωσγέπως ὑποπεσόντας αὐτοῦ τῷ γραφείῳ προσέχρωσε» καὶ σελ. 868, γ' «αἰτίας ἐκάθητο φαύλας καὶ ὑπονοίας ἐπὶ τοῦ γραφείου συντιθείς κατ' αὐτῶν» καὶ σελ. 968, ε' «ὁ δὲ ὑπὸ τῶν παιδαρίων προπηλακισθεὶς ἐν Ῥώμῃ τοῖς γραφείοις τὴν προδοσίδα κεντούντων» καὶ σελ. 1120, γ' «ὁ δὲ τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Παρμενίδην τσαυτάκις θέμενος ὑπὸ τῷ γραφείῳ» καὶ Εὐμέν. 1 «ὡς αὐτὸς μὲν ἀσπίδα καὶ λόγχην, Εὐμένης δὲ γραφείον ἔχων καὶ πινακίδιον ἠκολούθει» καὶ Κάτ. Νεωτ. 11 «οὕτως οὐ τῷ ξίφει μόνον ἀλλὰ καὶ τῷ γραφείῳ τὸ ἀνυπεύθυνον καὶ ἀνυπόδικον ἐπίστευσεν» καὶ Γ. Γράκχ. 13 «ἀποθήσκει γοῦν εὐθὺς ὁ Ἀντύλλιος ἐκεῖ μεγάλαις γραφείοις κεντούμενος ἐπ' αὐτῷ τούτῳ πεποισθῆσαι λεγομένοις» καὶ Δημήτρ. 21 «ἀμυχὴν δὲ μόλις ἔσχεν ἀμβλεῖαν, οἷον ἀπὸ γραφείου».

Φέρεται δὲ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μάχωνος παρ' Ἀθην. σελ. 582, γ' «Λαῖδα λέγουσι τὴν Κορινθίαν ποτὲ Εὐριπίδην ἰδοῦσαν ἐν κήπῳ τινὶ πινακίδα καὶ γραφείον ἐξηρητημένον ἔχοντ', ἀπόκριναί, φησὶν, ὦ ποιητά μοι, κτέ.» καὶ ἐν ταῖς Διατριβαῖς τοῦ Ἐπικτήτου Γ', αβ', 74 «πρὸς γραμματιστὴν ἀποστειλαί πινακίδια ἔχοντα, γραφεῖα, τυλάρια;» καὶ ἐν τοῖς Λόγοις τοῦ Ἱερίου σελ. 760 «σφαῖρα μὲν ἐρρίφθω χερσὶν, γραφείον δὲ ἔστω τὸ σπούδασμα» καὶ ἐν τῷ περὶ Ὑλῆς Ἰατρικῆς τοῦ Διοσκορίδου Γ', 9 «προσαγομένη τε διὰ γραφείου θερμὴ ἀλγοῦντι ὀδόντι θρύπτει αὐτόν» καὶ ἐν ταῖς εἰς Ὀμηρον Παρεκβολαῖς τοῦ Εὐσταθίου σελ. 1710, 21 «μαλακὸς κηρὸς ὁ ἐν τῷ γραμματεῖῳ κατὰ Ἀἴλιον Διονύσιον, ὡς τῶν παρὰ τοῖς παλαιοῖς πινακιδίων κηρῷ τοιούτῳ μαλακῷ ἀηλιμμένον, ἐν ᾧ ἔγραφον διὰ τινος γραφείου σκληροῦ» καὶ ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ τοῦ Πολυδεύκου Ι', 59 ατῷ δὲ παιδί δέοι ἂν προσεῖναι γραφείον, παραγραφίδα, καλαμίδα, πυξίον» καὶ Δ', 18 «τῷ γραφείῳ παραγράφειν» καὶ ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Σουῖδα λ. καθῆκον «γραφείον κρατεῖν». Πρβ. καὶ Ἰώβ ΙΘ', 24 «ἐν γραφείῳ σιδηρῷ καὶ μολίβῳ ἢ ἐν πέτρας ἐγγλυφῆναι;» Ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Ἡσυχίου κεῖται «Ἀλειπ[τ]ήριον: γραφείον».

Γνωστότατον εἶνε τὸ παρὰ Διογένηι τῷ Λαερτίῳ κείμενον βιβλ. Σ', 3 «πρὸς τε τὸ Ποντικὸν μειράκιον μέλλον φοιτᾶν αὐτῷ (τῷ Ἀντισθένηι) καὶ πυθόμενον τίνων αὐτῷ δεῖ, φησὶ βιβλιαρίου καινοῦ καὶ γραφείου καινοῦ καὶ πινακιδίου καινοῦ, τὸν νοῦν παρεμφαίνων». Παρασημειωτέον δ' ὅτι τὸν ὑπὸ τοῦ Λαερτίου εἰς τὸν Ἀντισθένην ἀναφερόμενον λόγον προσάπτει τῷ Ἰσοκράτει ὁ Θεῶν ἐν τοῖς Προγυμνάσμασι γράφων «κατ' ἀμφιβολίαν δέ, οἷον Ἰσοκράτης ὁ ῥήτωρ συνισταμένου αὐτῷ παιδίου καὶ ἐρωτῶντος τοῦ συνιστάντος τίνος αὐτῷ δεῖ, εἶπε πινακιδίου καινοῦ καὶ γραφειδίου καινοῦ ἀμφεπαλλόμενον γὰρ πότερον νοῦ καὶ πινακιδίου λέγει ἢ πινακίδος καινῆς καὶ καινοῦ

γραφειδίου» (Ῥήτ. Οὐαλζ. Τόμ. Α', σελ. 209. Πρβ. καὶ Τόμ. Β', σελ. 18 καὶ σελ. 258).

Ἐπειδὴ δὲ τὸ γράφω σημαίνει καὶ ζωγραφῶ, διὰ τοῦτο παραλαμβάνονται ἐνίοτε τὰ ὀνόματα γραφίς καὶ γραφείον πρὸς δήλωσιν τοῦ ὄργανου, δι' οὗ γίνεται ἡ ζωγραφία, οἷον Πολυδεύκ. Ζ', 128 ατὰ δὲ μέρη τῆς τέχνης ὑποτύπωσις, ὑπογραφή, σκιαγραφία, καὶ τὸ ἐργαλεῖον γραφίς ἢ ὑπογραφίς» καὶ Σέξτ. Ἐμπεῖρ. σελ. 9, 1 «φασὶ γὰρ ὅτι ἐκεῖνος ἔππον γράφων καὶ τὸν ἀφρόν τοῦ ἔππου μιμήσασθαι τῇ γραφῇ βουλευθεὶς οὕτως ἀπετύγγανεν, ὡς ἀπειτεῖν καὶ τὴν σπογγίαν εἰς ἣν ἀπέμασσε τὰ ἀπὸ τοῦ γραφείου χρώματα προσεῖψαι τῇ εἰκόνι».

Ἐν τοῖς Ἰπποκρατεῖσι ἀνεγινώσκετο κοινῶς καὶ κατ' ὄρθην ἐκφορᾶν Τόμ. Β', σελ. 242 «καὶ τὸ στῆθος καὶ τὸ μετὰφρενον οἷον γραφείοισι κεντεῖσθαι» καὶ καθ' ἡμαρτημένην σελ. 802 «ἔπειτα τρυπήσαι ἐκάτερον τῶν ἀσπίων γραφίῳ». Φέρονται δὲ καὶ γραφαὶ ραφείοισι, γραφίοισι καὶ ραφίῳ. Ὅθεν ὁ Λιτραῖος ἐξέδωκε ραφίοισι καὶ ραφίῳ. Καὶ ἐν σελ. 237 ἀντὶ τοῦ «καὶ τὸ πᾶν σῶμα ὡσπερ ραφίς κεντέειν δοκεῖ ἀλλοτε ἀλλῆ» κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Φουσιῶ (Οἰκονομ. Ἰπποκρ. σελ. 332), ἣν ἡμεῖς ὀνομάμεν νὰ ἐγκρίνωμεν, ὀφείλει ν' ἀναγνωσθῇ ραφίῳ ἢ γραφείῳ κεντεῖσθαι. Πρβ. Γαλην. Τόμ. ΙΘ', σελ. 134 «Ραφίῳ: τῷ κεντη(τη)ρίῳ, ᾧ διακεντοῦντες οἱ τεχνίται τῶν τοιούτων (Γραπτέον ἕως τῶν ἐσθῆτων) ἐπιτηδεῖους ὅπας τῇ τοῦ λίνου διέρσει παρασκευάζουσι». Ὁ Λοβέκκιος μνημονεύσας ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Φρυνίχου (σελ. 90 κέξ.) τὴν τοῦ Φουσιῶ γραφὴν ἐπιφέρει «tutius erit γραφίσι»: Ὑπολαμβάνεται δὲ τὸ ραφίον ὑποκοριστικὸν τοῦ ραφίς· ἀλλ' ὁ διὰ τοῦ Ι προσνηγεμένος τύπος δὲν δύναται καθ' ἡμᾶς νὰ ἔχῃ ὑπόστασιν, μόνος δ' ὁ διὰ τῆς διφθόγγου γεγραμμένος ραφείον φαίνεται συμφωνῶν τῇ φύσει καὶ ἀναλογίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.

Ἐν τοῖς τοῦ Ὀρειβάσιου Τόμ. Γ', σελ. 403 φέρεται «ὡς βελόνης παχείας ἢ γραφίου τὸ πέρασ», καθάπερ καὶ παρὰ τῷ Γαληνῷ Τόμ. Γ', σελ. 388 «ἐνθα δ' ἐκ βελόνης ἢ γραφίου διαίρεσις». Ἄλλ' ἐν πολλοῖς ἄλλοις τόποις τοῦ Γαληνοῦ ἐσώθη τὸ ὀρθῶς ἔχον, οἷον Τόμ. Β', σελ. 48 «γραφεία γοῦν οἷδ' ἀπὸ σιδηρᾶ πέντε κατὰ τὸ συνεχὲς ἀλλήλοισι συναφθέντα». Τόμ. Γ', σελ. 592 «οἱ δὲ γραφείων πέρασι». Τόμ. Ε', σελ. 17 «καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξορύττουσι καὶ γραφείῳ κεντοῦσιν» καὶ «Ἀδριανὸς αὐτοκράτωρ, ὡς φασὶ, γραφείῳ ἐπάταξεν εἰς τὸν ὀφθαλμὸν ἓνα τῶν ὑπηρετῶν». σελ. 184 «ἀλλὰ καὶν γραφείον ἢ βελόνην ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον». Τόμ. Ζ', σελ. 100 «ἐπὶ παιδὸς ἐθεασάμεθα νυγέντος γραφείῳ κατὰ τὴν κόρην». Τόμ. Ι', σελ. 390 «γραφείῳ γοῦν τινος ἑναγχος εἰς τὴν χεῖρα πληγέντος». Τόμ. ΙΙ', σελ. 889 «οἶαί περ εἰσὶν αἱ βελόναι καὶ τὰ γραφεῖα τῶν παιδίων». Τόμ. ΙΙΙ', β', σελ. 957 «ὡς γραφείου περᾶτων».

Καὶ τὸ ἴδιον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ὑπάρχον ὄνομα γραφεῖα εὐρέθη διὰ

τοῦ I γεγραμμένον παρ' Ἐπιφανίῳ Τόμ. Α', σελ. 358, 20 «ἀλλὰ καὶ τὰ παρὰ Ἰουδαίους λεγόμενα *γραφία* ἴτοι στιχηρὰ βιβλία». Τὴν ὀρθὴν γραφὴν βλέπει τις ἐν Τόμ. Β', σελ. 52, 19 «ἀλλὰ δὲ μυρία παρ' αὐτοῖς πλασθέντα *γραφεῖα* τετόλμηται» καὶ σελ. 87, 6 «οὐ γὰρ ἀπηγόρευται παρ' αὐτοῖς νομοθεσία καὶ προφῆται καὶ *γραφεῖα* τὰ καλούμενα παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις βιβλία» καὶ σελ. 87, 15 «παρ' αὐτοῖς γὰρ πᾶς ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται καὶ τὰ *γραφεῖα* λεγόμενα, φημι δὲ τὰ στιχηρά, κτέ.» καὶ Τόμ. Δ', σελ. 7, 23 «εἶτα ἄλλη πεντάτευχος τὰ καλούμενα *γραφεῖα*, παρὰ τισι δὲ ἀγιογράφα λεγόμενα». Πρβ. καὶ Κλήμ. πρὸς Κορινθ. Α', 28 «λέγει γὰρ που τὸ *γραφεῖον*· ποῦ ἀφήξω καὶ ποῦ κρυβήσομαι ἀπὸ τοῦ προσώπου σου;», κτλ.

Ὡς δὲ τὸ *γραφεῖον* πλημμελῶς ἐνίοτ' ἐκφέρεται ὑπὸ τῶν βιβλιογράφων διὰ τοῦ I, οὕτω καὶ τὸ *σκαφεῖον*, οἷον Ἰπποκράτ. Τόμ. Γ', σελ. 13 «ὄκοιτο οἱ στείλαιοι εἰσι τῶν *σκαφίων*» καὶ Πλούτ. Ἀράτ. 3 «οὐ παντάπασιν ἀρνεῖται τὴν ἀδηφαγίαν καὶ τὸ *σκαφίον*» καὶ Πολυδεύκ. Γ', 129 «καὶ *σκαπάνη* καὶ *σκάφιον*» (Πρβ. καὶ Ἡσύχ. λ. *σκαφίον* καὶ Σχολ. Θεοκρ. Δ', 10). Ἐν τοῖς τοῦ Γαληνοῦ εἶνε γεγραμμένον Τόμ. ΙΗ', 6', σελ. 422 «ὅποιοι οἱ στείλαιοι εἰσι τῶν *σκαφίων*», ὡς καὶ ἐν τοῖς Ἰπποκρατεῖσι, ἀλλ' ἐν σελ. 423 κεῖται «ἠλίκον τε καὶ ὅποσον τῶν *σκαφείων* εἰσιν οἱ στείλαιοι· *σκαφίας* δὲ δηλονότι κέκληκε δι' ὧν σκάπτομεν τὴν γῆν, ἐν οἷς εἰσι καὶ αἱ καλούμεναι δίκελλαι, σμινύας δ' αὐτὰς ὀνομάζουσιν οἱ Ἀττικοί». Φανερόν δέ, νομίζομεν, ὑπάρχει ὅτι ἀντὶ τοῦ *σκαφίας* ἀναγκάτως ἔχει νὰ γραφῆ *σκαφεῖα*. Μεταβλητέον δὲ καὶ τὸ *στειλΑΙοί* εἰς τὸ *στειλΕοί*. Τοῦ ὑποκοριστικοῦ *σκαφειδίου* γίνεται μνεῖα ἐν τοῖς Ἐπιμερισμοῖς τοῦ Ψευδηρωδιανοῦ σελ. 239 «Σὺν τούτοις καὶ ἀγγεῖδιον ἀπὸ τοῦ ἀγγεῖον καὶ *σκαφειδίων* ἢ δίκελλα ἀπὸ τοῦ *σκαφεύς* *σκαφῶς*». Πρβ. καὶ Ἐτυμ. Γουδ. σελ. 503, 7.

Ἐξ ὧσων ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἶπομεν σαφέστατ' ἀποδεικνύεται ὅτι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐλέγετο *γραφεῖον* διὰ διφθόγγου, τὸ δὲ δι' ἀπλοῦ I προσηνεγμένον *γραφίον* οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ πλημμελὴς τῶν βιβλιογράφων ἀνάγκωσις. Συμπεραίνεται δ' ἀναγκάτως ὅτι ὁ ὅμοιος τῷ *γραφεῖω* ὑπάρχων δηλοῦται διὰ τοῦ ἐπιθέτου *γραφειοειδής*, *γραφειοειδής* ἀπόφυσις, κτλ., οὗ ἐποιήσατο πάντως χρῆσιν καὶ ὁ Γαληνός. Οὐδὲν δ' ἡμῖν φροντιστέον ἂν ἐν τοῖς κώδιξιν αὐτοῦ εἶνε γεγραμμένον *γραφοειδῆ*, *γραφοειδεῖς*, *γραφοειδοῦς*, οἷον Τόμ. Β', σελ. 252 «κεῖται δὲ τὸ ὄστον τοῦτο κατὰ τὴν *γραφοειδῆ* τοῦ πήχεως ἀπόφυσιν, ἣν ἔθος τοῖς ἀνατομικοῖς ὀνομάζειν *στυλοειδῆ*» καὶ σελ. 271 «κατασκέψῃ δ' ἐν τούτῳ καὶ τὴν *γραφοειδῆ* τοῦ πήχεως ἀπόφυσιν, ἣν ποιεῖται κατ' εὐθὺ τοῦ μικροῦ δακτύλου· καλοῦσι δ' αὐτὴν οἱ ἀνατομικοὶ *στυλοειδῆ*» καὶ σελ. 745 «ἐν τούτῳ καὶ ἡ *στυλοειδής* ἀπόφυσις ἐστίν, ἣν ἐγὼ *βελονοειδῆ* τε καὶ *γραφοειδῆ* καλῶ» καὶ Τόμ. Γ', σελ. 592 «ὑπόλοιποι δ' οἱ σμικροὶ πρὸς τὰς ρίζας τῶν ἐκφύσεων, ἃς οἱ μὲν ἀλεκτρούων πλήκτροις εἰκάζουσιν, οἱ δὲ *γραφείων* πέρασι καὶ προσαγορεύουσι *βαρβαρίζοντες*

στυλοειδεῖς· ἔνεστι δ', εἰ βούλοιο, *γραφοειδεῖς* τε καὶ *βελονοειδεῖς* ὀνομάζειν αὐτάς» καὶ Τόμ. ΙΗ', 6', σελ. 958 «ἕτεροι δὲ δύο μῦες ἐκ μὲν τῆς ρίζης ἀρχονται τοῦ *γραφοειδοῦς*, ἐμπεφύκασι δὲ κτέ.». Τὸν πληρέστερον τύπον βλέπει τις ἐν Τόμ. Γ', σελ. 852 «ἵνα περ αἱ *στυλοειδεῖς* ἐκφύσεις· οὕτω γὰρ ἔθος ὀνομάζειν τοῖς ἀνατομικοῖς τὰ κατὰ ταῦτα τὰ μέρη λεπτὰ τῶν ὀστέων τῆς κεφαλῆς ἀποβλαστήματα· σοὶ δ' ἔξεστιν, εἰ βούλοιο, καλεῖν αὐτὰ *γραφοειδῆ* τε καὶ *βελονοειδῆ*». Ἄν τὸ I μεταβληθῆ εἰς τὸ EI, ἀποκαθίσταται ὁ ὑγιῶς ἔχων τύπος· ἔγραψε δ' ὁ Γαληνός ἀναντιλέκτως «σοὶ δ' ἔξεστιν, εἰ βούλοιο, καλεῖν αὐτὰς *γραφΕΙοειδΕΙΣ* τε καὶ *βελονοειδΕΙΣ*» ποιούμενος τὴν ἀναφορὰν εἰς τὸ ἐκφύσεις, οὐχὶ εἰς τὸ ἀποβλαστήματα. Φέρεται δὲ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Ὀρειθασίου Τόμ. Γ', σελ. 403 «ἀπὸ τοῦ πέρατος ἑκατέρως αὐτῶν ἐκφύμενος ἐπὶ τὰς *γραφοειδεῖς* τῆς κεφαλῆς ἀπόφυσις ἐκτείνεται». Πρβ. καὶ σελ. 398 «ἐν τούτῳ καὶ ἡ *στυλοειδής* ἀπόφυσις ἐστίν, ἣν ἐγὼ *βελονοειδῆ* τε καὶ *γραφοειδῆ* καλῶ», ἀνθ' οὗ παρὰ τῷ Γαληνῷ κεῖται *γραφοειδῆ*.

Τοῦ ἐπιθέτου *στυλοειδής* γίνεται μνεῖα καὶ ἀλλαγῶ παρὰ τῷ Γαληνῷ, οἷον Τόμ. Β', σελ. 769 «ἐκ περιττοῦ δὲ τῷ πήχει ὑπάρχει καὶ ἡ καλουμένη *στυλοειδής* ἀπόφυσις διαθροῦμένη καὶ αὐτὴ πρὸς τὸν καρπὸν» καὶ σελ. 770 «περιφερῆς πῶς γινομένη διαθροῦται πρὸς πῆχύν τε καὶ κερκίδα καὶ τὴν *στυλοειδῆ* ἀπόφυσιν, πλὴν ὅτι γληνοειδεῖ κοιλότητι βραχεῖα τὴν *στυλοειδῆ* τοῦ πήχεως ἀπόφυσιν περιλαμβάνει τοῦ καρποῦ τὸ κατὰ τὸν μικρὸν δάκτυλον ὄστον» καὶ Τόμ. Γ', σελ. 166 «καὶ ἡ τῆς λεπτῆς τοῦ πήχεως ἀπόφύσεως, ἣν *στυλοειδῆ* καλοῦσι, πρὸς τὸ κατὰ τὸν μικρὸν δάκτυλον ὄστον τοῦ καρποῦ διάθρωσις». Διὰ τί δ' ἀποδοκιμάζει ὁ Γαληνός τὸ ἐπίθετον τοῦτο λέγων «οἱ δὲ *γραφείων* πέρασι καὶ προσαγορεύουσι *βαρβαρίζοντες* *στυλοειδεῖς*; Διότι εἶνε οὐχὶ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς λέξεως *στύλος* συνθεθεμιένον, ὡς πολλοὶ ὑπολαμβάνουσι ψευδοδοξοῦντες, ἀλλ' ἐκ τῆς Ῥωμαϊκῆς *στύλος* ἤγουν *stylus* ἢ κέλλιον *stilus* (= *γραφεῖον*). Πρβ. καὶ Δαρμεδέργην Ὀρειθασ. Τόμ. Γ', σελ. 702.

ΠΕΡΙ ΙΘΩΜΗΣ ΚΑΙ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

καὶ τῶν ἐν αὐταῖς ἀνακαλυφθεισῶν ἐσχάτως ἐπιγραφῶν
καὶ λοιπῶν μνημείων

ὑπὸ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΕΤΡΙΔΟΥ

Σχολάρχου Θουρίας *

α' Περὶ τοῦ ὄρους Ἰθώμης

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὠραίων πεδιάδων τῆς Μεσσηνίας ἀνεγείρει ἀγέρωχον καὶ ὑψιτενῆ τὴν κορυφὴν αὐτοῦ τὸ ὄρος Ἰθώμη, ὅπερ, κατὰ Πausανίαν «μεγέθει τε οὐδενὸς ἀποδεῖ τῶν ὄρων, ὅποσα ἐντός ἐστιν Ἰοθμοῦ»¹, καὶ ἀπέχει τῆς θαλάσσης 90 στάδια, κατὰ τὸν Σκύλακα², ὑψόμενον ὑπὲρ αὐτὴν 802 μέτρα γαλλικὰ³, 778 δὲ κατὰ τὸν περιλάλητον Κεῖπερτον, καὶ 761 κατὰ τὸν Βοιτίχηρον⁴. Ἔστι δὲ τραχὺ, δύσβατον καὶ κρημνώδες ἀπανταχόθεν, πλὴν τοῦ μέρους, ὅπερ ἀποκλίνει πρὸς τὸ ΝΑ, ἐνθα κοιλάς κάτωθεν ἀρχεται ὠραία, ἐπεκτεινομένη πρὸς Ν. Ἐν ταύτῃ τῇ κοιλάδι, ἀκριβῶς ὑποκάτωθεν τῆς Ἰθώμης, ἔκτισεν ὁ μέγας Ἐπαμινώνας τὴν Μεσσήνην, ὡς θέλομεν ἰδεῖν παρακατιόντες, καὶ ἐκ ταύτης καὶ μόνης τῆς κοιλάδος δύναται τις πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους ἀνέτως νὰ ἀναβῆ· ὅταν δὲ φθάσῃ εἰς τὴν κορυφὴν, τότε βλέπει ἀπανταχόθεν ὅτι ὠραῖον καὶ λαμπρὸν θέαμα, ὅτι μεγαλοπρεπὲς ἐν τῇ φύσει, μάλιστα τοῦ ἡλίου ἀνατέλλαντος, καὶ ἐκ τῶν κορυφῶν τοῦ Ταυγέτου λαμπρῶς κατὰ διαφόρους διευθύνσεις καὶ ποικίλα φυσικὰ πρίσματα, οὕτως εἰπεῖν, τὰς ἀκτῖνας ἐκπέμποντος πρὸς τὰ ἀπέναντι τῆς Μεσσηνίας ὄρη. Νομίζει τις τῶν ὄντι ὅτι περὶ ἐαυτοῦ βλέπει κύκλον μαγευτικόν, οὐτινος κέντρον ἐστὶν αὐτὸς οὗτος ὁ παρατηρεῶν, καὶ κατὰ τοῦτο εἶχε μέγα δίκαιον ὁ σοφὸς Beulé λέγων· «Γ' Ithome, le Taygète, le Parnon, le Mainale, sont rangés à l' horizon, comme en cercle» κλ.⁵

Τὸ ὄρος Ἰθώμη διὰ τῆς, περὶ ἧς προεῖρηται, κοιλάδος διαιρεῖται εἰς δύο, ἐξ ὧν τὸ μὲν περιλαμβάνει τὴν κυρίως Ἰθώμην, τὸ δὲ τὴν Εὐάν⁶. Τοῦτο δ'

* Σημ. Ἐπι τ.ρ. — Ἐνεκα ἐπισωρεύσεως πολλῆς ὕλης ἐβράδυνεν ἡ δημοσίευσίς τῆς πρὸ ἔτους ἀποσταλείσης ταύτης διατριβῆς τοῦ κ. Πετρίδου νῦν σχολάρχου ἐν Πύργῳ.

¹ Πausan. Μεσσην. 1X. 2—3.

² Σκύλακ. Περίπλους.

³ Παγαβ. Ἑλλην. Β', 523, καὶ 532—533.

⁴ Παρνασσοῦ Β', 127 περὶ Ἰθώμης καὶ Μεσσηνίας ὑπὸ Ν. Πετρή γυμνασιάρχου.

⁵ Beulé. Voyage étud. sur le Pelopon. Arcad. le mont Lycée σελ. 128—129.

⁶ Περιέργος σύμπτωσις ὀνόματος τοιοῦτου μετὰ τοῦ ἐβραϊκοῦ ὀνόματος τῆς προμήτορος ἡμῶν Εὐας, ὅπερ μεταφράζουσιν οἱ Ὁ Ζωή· τὸ δ' ἐλληνικὸν Εὐά ἐστὶν ἐπιφθέγμα τι εὐθυμίας, προσερχομένης ἐκ τοῦ οἴνου· ἀλλ' ἄρα γε ὑπάρχει σχέσις τις μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἰδεῶν ἢ συναισθημάτων; ἐνθουσιᾶ τὸν ἄνθρωπον τοσοῦτον ὁ οἶνος, ὅσον ἡ γυνή; μήπως τὸ ἐλληνικὸν ὄνομα ἀναμνηστικὴν τὴν ἐν τῷ Παραδείσῳ

ἄνομάσθη οὕτω, κατὰ Πausανίαν, διὰ βακχικόν τι ἐπιφθέγμα τοῦ Διονύσου, Εὐοὶ εἰπόντος, ὡς φαίνεται ἐν τοῖς δε· «Τὸ δὲ ὄνομα γενέσθαι τῷ ὄρει, φασὶ βακχικόν τι ἐπιφθέγμα, εὐοῦ, Διονύσου πρῶτον ἐνταῦθα, αὐτοῦ τε εἰπόντος καὶ τῶν ὁμοῦ τῷ Διονύσῳ γυναικῶν»¹. Ἡ δὲ Ἰθώμη ἔλαβε τὸ ὄνομα διὰ τὴν νύμφην Ἰθώμην, ἧτις ἔθρεψε τὸν Δία, κατὰ τὰς μυθολογικὰς παραδόσεις τῶν Μεσσηνίων². Ἄλλ' ἀπαντᾷ καὶ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν ἐν τῷ ἀκολουθῶν διστίχῳ τοῦ Τυρταίου·

Εἰκοστῷ δ' οἱ μὲν κατὰ πλοῖνα ἔργα λιπόντες
φεῦγον Ἰθωμάων ἐκ μεγάλων ὄρεων³

Μεγάλαι λοιπὸν Ἰθωμάται ὄρη εἰσὶν ἡ κυρίως Ἰθώμη καὶ ἡ συνεχὴς αὐτῇ Εὐά, ἅτινα φυσικώτερον ἄνομάσθησαν Ἰθωμάται διὰ τὸ ἰθὺ πρὸς τὰ ἄνω τείνειν τὰς κορυφάς, παραγομένου ἰδίᾳ τοῦ ὀνόματος Ἰθώμης παρὰ τῷ ἰθύνῳ, ἰθέω, ἰθώμη, ὡς τὸ ῥώμη, παρὰ τῷ ῥέω, ῥώω, ῥώμη, τὸ γνώμη παρὰ τῷ γνώω κλ. Γνωστὸν δὲ, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰς ὀνομασίας τῶν τόπων ἀπένεμον αὐτοῖς πολλὰς ἀναλόγως τῆς φύσεως αὐτῶν, ὡς ὀξυδερκεῖς παρατηρηταὶ καὶ ἐπιτήδειοι ἐκλογεῖς τῶν τοιοῦτων, ἐάν μὴ ἐπεβάλλοντο αὐτοῖς ὑπὸ τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων αἱ ὀνομασίαι, ἀλλὰ καὶ τότε κατέβαλλον προσπαθείας, ὅπως ἀλληγορικῶς φθάνωσιν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον, ἢ νὰ συνάγωσι τὸ αὐτὸ πόρισμα, ὡς συμβαίνει ἐνταῦθα εἰς τὸ ὄνομα Ἰθώμη, ὅπερ καὶ ὄνομα νύμφης, καθὰ εἶδομεν ἀνωτέρω, ὑπάρχει, ἀλλὰ καὶ τὴν φύσιν τοῦ ὄρους ἐξηγεῖ, ὅπερ ἐκ τοῦ μέσου τῶν πεδιάδων τῆς Μεσσηνίας ἀναδύον ἰθὺ πρὸς τὰ ἄνω τείνει ἄνευ διακλαδώσεων, ὡς τὰ λοιπὰ ὄρη. Τοιαύτη κατ' εὐθεῖαν ἀνύψωσις τοῦ ὄρους τούτου κινεῖ σπουδαίως τὴν περιεργίαν τοῦ γεωλόγου· διότι πρὸς τὸ Β. ἐστὶν ἀπότομος ἡ ἀνάτασις, ἰθεῖα προχωροῦσα μέχρι τινός, ἀλλ' εἶτα κλίνουσα πρὸς Ἀνατολὰς σχηματίζει κορυφὴν πετρῶδη ἔχουσαν κανονικὰ τὰ στρώματα, ἀλλὰ καὶ παρεκκλίνοντα ὀλίγον τῆς κανονικότητος ἐν μέρει διὰ τὴν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐπερχομένην σφοδρὰν ἀνάδυσιν αὐτῶν. Μετὰ δὲ τὴν κορυφὴν ταύτην ὑπάρχει πρὸς τὰ κάτω διάσελον, σχηματίζον τὴν μεταξὺ Ἰθώμης καὶ Εὐας μικρὰν κοιλάδα, ἧς πέραν ἀνέρχεται ἡ ἑτέρα κορυφὴ ἡ τῷ ἐπιφθέγματι τοῦ Διονύσου τετιμημένη, καὶ ἔχουσα σήμερον τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἐπὶ τῶν ἐρειπίων Ἰσως ἱεροῦ τοῦ Βάκχου. Καὶ οὕτω λήγει τὸ ὄρος πρὸς Ν ἡρέμα χαμηλούμενον πρὸς τὴν πεδιάδα, τὴν πρὸς Κορώνην ἐπεκτεινομένην. Ἄλλοτε ἀμφοτέρω τὰ Ἰθωμάται

χορῆσιν τῆς Ἑλληνικῆς, καθισταμένης οὕτω μητρικῆς τῆς ἀνθρωπότητος γλώσσης; Πολλοὶ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης δίδουσι διαφόρους ἐρμηνείας εἰς τὸ ὄνομα τοῦτο, γελοίας πολλὰς (?δ. Ἐφημ. Φιλομ. 1878, ἀρ. 24, σελ. 333. Περὶ τῆς πρώτης γλώσσης).

¹ Αὐτ. XXXI, 3, 5. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ παρὰ Πολυβίῳ (XXXIV, 9) λέγοντι· «Τῆ δ' ἐξῆς θεασάμενος τοὺς τόπους, καὶ θύσας τοῖς θεοῖς ἐφ' ἑκατέρου τῶν λόφων, ὧν ὁ μὲν Ὀλυμπος, ὁ δ' Εὐά εἰς καλεῖται, μετὰ ταῦτα προῆγε (Φίλιππος ἔ Μακεδόνων εἰς Τεγέαν πλησίον)».

² Αὐτ. 6, 7.

³ Αὐτ. XIII 6, 7.

ὄρη πλήρη δένδρων ἦσαν, δάσος ἀπέραντον ἀποτελούντων, νῦν δ' εἰσὶν ὄλιγος γυμνά διὰ τὰς ἐπαράτους πυκνάς πυρκαϊάς, αὐτίνες μόλις δένδρων τινῶν ἐφείσθησαν.

Τὸ ὄρος Ἰθώμη κοινῶς τανῦν ἐπικαλεῖται *Βορκαρός* καὶ *Βουλκάρος*, ἐπὶ δὲ τῶν τελευταίων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου καὶ *Βουλκάρη*¹. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦτο κατὰ πρώτην ὄψιν φαίνεται ἀρκετὰ σπουδαίαν σημασίαν ἔχον· διότι ἀποδίδωσι τῷ ὄρει ἡφαιστειάν φύσιν (vulcanus)²· ἡ σπουδαίότης δ' αὕτη εὐθὺς αἱρεται, ἐάν τις ἐξετάσῃ βαθύτερον καὶ ἀκριβέστερον δύο τινὰ τὰ ἐξῆς· πρῶτον μὲν τὴν φυσικὴν σύστασιν τοῦ ὄρους, ἣτις ἡφαιστεία οὐκ ἔστιν, ὅπως ἐνοεῖται βεβαίως ἰδίᾳ ἢ τῶν ἐκ τοιαύτης συστάσεως προερχομένων ὀρέων, καὶ δεύτερον τὴν ἱστορικὴν καταγωγὴν τοῦ ὀνόματος, ἀνερχομένου εἰς τὸν μεσαιῶνα, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων μαρτυριῶν, ἐξ ὧν τινες τὸ πρῶτον ἤδη γίνονται γνωσταὶ τοῖς μεσαιωνοδίφοις.

α' *Περὶ τῆς φυσικῆς συστάσεως τοῦ ὄρους Ἰθώμης.* Γνωστόν ἐστὶ τοῖς περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἀσχολουμένοις καὶ ἰδίᾳ τὴν Γεωλογίαν, ὅτι τὰ ἡφαιστεια ὄρη διαίρουνται εἰς δύο· εἰς ἐνεργὰ, καὶ εἰς ἀπ' αἰῶνων ἐσθεσμένα· κατὰ δὲ τὴν διαίρεσιν ταύτην ὁ ἡμέτερος *Βουλκάρος* ἀνάγεται εἰς τὰ δεύτερα, τὰ ἐσθεσμένα, ἅτινα, εἰ καὶ τοιαῦτα, ἔχουσιν ὁμῶς ὕλας διακεχυμένας εἰς τὰ πλάγια αὐτῶν, ὑπὸ τῶν αἰῶνων ὅπως ἴσως ἀλλοιωθεῖσας, ἀλλὰ πάντοτε φυλακτούσας τὸν ἡφαιστειὸν αὐτῶν χαρακτήρα· τὸ δὲ κυριώτερον, ἢ κορυφὴ τῶν ὀρέων τούτων ἐστὶ πάντοτε ἀνάλογος τῷ σχήματι κρατῆρος ἐπιγεωσμένου. Ἐκ τούτων πάντων οὐδὲν παρατηρεῖται εἰς τὸν ἡμέτερον Βουλκάρων, μάλιστα ἡ φυσικὴ σύστασις αὐτοῦ ὁμοιάζει τῇ τῶν ἄλλων ὀρέων, τῶν μὴ ἐξ ἡφαιστειῶν ἐνεργειῶν ἰδίᾳ καὶ ὕλων τοιούτων εἰδικῶς συγκροτούμενων, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴρηται· ἐάν δὲ που παρατηρεῖται ὅπῃ τις ἢ σπήλαιον, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου, ὅτι εἶναι καὶ ἡφαιστειὸν τὸ ὄρος· ποῖον ὄρος τῆς γῆς δὲν ἔχει τοιαῦτα; ἀλλὰ τότε ἅπαντα τὰ ὄρη τῆς ἡμετέρας σφαιρᾶς δεόν νὰ ὑποθέσωμεν ἡφαιστεια· ὅπως καὶ ὄλιγον τὸν ἡμέτερον πλανήτην ἐν τῇ πρώτῃ αὐτοῦ συστάσει. Τὸ μόνον δ' ἄξιον παρατηρήσεως ἐν τῷ Βουλκάρῳ ὑπάρχει, ὅτι εἰς τὰς χαράδρας τῆς ἀποτόμου κορυφῆς αὐτοῦ εὐρίσκειται πληθὺς μικρῶν χαλκίων, ἀλλὰ καὶ αὕτη, ἐάν ἐνθυμηθῇ τις, ὅτι προῆλθεν ἐκ τῶν πολυπληθῶν θρυμμάτων τῶν λίθων τῶν ἐξεργασθέντων ὑπὸ τῶν τεκτόνων, οἵτινες ὠχύρωσαν τὴν Ἰθώμην ἐπανειλημμένως ἐπὶ τῶν Μεσσηνιακῶν πολέμων, ὡς ἐν οἰκείῳ τόπῳ κατωτέρω γενήσεται λόγος, τότε ἀπορρίπτεται πᾶσα ἐνστάσις, ὥστε οὐδὲν ὑπάρχει τὸ ἐπιμαρτυροῦν τὴν ἡφαιστειάν σύστασιν τοῦ ὄρους, ἢ τὴν ἄλλοτε ἡφαιστειάν

¹ Buchon, rech. hist. Paris. tom. I, LXXXIV. Annex. B.

² I. K. Γέγη ἀρχ. Γεωγρ. Ἑλλάδος σ. 80. Ἀθῆν. 1856.

αὐτοῦ ἐνεργεῖαν, ὡς παρατηρεῖται ἐν τῷ λόφῳ τοῦ Πηδῆματος ἢ τῆς Αἰγερῆς, παρ' ἧς δύο κρατῆρες, πλησίον ἀλλήλων κείμενοι, ἀπ' αἰῶνων δὲ ἐπιγεωσμένοι, ἦσαν ἄλλοτε εἰς ἐνεργεῖαν. Ἄρα ἡ Ἰθώμη δὲν φαίνεται πιθανόν ὅτι ἐπωνομάσθη *Βουλκάρος* βραδύτερον διὰ λόγους φυσικοῦς· πιθανώτερον δ' ὅτι προῆλθεν ἡ ὀνομασία ἐξ ἄλλων αἰτίων, ἅπερ ἡ Ἱστορία δύναται νὰ ἐξετάσῃ.

β' *Περὶ τῆς Ἱστορικῆς καταγωγῆς τοῦ ὀνόματος.* Ἐρευνῶντες ἵνα εὐρωμεν εἰς ποῖαν ἐποχὴν τὸ ὄρος Ἰθώμη μετωνομάσθη *Βουλκάρος*, καὶ ποῦ κατὰ πρῶτον ἅπαντ' ἢ δευτέρα ὀνομασία αὕτη, εὐρωμεν ὅτι κατὰ πρῶτον, καθόσον γινώσκομεν, ἀναφέρεται εἰς γένος θηλυκὸν μάλιστα *Βουλκάρη*, παρὰ τινι χρυσοβούλλῳ, ἐκδοθέντι ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ, πρὸς τὸν Μητροπολίτην Μονεμβασίας, ὃ παραχωροῦνται πολλοὶ καὶ διάφοροι τόποι τῆς τε Λακωνικῆς καὶ Μεσσηνιακῆς, καὶ μεταξὺ τῶν τόπων τούτων ἀναφέρεται καὶ ἡ Βουλκάρη, ὡς ἐξῆς· «Μετὰ δὲ τὸ εἰρημένον εὐκτῆριον αὐθις, κατὰ δεξιὸν μέρος τῷ καταβαίνοντι (τοῦ Ταυγέτου), νεῖσι ταῦτα τὰ λεχθισόμενα χωρία τε καὶ πολισμάτα. *Δυρβάχιον* που ἀρχαῖον,¹ οὕτω καλούμενον· μετὰ δὲ τοῦτο κατέρχεται εἰς τὴν σωρόν, τὴν ὀνομαζομένην *Γραός*· εἶτα διέρχεται τῆς Βασιλικῆς Ὀδοῦ καὶ καταντᾷ νεῖς τοὺς *Χοιρολάκκους*· ἔπειτα ἀνέρχεται εἰς τὴν *Βουλκάρη* καὶ διέρχεται εἰς τοῦ βουνοῦ τὴν λεγομένην Ὀπήν· εἶθ' οὕτως εἰς τὸ ὄρος τὸ ὄρθιον· καὶ κατέρχεται εἰς τὴν Πύλον (τὸ σύνορον), τὸν καλούμενον Ἀβαρίνον, ἐν ᾧ καὶ λιμὴν μέγας.²» Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐκατονταετηρίδα οὐ Βουλκάρη, ἀλλὰ *Δορκάρος* ὄνομα ἀναφαίνεται παρὰ τινι σιγίλλῳ, ἐκδοθέντι κατὰ τὸ 1573 ἐπὶ Ἱερεμίῳ, πατριάρχῳ Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ σιγίλλῳδες τοῦτο γράμμα σὺν ἄλλοις, ἐν μεμβράναις γεγραμμένοις, τρισὶ σιγίλλοις, ὑπάρχει ἐν τῇ κατὰ τὰς πλευρὰς τοῦ ὄρους κειμένη περιφῆμῳ Μονῇ, τῇ ἐπωνομαζομένην τοῦ *Βουλκάρου*, περὶ ἧς κατωτέρω. Ἀναφέρεται δ' ἐν αὐτῷ ἡ ἐπομένη ἀξιοσημειώτος περίοδος, ἣτις προσεπαυξάνει τὴν περὶ τῆς ὀνομασίας ἀμφιβολίαν ἔχουσα ὧδε· «Καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔστι καὶ τὸ σεβάσμιον Μοναστήριον, τὸ πατριαρχικὸν Σταυροπήγιον, ὡς ἐν ταῖς καταγραφαῖς τῆς καθ' ἡμᾶς *Μεγάλης Ἐκκλησίας* μαρτυρεῖται, τὸ ἐπ' ὀνόματι τιμώμενον τῆς Παναγίας, τὸ

¹ Τὸ Δυρβάχιον τοῦτο εἶναι ἡ ἀρχαία Ἀμφεία, ἣν ἀνεκάλυψα πέρυσι τὸν Ἰούλιον περιηγούμενος τὰ μέρη ἐκεῖνα (ἴδε φυλλάδ. Β' τῶν Μεσσηνιακῶν μου ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἀνακάλυψις τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἀμφείας» ἐν τῷ φυλλάδιῳ τούτῳ ἐξέταξω καὶ τὰ περὶ τοῦ Πηδῆματος καὶ τῶν ἀπεσθεσμένων αὐτοῦ κρατῆρων, περὶ ὧν ἀνωτέρω λόγος).

² Buchon, ἐνθ' ἀνωτέρω. Ἐκ τούτου δ' ἴσως παρέλαβε καὶ ὁ κ. Παπαμίχαλδουλος καὶ ἐξέδωκεν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Μονεμβασίας τὸ χρυσοβούλλῳ τοῦ Ἀνδρονίκου, ἀλλὰ μὲ ἐσφαλμένας τινὰς σημειώσεις περὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἀναφερομένων τόπων, ὡς π. γ. ἢ Ἀνδρούσσα τῆς Μεσσηνιακῆς συγγέται μὲ τὴν Ἀνδρούβισταν, τὴν κατὰ τὸν δῆμον Καρδαμύλης ἐν τῇ Δυτ. Λακωνικῇ κειμένην, κτλ.

»κείμενον ἐν τῇ κορυφῇ τοῦ βουνοῦ τοῦ Δορκάνου ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, »ἀναμεταξὺ Χριστιανουπόλεως καὶ Ἀνδρούσσης» κτλ.¹ Γίνεται δ' ἐνταῦθα ἢ περίεργος παρατήρησις, ὅτι εἰς ἔγγραφον, ἐξεληθὸν ἐκ τῶν ἀρχείων τῶν βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἀναφέρεται Βουλκάνη εἰς ἔγγραφον δὲ πατριαρχικόν, γεγραμμένον ἐπὶ σοφοῦ Πατριάρχου² ἀναφαίνεται τὸ ὄνομα Δορκάνος. Ποῖον λοιπὸν τὸ ἀληθές; δύσκολον ἢ ἀποφανθῆναι τις ἐπειδὴ πόθεν τὰ πατριαρχικά γραφεῖα, ἢ αἱ καταγράφαί αὐτῶν, ἠρύσθησαν τὸ ὄνομα Δορκάνος, ἐν ᾧ μάλιστα προὔπῃρχεν ἡ ὀνομασία Βουλκάνη ἀπὸ πολλοῦ; Μήπως ἔπλασαν τοῦτο οἱ γραμματεῖς τῶν πατριαρχείων; Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν διότι πολυθρύλητός ἐστιν ἢ εἰς τὰ πάτρια ἐμμονὴ τῶν Πατριαρχείων, καὶ ἢ κατὰ τὰ ἀνέκαθεν εἰθισμένα ἀπαράτρεπτος ἐξακολούθησις τῆς πορείας αὐτῶν κατὰ πάντα. Μήπως ἐκ τοῦ λατινικοῦ *drunganus* προῆλθε τὸ Δορκάνος; ἐπειδὴ καὶ ἐν τῇ ἐμῇ πατρίδι, Δροβιανῇ τῆς Ἡπείρου, ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα Δρουγγάνος ἐπὶ ὄρους, οὕτω καλουμένου· φαίνεται δ' ἐξελληνισθὲν ἐκ τοῦ λατινικοῦ *drunganus*, παραγομένου παρὰ τῷ *drungus*, ὅπερ σημαίνει στέφος στρατιωτῶν, καὶ ἐστὶ τοῦ μεταγενεστεροῦ λατινισμοῦ λέξις, σημαίνουσα θέσιν ἢ σταθμὸν στρατιωτικόν. Τὴν λέξιν ταύτης ὥσως ἐξελληνίσαντο εἰς τὸ Δορκάνος αἱ βυζαντινοί, ὅπως καὶ ἄλλα πολλὰ, οἷον τὸ ἐκ τοῦ *drungus* ὡσαύτως παράγωγον *drungarius* ἐξελληνίσαντο Δρουγγάριος τῆς Βίγλας, ἐννοοῦντες δι' αὐτοῦ τὸν προϊστάμενον ἀξιωματικὸν τοῦ ἐπὶ προφυλακῆν ἢ σκοπὸν ὀρισμένου στρατιωτικοῦ στίφους.³ Ἄλλως δ' ἐὰν ὑποθέσωμεν τὸ Δορκάνος ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ δέρκου (δορκάς, δορκάνος,) τότε φαίνεται ἔχον ἀρχὴν ἐλληνικὴν, ἐν χρήσει δὲ κατὰ τὸν Μεσαίωνα διατελοῦν ὕστερον μετεβλήθη ἐπὶ φραγκοκρατίας εἰς τὸ Βουλκάνη, ἢ, κάλλιον εἰπεῖν, ἐστρεβλώθη, ὅπως καὶ ἄλλα πολλὰ ἐλληνικὰ ὀνόματα ἐστρεβλώθησαν κατ' ἐκείνας τὰς ζοφεράς διὰ τὴν ἀτυχῆ ἡμῶν πατρίδα ἐποχὰς καὶ κατήνησαν ἀγνωρίστα, περὶ ὧν πολλὰ ἐγράφησαν ὑπὸ τε τοῦ σοφοῦ Μουστοξύδου σποράδην ἐν τῷ Ἑλληνομνήμονι καὶ ὑπὸ τοῦ Γ. Αἰνιᾶνος ἰδίᾳ ἐν τῷ ἀξιολόγῳ περιοδικῷ Ἰωριᾷ.⁴ Ἰὰ ἐκ τῆς στρεβλώσεως δὲ ταύτης προελθὸν ὄνομα Βουλκάνος, καὶ ὕστερότερον παρὰ τῷ λαῷ Βορκάνος ἄσμενοι παρεδέχθησαν οἱ ξένοι σοφοὶ περιηγηταί, ὡς παρέχον αὐτοῖς ἐρμηνείαν μᾶλλον καταληπτὴν, σκεπτομένοις ὅτι τὸ ὄρος τοῦτο ἔκειτο μεταξὺ Χριστιανουπόλεως καὶ Ἀνδρούσσης⁵, πόλεων διατελεσασῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν φράγκων, ἐξ ὧν τὸ ὄνομα ἀπεδόθη τὸ ὄρος κατὰ στρέ-

¹ Ἰδ. τὸ ἐν τέλει τῆς παρουσίας πραγματείας ὑπὸ στοιχ. Α σιγγίλιον.

² Ἀθήναιον. τόμ. 6, Ἀθήνησι 1877 Α' καὶ Β' σελ. 26—28.

³ Βυζαντινοῦ Κωνσταντινουπόλεως τ. Γ'.

⁴ Τόμ. Α' 1856. φολ. Β' σ. 34.—Buchon. Α' σελ. 9—14.

⁵ Pouqueville voy. de la Grèce t. VI, ch. IV. p. 53 1827 éd. 2.

βλωσιν, μὴ ἐννοούντων τὸ Δορκάνος. Τοῦλάχιστον ταῦτα δύναται τις γὰρ εἶπῃ ὡς πιθανώτερα¹.

6' Περὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἰθώμης.

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους Ἰθώμης ὑπῆρχε καὶ πόλισμα πρὸ Ὀμήρου οὐ μέγα, ὁμώνυμον δὲ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πausανίου, λέγοντος· «Ἦν δὲ καὶ πόλισμα αὐτόθι οὐ μέγα, ὃ καὶ Ὀμηρὸν φασιν ἔχειν ἐν καταλόγῳ
»Καὶ Ἰθώμην κλιμακώσσαν.

»Εἰς τοῦτο τὸ πόλισμα ἀνφικίζοντο (οἱ Μεσσηνιοί), ἐπεκτείνοντες τὸν ἀρχαῖον περίβολον ἔρμα· εἶναι πᾶσιν αὐταρκές· ἦν δὲ τὸ χωρίον καὶ ἄλλως »ἐχυρόν· ἢ γὰρ Ἰθώμη μεγέθει τε οὐδενὸς ἀποδεῖ τῶν ὄρων, ὅποσα ἐντός »ἐστὶν Ἰσθμοῦ, καὶ δύσβατος κατὰ τοῦτο μάλιστα ἦν»². Ἐνταῦθα παρατηροῦμεν, ὅτι ὁ σοφὸς περιηγητὴς τῆς ἀρχαιότητος λέγει ὅτι τὴν πόλιν Ἰθώμην ἔχει καὶ ὁ Ὀμηρὸς εἰς τὸν Κατάλογον, οὗτινος καὶ στίχου μὲνηται· ἀλλ' ὁ στίχος οὗτος κατὰ τὰς τελευταίας γερμανικὰς ἐκδόσεις τῶν ἀθανάτων ἐπῶν ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἰθώμην τῆς Θεσσαλίας· διότι ὑπῆρχε καὶ ἐκεῖ πόλις ἰμώνυμος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος³. Ἄρα οὐ περὶ τῆς Μεσσηνιακῆς Ἰθώμης ὁ λόγος παρ' Ὀμήρῳ, καὶ διὰ τοῦτο θεωρεῖ ἀβέβαιον τὸ λεγόμενον καὶ αὐτὸς ὁ Πausανίας, προσθέτων τὴν φράσιν φασὶν ἔχειν. Ἀλλὰ διὰ τί ὁ Ὀμηρὸς παρέλειψε τὴν Ἰθώμην ἐν τῷ Κατάλογῳ, ἐν ᾧ περιγράφει τὰς ἄλλας Μεσσηνιακὰς πόλεις; Ὁ θεὸς ποιητῆς ἀπάσας δὲν περιγράφει τὰς πόλεις ἐν τῷ Κατάλογῳ, οὐ μόνον τῆς Μεσσηνιαίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες μετέσχον τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, ἐπειδὴ γεωγραφίαν δὲν ἐποίησε τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, ὡς ὁ Δικαίσαρχος π. χ., ὁ Σκύλαξ καὶ λοιποί. Αὐτὸς ὁσάκις ποιητικὴ τις χρεῖα προὔκαλει τὴν περιγραφὴν τινος πόλεως ἢ χώρας Ἑλληνικῆς, δὲν ἀπέφευγεν αὐτὴν, ἀλλὰ σύμφωνα πρὸς τὸν εἰρμὸν τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ ἐπεχείρει καὶ αὐτὴν· ὥστε ἐπειδὴ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ποιητοῦ δὲν ἐνεφανίσθη τοιαύτη τις περίστασις καὶ διὰ τὴν Ἰθώμην τῆς Μεσσηνιαίας, διὰ τοῦτο δὲν περιέγραψεν αὐτὴν ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν αὐτῆς πόλεων· ἄλλως τε δὲ καὶ πιθανὸν ὅτι δὲν μετέσχε τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου ἡ Ἰθώμη, καὶ ἔνεκα τούτου παρείδεν αὐτὴν ὁ ποιητῆς· ἢ δ' ἐν Θεσσαλίᾳ ὁμώνυμος, ἐπειδὴ ἀπέστειλε τοὺς πολίτας αὐτῆς εἰς τὸν ῥηθέντα πόλεμον μετὰ τῶν λοιπῶν Θεσσαλῶν, ἠξιώθη διὰ τοῦτο τῆς τιμῆς γὰρ συμπεριληφθῆ εἰς τὴν χορείαν τῶν θεσσαλικῶν πόλεων, ὧν μὲνηται ὁ ποιητῆς ἐν τοῖςδε·

¹ Παρνασσῶ B, 133. Ἐπιθυμῶν τὴν ἀκρίβειαν ὅσον τὸ δυνατὸν ἐν πᾶσιν, ἐπὶ μακρότερον τὰ περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου πραγματεύομαι ἐνταῦθα διδοὺς ὄψιν εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας, ὥς ἂν εὐρεθῇ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια.

² Αὐτ. IX. 4, 2, 3.

³ Γεωγρ. 437.—M. Ἑτυμολ. ἐν λ.

«Οἱ δ' εἶχον Τρίκην καὶ Ἰθώμην κλωμακέσσαν, ¹
 »οἳ τ' ἔχον Οἰχαλίην, πόλιν Εὐρύτου Οἰχαλιῆος, ²
 »τῶν αὐθ' ἠγείσθην Ἀσκληπιοῦ δύο παῖδες
 »Ἰητήρ' ἀγαθῶ, Ποδαλείριος ἠδὲ Μαχάων». ³

Ἐπειδὴ δὲ παρ' Ὀμήρῳ μνεῖα Μεσσηνιακῆς Ἰθώμης οὐ γίνεται, δὲν ἔπειτ' ἐκ τούτου, ὅτι καὶ δὲν ὑπῆρχε πόλις τοιαύτη ἐν τῷ ὄρει Ἰθώμῃ. Γνωστόν ἐστιν ὅτι παρὰ τῷ προομνήριφ κόσμῳ αἱ πόλεις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκτίζοντο εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὄρεων· οὕτως αἱ πανάρχαιαι πόλεις, Δωδώνη ἐν Ἠπείρῳ, Λυκώρεια ἐν Παρνασσῶ, Λυκόσουρα ἐν Λυκαίῳ τῆς Ἀρκαδίας καὶ ἄλλαι.⁴ Κατὰ τὸ πανάρχαιον λοιπὸν τοῦτο σύστημα ἐθεμελιώθη καὶ ἡ Ἰθώμη ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁμώνυμου ὄρους· πότε ὁμως ἐθεμελιώθη, καὶ πόσον καιρὸν συνετηρήθη, πότε κατεστράφη καὶ διὰ τί ⁵ ὄλως ἀγνοοῦμεν ταῦτα πάντα, διότι τὰ μόνα γραπτὰ λείψανα τοῦ παναρχαίου ἐκείνου κόσμου, τὰ ἀθάνατα Ὀμηρικὰ ἔπη, δὲν δύνανται παντάπασιν νὰ φωτίσωσιν ἡμᾶς περὶ τοιούτων ζητημάτων· τὸ μόνον, ὅπερ μανθάνομεν καὶ τοῦτο παρὰ τοῦ Πausανίου, εἶναι ὅτι ἡ ὄρεινὴ αὕτη πόλις εἶχε περίβολον, ὃν εὗρον οἱ εἰς αὐτὴν καταφυγόντες Μεσσήνιοι καὶ ἐπεξέτεινεν, ὥστ' ἔρυμα εἶναι πᾶσιν αὐταρχες. Τοῦτο δ' ἐγένετο ἐπὶ Εὐφρόους, βασιλέως τῶν Μεσσηνίων πρὸ τοῦ Ἀριστοδήμου, διὰ τὸν πρὸς Λακεδαιμονίους πόλεμον, ὑφ' ὧν ἠναγκάστησαν οἱ Μεσσήνιοι νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰ εἰς τὴν μεσόγειαν πάντα, εἰς δὲ τὸ ὄρος ἀνοικίξασθαι τὴν Ἰθώμην, ἥπερ ἦν δύσβατος καὶ φύσει ὄχυρά· κατέστη δ' ἔτι μᾶλλον τοιαύτη καὶ διὰ τῆς τέχνης, διότι οἱ ἀτυχεῖς βασιλεῖς τῆς Μεσσηνίας κατέβαλον πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ὄλως ἀπόρητον καταστήσωσι τὸ καταφυγιον τοῦτο, ἀλλ' οὐκ ἤνυσαν· διότι οἱ Λακεδαιμόνιοι ἠνάγκασαν τοὺς Μεσσηνίους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀριστοδήμου νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν Ἰθώμην εἰς τὴν διάκρισιν αὐτῶν, καὶ οὕτως εἰς ἔδαφος, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Πausανίου, καθέλλον αὐτὴν πρῶτα (δευτέρα αὕτη καταστροφή μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἡρακλειδῶν γενομένην), ἔπειτα δὲ καὶ τὰς ἄλλας πόλεις τῆς Μεσσηνίας. Ὅπως δ' ἐπὶ τῶν Ἡρακλειδῶν μόνον ἐν Ἰθώμῃ διεσώθη τὸ ἐπίσημον ἱερὸν

¹ Ἡ γραφὴ κλωμακέσσα, παρὰ Πausανίαν κλιμακέσσα ἀπαντᾷ· τίς ἡ ὀρθότερα;

² Οὐ μόνον Ἰθώμη ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀλλὰ καὶ Οἰχαλία παρατηρεῖται, ὅπως ἐν Μεσσηνίᾳ, καὶ Φαραὶ κλ. (ἴδ. Ἀρχαιολ. καὶ Ἱστορ. ἔρευναὶ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμῶν σ. 7—20)· ἀλλὰ περὶ τῶν σχέσεων τῶν παναρχαίων λαῶν τῆς Ἑλλάδος κλ. ἐν ἰδίᾳ πραγματεῖᾳ ἄλλοτε ἡμῖν ὁ λόγος ἔσται.

³ Ἰλ. Β, 729 κέξ.

⁴ Πρβλ. τὴν ἐν Βύρωνι ζ' 1874 ἐμὴν πραγματεῖαν περὶ Δωδώνης, ἧς τὰ ἐρεῖτια ἀνεκάλυψε δι' ἀνασκαφῶν ἐσχάτως ὁ κ. Καραπάνος, λησμονήσας ὁμως καὶ τοὺς συντελέσαντας εἰς τὸ τοιοῦτον διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐρευνῶν· ἀλλὰ περὶ τούτων ἄλλοτε.

⁵ Πιθανὸν φαίνεται, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ ὄρους πόλις Ἰθώμη κατεστράφη ὑπὸ τῶν Ἡρακλειδῶν καθ' ὅς χρόνους κατέκτησαν τὴν Μεσσηνίαν οὗτοι, καὶ ἔμμεν ἐρημος μέχρι τοῦ πρώτου Μεσσηνιακοῦ πολέμου, ὅτε κατέφυγον εἰς αὐτὴν οἱ Μεσσήνιοι καὶ ὠχύρωσαν κλ.

τοῦ Ἰθωμάτα Διὸς, οὕτω καὶ ἀπὸ τῆς τότε γενικῆς καταστροφῆς μόνον αὐτὸ αὐθις ἔμεινεν διὰ τὸ πρὸς τὸν Δία σέβας τῶν Σπαρτιατῶν. Τοῦ ἱεροῦ τούτου ἡ καθίδρυσις ἀνήρχετο εἰς τὸν πανάρχαιον προομνήριον κόσμον, καὶ ἴσως ἦν Πελασγικόν, ὅπως καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἱερά ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ὄρεων ἦσαν ἰδρυμένα ὑπὸ τοῦ παναρχαίου ἐκείνου λαοῦ τῶν Πελασγῶν, οἶον, τὸ τοῦ Λυκαίου Διὸς ἐν τῇ κορυφῇ τοῦ Λυκαίου, ὄρους τῆς Ἀρκαδίας, τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δελφοῖς, τὸ τοῦ Δωδωναίου Διὸς ἐν Τομάρῳ, ὄρει τῆς Ἠπείρου, καὶ ἄλλα πολλά· ὅτι δ' ἦν τοιοῦτον, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸ περιφρονήσεως τῶν μετὰ τὴν Πελασγικὴν ἐποχὴν ἐγκαταστατάντων Δωριέων, οὓς πολλὰ ἔτη ὕστερον ἐπανήγαγεν εἰς τὸν θρησκευτικὸν τούτου σεβασμὸν ὁ βασιλεὺς Γλαῦκος, ὁ υἱὸς τοῦ Αἰπύτου, ὃς ἦν εὐσεβὴς καὶ πολὺ ἀφωσιωμένος εἰς τὰ ἱερά, ὡς μαρτυρεῖ Πausανίας ¹, παρ' οὗ μανθάνομεν ὅτι πρῶτοι τοῦ τεμένου ἱδρυταὶ ἦσαν ὁ Πολυκάων καὶ ἡ Μεσσήνη, ὁ δὲ Πολυκάων ἦν υἱὸς τοῦ Λέλεγος, ὁ δὲ Λέλεξ τὴν Πελασγικὴν τῶν Λελέγων φυλὴν ἐκπροσωπεῖ, οἵτινες πρῶτοι κατώκησαν ἐν τε Λακωνικῇ καὶ Μεσσηνίᾳ κατὰ τὴν πρώτην ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς Ἑλλάδος ἐμφάνισιν ἀνθρώπων, ὥστε τὸ ἱερὸν τοῦ Ἰθωμάτα Διὸς οὐ μόνον πελασγικόν ἦν, ἀλλὰ καὶ ἀνήκεν εἰς βαθυτάτας ἐποχὰς τοῦ παναρχαίου ἐκείνου κόσμου· καὶ ἐπειδὴ ἦν τέμενος τῶν πρὸ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν ἀρχαίων κατοίκων τῆς Μεσσηνίας, διὰ τοῦτο οἱ ἐπελθόντες Δωριεῖς οὐκ ἐτίμων αὐτὸ, ἕως ὁ Γλαῦκος, καθὰ εἴρηται, ἤγαγεν αὐτοὺς εἰς τὸ καθῆκον. Τοὺς παλαιούς ἐκείνους Δωριεῖς δὲν ἐμιμήθησαν οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν Σπαρτιαῖται, ὅπως καθαιρέσωσι καὶ τὸ ἱερὸν τοῦτο ὁμοῦ μετὰ τὸν ἀρχαῖον περίβολον, τὰ οἰκήματα καὶ λοιπὰς ἐν Ἰθώμῃ οἰκοδομὰς· τούτου καὶ μόνου ἐφείσθησαν, ὅπως μὴ θεωρηθῶσιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀσεβεῖς καὶ ἱεροσυλοὶ, καὶ, τὸ κυριώτατον, μὴ ὑποπέσωσιν εἰς θρησκευτικὸν ἄγος, ὅπερ ἐπέδρα σφόδρα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις λαοῖς· διότι ἐσέβοντο τὸν Ἰθωμάτα Δία οἱ Σπαρτιαῖται, ὅπως καὶ οἱ Μεσσήνιοι, καὶ προσέφερον θυσίας ἐπὶ τῆς Ἰθώμης, ἀπαρχὰς, τρίποδας καὶ τὰ ὅμοια. Μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἰθώμης ἐτελείωσεν ὁ πρῶτος Μεσσηνιακὸς πόλεμος διαρκέσας εἴκοσιν ἔτη.

Ἀλλὰ δὲν παρῆλθε πολὺς χρόνος, καὶ οἱ Μεσσήνιοι ἐπανέστησαν πάλιν κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν πολεμοῦντες ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ ἀκαταμαχητοῦ ἦρωος Ἀριστομένου, ἀλλὰ ταύτην τὴν φορὰν οὐχὶ εἰς Ἰθώμην, ὡς πρότερον, ἀλλ' εἰς Εἶραν,² ἕτερον ὄρος τῆς Μεσσηνίας, κατέφυγον καὶ ὠχυρώθησαν, καὶ ἐκεῖθεν ἐφόρμων οὐ μόνον εἰς διάφορα μέρη τῆς Μεσσηνίας, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Λακωνικῆς μέχρι τῶν προθύρων τῆς Σπάρτης, ἵνα σφάζωσιν ὄσους ἠδύ-

¹ Αἰτ. III, 9.

² Πρὸ τοῦ 1821 ὀνομάζετο Ἑλληνικὸς ἄστρον κατὰ Πουκεβίλλον ἔνθ' ἀν. Ch. III. p. 41 t. VI. l. XVII. ὁ δὲ Beulé λέγει τὰδε: «village de Kara-moustafa, ce serait là, selon quelques opinions, le mont Ira (voyag. sur le Pelop. κλπ. Arcad. p. 152.

ναντο Λακεδαιμονίους· ἔνδεκα ἔτη διήρκεσε καὶ αὐτός ὁ πόλεμος· διότι οἱ πολυμήχανοι Σπαρτιάται ἐξεπόρθησαν καὶ τὴν Εἴρα, ὡς τὴν Ἰθώμην πρότερον, καὶ οὕτως ὑπετάγησαν τὸ δεύτερον οἱ ἀτυχεῖς Μεσσήνιοι εἰς τοὺς ἀπεχθεῖς αὐτῶν τυράννους γενόμενοι εἰλωτες. Ἀλλ' ἐπέπρωτο καὶ τρίτην φοράν νὰ ἐπαναστῶσι κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν οἱ Μεσσήνιοι, εἰς Ἰθώμην, κατὰ Θουκυδίδην, ἀποχωρήσαντες, καὶ ἐκεῖθεν προσέβαλλον τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν.¹ ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος αὐτός πόλεμος ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ διασκορπισθῶσιν εἰς πολλὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος, μεγάλας καὶ μικράς οἱ ἀτυχεῖς κάτοικοι τῆς Μεσσηνίας τριακόσια ἔτη πλανώμενοι εἰς ξένην γῆν· μετὰ ταῦτα δ' ἐπέστρεψαν εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν τῇ παρακελεύσει καὶ προστασίᾳ τοῦ μεγάλου Ἐπαμινώνδου, ὅστις μετὰ τὴν νίκην τῶν Λευκτρῶν ἀπέστειλεν ἀπανταχοῦ ἀγγέλους εἰς τε τὴν Ἰταλίαν, Σικελίαν, Εὐεσπερίτας καὶ λοιπὰ μέρη, ἀνακαλοῦντας τοὺς Μεσσηνίους εἰς τὴν Πελοπόννησον· «οἱ δὲ θῆσον ἢ ὡς εἴαν τις ἤλπισε, συνελέχθησαν γῆς τε τῆς πατρίδος πόθῳ, καὶ διὰ τὸ ἐς Ἰακεδαιμονίους μῖσος παραμεῖναν ἀεὶ σφίσι»². Σημειωτέον δὲ, ὅτι οἱ Μεσσήνιοι εἰς τὸ διάστημα τῶν τριακοσίων ἐτῶν, καθ' ἃ ἔμειναν μεταξὺ διαφόρων ἐθνῶν οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν, οὔτε τὰ πάτρια ἤθη παρέλυσαν, οὔτε τὴν διάλεκτον τὴν Δωριδα μετεδιδάχθησαν³. ἀπαράλλακτα, ὅπως καὶ σήμερον οἱ ἀπανταχοῦ γῆς διεσπαρμένοι Ἕλληνες μεταξὺ διαφόρων ἐθνῶν, δυσκόλως πάνυ φαίνονται ἐπιλήσιμονες τῶν πατρῶν ἠθῶν, παιδείας καὶ διαλέκτου, εἰ καὶ ζῶσιν, ὡς γνωστὸν, μεταξὺ τῶν μᾶλλον εὐ ἡγμένων λαῶν. Ἀξιοπαρατήρητος ἰδιοφυΐα τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους καὶ πάλαι καὶ νῦν παρατηρούμενη, καθ' ἣν τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον οὐδόλως ἀφομοιοῦται ἑτερογενέσι τοιοῦτοις περικυκλοῦσιν αὐτὸ, τούναντίον μάλιστα αὐτὸ κέκτηται τσαούτας δυνάμεις ἀπορροφητικᾶς, οἷαι καὶ ὅσαι συμβάλλονται πρὸς ἀφομοίωσιν τῶν ἑτερογενῶν, ὡς ἡ ἱστορία τοῦτο κατὰδῆλον ποιεῖ.

¹ Θουκ. Α' 101—103, ἐκδ. στερ. 1860. Τοῦ πολέμου τούτου μέμνηται καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ἀλλ' ἐν μιᾷ φράσει καὶ μόνῃ (IX. 35—36) ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας παριστᾷ τὸν μάντην Τισαμενὸν τὸν Ἡλείον ἀπαριθμοῦντα πέντε ἀγῶνας τοὺς μεγίστους τῶν Σπαρτιατῶν, καὶ μεταξὺ τῶν πέντε τούτων συγκαταλέγει καὶ τὸν τῶν Μεσσηνίων τὸν πρὸς Ἰθώμην. Τῶν ἀγῶνων τούτων, σχολιάζων αὐτοὺς μάλιστα συντάμως, μέμνηται καὶ Πausanias, καθ' ἣν τάξιν ἀπαντῶσι παρ' Ἡροδότῳ, καὶ ὡς εἰκὸς, ἐκείθεν ἀντέγραψεν αὐτοὺς ὁ σοφὸς περιηγητὴς τῆς ἀρχαιότητος (Δακωνικ. XI. 6, 9). Ἀλλὰ παρ' αὐτῷ ἀκατάληπτος μοι φαίνεται ἡ λέξις ἰσθμὸς εἰς τὴν ἐξῆς περίοδον. «Τέταρτον δὲ ἡγωνίαστο πρὸς τοὺς ἐξ ἰσθμοῦ εἰς Ἰθώμην ἀποστάντας τῶν εἰλωτῶν κλπ., καὶ ἔτι μᾶλλον αὐξάνει τὸ ἀκατάληπτον, καθόσον τὰ αὐτὰ ἀναφέρονται καὶ παρὰ Θουκυδίδην ἐν μόνῃ τῇ διαφορᾷ ὅτι ἀντὶ τοῦ ἰσθμοῦ ἀπαντᾷ ἡ λέξις σεισμοῦ· διὸ καὶ διορθωτέα ἡ λέξις. Τοῦτο παρετήρησαν καὶ οἱ σοφοὶ Γερμανοὶ, Βεκκῆρος καὶ Σιεβελῆς, ἀλλ' ὁ Hecher μετέβαλεν εἰς τὸν τύπον σεισμοῦ πολὺ ὀρθῶς (Schneidevin philolog. p. 458). Καὶ αὐτὸς ὁ Pausanias ἐπαναλαμβάνων τὰ αὐτὰ (ἐν Μεσσην. XXIV. 5, 7) σεισμοῦ μνησθὲν ποιεῖται καὶ οὐχὶ ἰσθμοῦ, ὥστε προφανεστάτη ἡ κακὴ γραφὴ τῆς λέξεως δεικνύται.

² Πausan. αὐτ. XXVI. 5, 6.

³ Αὐτ. XXXVII, 10—11.

γ' Περὶ τῆς πόλεως Μεσσηνίας.

Ὁ Μέγας Ἐπαμινώνας σκεπτόμενος τίνι τρόπῳ νὰ καταδαμάσῃ ἐς αἶψα τοὺς ἀδαμάστους καὶ ἀγερώχους Σπαρτιάτας εὗρισκε πρὸς τοῦτο πολὺ κατὰλληλον τὴν ἀνεγερσιν δύο πόλεων εἰς ὁμόρους τῇ Λακωνίᾳ χώρας καὶ ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὴν ἀνέκαθεν διακειμένας, ἧτοι τῆς Μεσσηνίας ἐν τῇ Μεσσηνίᾳ καὶ τῆς Μεγαλοπόλεως ἐν Ἀρκαδίᾳ, ἀλλ' ἐνταῦθα περὶ τῆς πρώτης ἡμῖν ὁ λόγος ἔσται.

Ἡ πόλις Μεσσηνία ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Ἐπαμινώνδου ἀκριβῶς ὑποκάτω τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης ἐν τῇ κοιλάδι τῇ μεταξὺ τῶν ὄρεων, ὡς εἴρηται, καὶ διὰ τὸ ὄχυρόν τοῦ τόπου καὶ διὰ τὸ δύνασθαι τοὺς Μεσσηνίους ἐν ἀνάγκῃ εὐκόλως προσπορίζεσθαι τὰ ἀναγκαῖα ἐκ τῶν πρὸς Ν καὶ Δ φιλικῶς πρὸς αὐτοὺς διακειμένων ὁμῶρον λαῶν, ἐφ' οὓς ἡ ἐπιβροχὴ τῆς Σπάρτης δὲν ἐπεβάλλετο ὅπως ἐπὶ τοὺς Μεσσηνίους, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς τέχνης ὠχύρωσεν αὐτὴν ἐπὶ τοσοῦτον ὁ μέγας τῶν Θηβαίων στρατηγός, ὥστε οὐκ ἀπεικόντως Δημήτριος ὁ Φάριος παρέδρακε τῷ κέραν ἀγελάδος, δι' οὗ ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ τὴν διὰ τὴν εὐφορίαν αὐτῆς καὶ χρησιμότητα παραβαλλομένην δαμάξει Πελοπόννησον, ἧς τὸ ἕτερον κέραν ἦν ὁ Ἀκροκόρινθος¹. Καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Πausanίου φαίνεται ἔχων πολὺ δίκαιον ὁ Δημήτριος θεωρῶν τὴν Μεσσηνίαν διὰ τὴν φύσιν καὶ τέχνην ὠχύρωσιν αὐτῆς ὡς τὸ ἕτερον κέραν τῆς Πελοποννήσου. Ἴδου οἱ περὶ τῆς ὠχύρωσεως λόγοι τοῦ σοφοῦ περιηγητοῦ τῆς ἀρχαιότητος· «Περὶ δὲ τὴν Μεσσηνίαν τεῖχος, κύκλος μὲν πᾶς λίθου πεποιήται, πύργοι δὲ καὶ ἐπάλλξεις εἰσὶν ἐμφκοῦδομημένοι. Τὰ μὲν οὖν Βαβυλωνίων ἢ τὰ Μεμνόνεια τὰ ἐν Σούσοις τεῖχη » τοῖς Περσικοῖς, οὔτε εἶδον, οὔτε ἄλλων περὶ αὐτῶν ἤκουσα αὐτοπτόντων. » Τὰ δὲ ἐν Ἀμβρόσῳ τῇ Φωκιῇ, ἐν τε Βυζαντίῳ καὶ Ῥόδῳ, ταῦτα γὰρ » δὴ τετελείχεται τὰ χωρὶα ἄριστα, τούτων Μεσσηνίους ἔστιν ἐχυρώτερον »². Ὅτι δ' ὁ Ἐπαμινώνας ἐσκόπει νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν Μεσσηνίαν ὠχυρωτέραν τῆς Φωκιῆς Ἀμβρόσου, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ῥόδου, φαίνεται ἐκ τῶν μεγάλων διαλογισμῶν, οὓς πρὸ τῆς θεμελιώσεως αὐτῆς ἐν τῇ μεγάλῃ αὐτοῦ διανοίᾳ ἐκυφόρει, καὶ οὓς ὁ Πausanias ἐπὶ τὸ θρησκευτικώτερον διατυπῶν ὡς ἐξῆς· «Ἐπαμινώνας δὲ οὔτε ἄλλως ἐφαίνετο ῥάδιον ἀξιόμαχον πόλιν ἐποικίσαι Λακεδαιμονίους, οὔτε ὅπου χρὴ κτίσαι τῆς χώρας ἐξευρίσκει, » τὴν γὰρ Ἀνδανίαν οἱ Μεσσηνιοὶ καὶ Οἰχαλίαν οὐκ ἔφασαν ἀνοικίσαι, ὅτι » καὶ συμφοραὶ σφίσι ἐγεγόνεσαν ἐνταῦθα οἰκοῦσιν». Ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Ἐπαμινώνας διελογίζετο νὰ ἀνεγείρῃ ἀξιόμαχον πόλιν κατὰ τῶν Λακεδαιμονίων, ὅπερ δὲν ἦτο εὐκόλον εἰς τὰ βόρεια μέρη τῆς Μεσσηνίας· διότι

¹ Rouquevil. voyag. en Grec. t. VI. XVIII. 11. p. 33.

² Αὐτ. XXXI. 5, 6.

οἱ Μεσσηνῖοι διὰ λόγους προληπτικούς δὲν ἤθελον νὰ ἀνοικίσωσι καὶ πάλιν τὴν Ἀνδανίαν καὶ Οἰχαλίαν· διότι ἐκεῖ κατὰ τὴν στενὴν κρίσιν τῆς κεφαλῆς των ἔπαθον συμφορὰς, καὶ ὁ τόπος ἐκεῖνος ἠδύνατο καὶ πάλιν νὰ ἐπενέγκῃ τοιαύτας, ὡσανεὶ οἱ τόποι καὶ οὐχὶ οἱ ἄνθρωποι, αἵτιοι συμφορῶν γίνονται· ὥστε ὁ μέγας Ἐπαμινώνας εὕρισκετο εἰς τὴν πολιτικὴν ἀνάγκην νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὰ μικρὰ πνεύματα τῶν Μεσσηνίων, ἀπερ, ὡς φαίνεται, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξεγείρῃ ἐκ τοῦ πηλοῦ τῶν προλήψεων, ἐν αἷς ἦσαν ἐμβυθισμένα· διὰ τοῦτο εὕρισκετο πολλὰκις εἰς ἀπορίαν, ἥς ἕνεκα κατέφευγεν εἰς τὴν θρησκείαν, δι' ἧς προσεπάθει νὰ πείθῃ τὰ πλήθη καὶ τοὺς ὄχλους. Ὡσπερ δ' ἄλλοτε ὁ Θεμιστοκλῆς ἐν Ἀθήναις ποτὲ μὲν χρησμούς, ποτὲ δὲ τὴν ἐκ τοῦ σηκοῦ ἀναχώρησιν τοῦ ἱεροῦ δράκοντος παρίστανεν εἰς τοὺς ὄχλους, ὅπως πείσῃ αὐτοὺς νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν πόλιν καὶ ἐπιβιβάσθωσιν εἰς τὰς τριήρεις, οὕτω καὶ ὁ Ἐπαμινώνας θέλων νὰ πιστώσῃ τοὺς Μεσσηνίους, ὅτι σκοπεύει νὰ ἀποκαταστήσῃ αὐτοὺς εἰς τὴν πατρίδα καὶ τὰς πόλεις αὐτῶν ἄνευ ὕλικῆς ἰδιοτελείας, περιενέδουσε τὸν σκοπὸν αὐτοῦ ὀράματι, καθ' ὃ παρέστη αὐτῷ νύκτωρ ἱεροφάντης τις ἀνὴρ πρεσβύτης, παραγγέλλων τὴν ἀποκατάστασιν τῶν Μεσσηνίων. Τοῦ στρατηγήματος δὲ τούτου εἶχε συνεργὸν καὶ συγκοινωνόν, τὸν στρατηγὸν τῶν Ἀργείων Ἐπιτέλην τὸν Αἰσχίνου· «τοῦτον οὖν τὸν ἄνδρα ἐκέλευεν ὁ δῆμιος, ἔνθα ἂν τῆς Ἰθώμης εὖρη πεφυκῆσαν σμίλακα καὶ μυρσίνην, τὸ μέσον ὀρύξαντα αὐτῶν ἀνασώσασαι τὴν γραῦν· κάμνειν γὰρ ἐν τῷ χαλκῷ καθειργμένην θαλάμῳ, καὶ ἦδη λιποψυχεῖν αὐτήν. Ὁ δὲ Ἐπιτέλης, ὡς ἐπελάμβανεν ἡμέρα παραγενόμενος εἰς τὸ νειρημένον χωρίον ἐπέτυχεν ὀρύσσων ὑδρὶα χαλκῆ, καὶ αὐτίκα παρὰ τὸν Ἐπαμινώνα κομίσας τό τε ἐνύπνιον ἐξηγεῖτο, καὶ αὐτὸν ἐκείνον τὸ πῶμα ἀφελόντα ἐκέλευεν ὅ,τι ἐνεῖη σκοπεῖσθαι. Ὁ δὲ θύσας καὶ εὐξάμενος τῷ ὑπερηνότι ὀνειράτι ἦνοιγε τὴν ὑδρίαν, ἀνοίξας δὲ εὖρε κασσίτερον ἐληλασμένον εἰς τὸ λεπτότατον· ἐπείλικτο δὲ ὡσπερ τὰ βιβλία· ἐνταῦθα τῶν Μεγάλων θεῶν ἐγέγραπτο ἡ τελετή, καὶ τοῦτο ἦν ἡ παρακαταθήκη τοῦ Ἀριστομένους. Τοῦτον τὸν ἐπελθόντα τῷ Ἐπιτέλει καὶ Ἐπαμινώνα καθέουδουσι Καύκωνα εἶναι λέγουσιν, ὃς ἀφίκετο ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Ἀνδανίαν παρὰ Μεσσηνὴν τὴν Τριόπα. . .» Ἀλλὰ τῷ Ἐπαμινώνα οὐκ ἤρκεσε μόνον τὸ τέχνασμα τοῦτο ἀλλὰ καὶ χρησμούς ἀκόμη τοῦ Βάκιδος πρὸς τὸν οἰκισμὸν ἀρμοδίους ἐπέηγε διαδοῦς «ὡς Βάκιδι μανέντι ἐκ Νυμφῶν εἰς ἄλλους τέ ἐστιν ἁ' Ἑλλήνων καὶ εἰς τὴν Μεσσηνίων ἀπόδοον προειρημένα·

» καὶ τότε δὴ Σπάρτης μὲν ἀπ' ἀγλαῶν ἄνθος ὀλεῖται
 » Μεσσηνὴ δ' αὖτις οἰκίσηται ἤματα πάντα.

» Ἐγὼ δὲ καὶ περὶ τῆς Εἴρας, ὄντινα ἀλώσοιτο τρόπον, Βάκιν ἐφώρασα εἰρηνοκότα· καὶ οἱ καὶ τότε ἐστὶ τῶν χρησμῶν,

» οἱ τ' ἀπὸ Μεσσηνίης πατάγω κρουνοῖς τε δαμείσης.

» Ὡς δὲ ἡ τελετὴ σφισιν ἀνεύρητο, ταύτην μὲν, ὅσοι τοῦ γένους τῶν ἱερέων ἤταν, κατετίθεντο ἐς βίβλους. Ἐπαμινώνας δὲ, ὡς οἱ τὸ χωρίον, ἔνθα νῦν ἔχουσιν οἱ Μεσσηνῖοι τὴν πόλιν, μάλιστα εἰς οἰκισμὸν ἐφαίνετο ἐπιτήδειον, ἐκέλευεν ἀνασκοπεῖσθαι τοῖς μάντεσιν, εἰ βουλήσεται ταύτη καὶ τὰ τῶν θεῶν ἐπιχωρησαι· φαιμένων δὲ καὶ τούτων εἶναι τὰ ἱερὰ αἴσια, οὕτω παρεσκευάζετο εἰς τὸν οἰκισμὸν, λίθους τε ἀγεσθαι κελεύων καὶ ἄνδρας μεταπεμπόμενος, οἷς τέχνη στενωποῦς κατατέμεσθαι καὶ οἰκίας καὶ ἱερὰ οἰκοδομεῖσθαι καὶ τείχη περιβάλλεσθαι!.... Αὐτῇ μὲν δὴ τῇ πόλει Μεσσηνὴν ἔθεντο ὄνομα, ἀνῶκιζον δὲ καὶ ἄλλα πολιίσματα.»

Ἀνέκαθεν μὲν ὀνομάσθη Μεσσηνὴ σύμπασα ἡ χώρα λαβοῦσα τὸ ὄνομα ἀπὸ τῆς Πολυκάνοφ γυναικὸς, Μεσσηνῆς, θυγατρὸς τοῦ Ἀργείου Τριόπα τοῦ Φόρβαντος· πόλις ὅμως οὐδεμίαν ἐλέγετο οὕτω πρότερον εἰδικῶς, ὅπως λέγει καὶ ὁ Παυσανίας· «Πρὸ δὲ τῆς μάχης, ἣν Θηβαῖοι πρὸς Λακεδαιμονίους ἐμαχέσαντο ἐν Λεύκτροις, καὶ τοῦ οἰκισμοῦ Μεσσηνῆς τῆς ἐφ' ἡμῶν ὑπὸ τῇ Ἰθώμῃ, πόλιν οὐδεμίαν πω κληθῆναι πρότερον δοκῶ Μεσσηνῆν· εἰκάζω δὲ οὐχ ἥμισυ Ὀμήρου τοῖς ἔπεσιν· ἐν μὲν γὰρ Καταλόγῳ τῶν εἰς Ἴλιον ἀφικομένων Πύλον καὶ Ἀρήνην καὶ ἄλλας καταλέγων οὐδεμίαν πόλιν Μεσσηνῆν ἐκάλεσεν· ἐν Ὀδυσσεΐᾳ δὲ δηλοῖ μὲν καὶ ἐν τῷδε, ἔθνος καὶ οὐ πόλιν, τοὺς Μεσσηνίους ὄντας·

» μῆλα γὰρ ἐξ Ἰθάκης Μεσσηνῖοι ἄνδρες ἄειραν

» σαφέστερον δὲ ἔτι περὶ τοῦ τόξου λέγων τοῦ Ἰφίτου

» τῷ δ' ἐν Μεσσηνίᾳ συμβλήτην ἀλλήλοισιν

» οἶκον ἐν Ὀρτιλόχοιο.

» τοῦ γὰρ Ὀρτιλόχου τὸν οἶκον ἐν τῇ Μεσσηνίᾳ πόλισμα εἶρηκε τὰς Φηράς,² καὶ τότε ἐξηγήσατο αὐτὸς ἐν τῇ Πεισιστράτου παρὰ Μενέλαον ἀποδημίᾳ·

» ἐς Φηράς δ' ἵκοντο Διοκλῆος ποτὶ δῶμα»

» νείος Ὀρτιλόχοιο» 3.

Ἀποκατέστη δὲ τῷ χρόνῳ ἡ Μεσσηνὴ πόλις λαμπροτάτη καὶ ἔνδοξος, καὶ σχεδὸν ἰσότημος τῇ Κορίνθῳ, ἔχουσα ἱερὰ, καὶ ἄλλα δημόσια κτίρια λαμπρὰ καὶ ἀξιοθέατα, ὧν καὶ σήμερον ἔτι τὰ διασωθέντα λείψανα κινουσι τὸν θαυμασμὸν, καὶ ὧν ἕκαστον θέλομεν περιγράψαι παρακατιόντες ἐν οἰκίῳ τόπῳ.

Ἡ μόνη κηλὶς τῆς Μεσσηνῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἶναι, ὅτι οἱ πολῖται αὐτῆς ἐγένοντο οἱ καταστροφεῖς τοῦ καλοῦ ἀγαθοῦ Φιλοπόιμενος, τοῦ τελευταίου

1. Ἄρα ἐπλανήθη ὁ γυμνασιάρχης κ. Ν. Πετρῆς, γράψας τάδε· «Καὶ ἂν μὴ ἱστορικῶς ἦτο γνωστὸν ὅτι ὁ τῶν Ἀργείων στρατηγὸς Ἐπιτέλης ἦτο ὁ τὸ σχέδιον ὑποτυπώσας τῆς πόλεως, καὶ ὁ ἰθύνων τὰ τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ» (Παρνασ. Β', 128). Ἀρχιτέκτονας ἐπιτηδείους διὰ τοιαῦτα ἔργα προσεκαλέσατο ὁ Ἐπαμινώνας καὶ αὐτὸς ἔθνε τὴν ἐκτέλεσιν καὶ οὐχὶ ὁ Ἐπιτέλης.

2. Ἀργαῖοι. καὶ Ἱστορ. Ἐρευν. περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμῶν Ἀθ. Πετρίδου σ. 8.

3. Αὐτ. IV. 1, 2, 3 κελ.

ἀνδρὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· ὁ ἀρχεὺς Δεινοκράτης καὶ τὸ ἄκομμα αὐτοῦ, ἐπιχειροῦσης τῆς Ῥώμης, προσέβη εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ καταστρεπτικοῦ τῆ πατρίδι ἡμῶν ἐπιχειρήματος ἐκείνου, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος τὰ Ῥωμαίων φρονούντες διηκολούουν τὴν καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐπέετασιν τῆς ἐξουσίας αὐτῶν, καὶ κατὰ συνέπειαν ἐφ' ὅλου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἄλλ' ἡ Μεσσήνη ἐπὶ Ῥωμαίων δὲν ἔπαθε βλάβην τινὰ πολὺ σπουδαίαν, οὐδ' ἐπὶ τῶν Αὐτοκρατόρων τῆς Ῥώμης ὑπέστη ὕψισιν τινα τῆς προτέρας αὐτῆς εὐδαιμονίας καὶ τοῦ πλοῦτου· συνετῆρει δὲ καὶ διέσωζε πάντα τὰ ἀριστοτεχνήματα αὐτῆς ἕως Παισανίου, ἧτοι μέχρι τῆς Γ' σχεδὸν ἑκατονταετηρίδος μ. Χ., καθ' ἣν ὁ σοφὸς Καππαδοκεὺς περιηγούμενος ἔφθασε καὶ εἰς τὴν ὠραίαν ταύτην ἔτι τῆς Μεσσηνιακῆς ἐπάνωμον πόλιν, καὶ εἶδε συντηρουμένους ἔτι τοὺς ναοὺς, τὰ ἀγάλματα, τὰς εἰκόνας, τὸ Γυμνάσιον, τὸ Στάδιον, τὸ Θέατρον, τὰ τείχη καὶ τὰ λοιπὰ, ἅτινα καὶ περιέγραψεν ὡς αὐτόπτης πιστῶς καὶ ἀκριβῶς, ὡς θέλομεν ἰδεῖν παρακατιόντες ἐν ἐκτάσει.

Πότε κατεστράφη ἡ Μεσσήνη, δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ ἐν ἀκριβείᾳ· ὥστ' ἐξ ἀνάγκης καταφεύγει εἰς συμπεράσματα κατὰ τὸ μάλλον καὶ ἤττον προσεγγίζοντα εἰς τὴν ἀλήθειαν· κατὰ ταῦτα λοιπὸν φαίνεται ὅτι ἡ Μεσσήνη κατεστράφη ὑπὸ τῶν Γόθων, οἵτινες πολλὰς πόλεις καὶ χώρας ἑλληνικὰς κατέστρεψαν καὶ κατηρήμωσαν, ὡς περιπλέοντες διὰ τὴν ἀσθένειαν τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους ἀπάσας τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ἀφώβως καὶ ἀνέτως μὲ ἀπειροπληθῆ πλοῖα, καθὰ περιγράφει Προκόπιος ὁ Καισαρεὺς ἐν τῇ πολυτίμῳ αὐτοῦ ἱστορίᾳ.¹ Ἐκτοτε ἡ Μεσσήνη δὲν ἀνέλαβε πλέον, ἀλλ' ἔμεινε κατεστραμμένη, ἔχουσα τὸ πολὺ κώμην τινὰ ἐν τῇ αὐτῆς περιφερείᾳ, ὅπως σήμερον ἔχει τὸ λεγόμενον *Μαυρομμάτι*, ὅπερ διαιρεῖται εἰς δύο· εἰς τὸ κυρίως Μαυρομμάτι καὶ εἰς τὸ *Σιμύζα*² ἐξ ὧν τὸ μὲν ἔχει 60 οἰκογενείας, τὸ δὲ 25. Καὶ τοῦ μὲν πρώτου αἰ οἰκίαι εἰσὶν ἐκτισμέναι σχεδὸν σύμπασαι ἐκ λίθων ἀφρημένων ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομῶν, ὧν τὰ ἐρείπια εἰσὶν ἐνταῦθα παμπληθῆ, ἐπειδὴ ἐδῶ βλέπει τις λίθους μεγάλους τετραγώνους, ἐκεῖ στήλας ἡμιθραύστους καὶ κατερριμμένας καὶ δισπαρμένους πολλαχοῦ, ὡς τὰ ὀστᾶ σκελετοῦ τινος, ἐξ ὧν ἄλλα μὲν ἐδῶ, ἄλλα δὲ εἰς τὰ πέριξ εἰσὶν ἐσκορπισμένα, ὥστε κινεῖται εἰς οἶκτον, ἵνα μὴ εἴπω, εἰς δάκρυα ὁ φιλόπατρις ἐπιστήμων, ὁ αἰσθανόμενος ἐν ἑαυτῷ ἄλγος διὰ τὴν ἐλεεινὴν πτώσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος καὶ διὰ τὴν θλιβεράν αὐτῆς κατάστασιν. Τὸ χωρίον εὗρισκε-

1. Προκοπ. Καισαρ. Ἱστορ. Γοθικ. Πολέμ. Γ', κς' κεξ. ἐκδ. Βενετ. 1829.

2. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐστὶν ἄλθωνικόν, σύνθετον ἐκ τῶν λέξεων «σι», καὶ «μύζα». Καὶ ἡ μὲν μεταφραζομένη εἰς τὸ ἑλληνικὸν σημαίνει = ὡς, ἡ δὲ μυζαν, καὶ τὸ ὅλον σιμύζα = ὡς μυζα, ἧτοι τὸ χωρίον τοῦτο προστέθη εἰς τὸ Μαυρομμάτι, ὡς ἡ μυζα προσκολλᾶται εἰς τὰ ὕλης μετὰ σώματα· ἐν ἄλλοις λόγοις σημαίνει τὴν ὑστερινὴν καθίδρυσιν τοῦ χωρίου τούτου ἐπὶ Ἀλθωνοκρατίας. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν Μεσσηνίᾳ πολλὰ κῶμαι ἔχουσιν Ἀλθωνικὰς ὀνομασίας, ὡς Γκουρτζόγλη Ἀλθωνιστὴ σημαίνει πέτρα τοῦ Γιωργη, Μπισπάρδη = δύο φορὰς λευκὴ, ἄσπρη, κώμη κλ. Γγλειάτα = μακροῦλή, καὶ ἄλλα.

ται νῦν εἰς τὴν ρίζαν τοῦ βουνοῦ τῆς Ἰθώμης, καὶ κάτωθεν τοῦ χωρίου τὰ ἐρείπια τῶν ναῶν, τοῦ Γυμνασίου, Θεάτρου, Σταδίου κλπ. πληροῦντα τὴν κοιλάδα, ἧτις τανῦν σκεπάζεται ὑπὸ σταφιδῶνων, ἀμπέλων καὶ πληθῆος διαφόρων δένδρων, καρποφόρων καὶ μὴ, ἅτινα κατασκιάζουσι τὰ λείψανα τῆς περιφήμου Μεσσηνίας. Πέραν δὲ τούτων εἶναι τὸ β' χωρίον, τὸ Σιμύζα. Ἡμισειαν ὠραν καὶ ὀλιγώτερον ἀπέχει τοῦ Μαυρομματίου τὸ Δίπυλον τὸ περιβόητον, καθὼς καὶ τὰ τείχη, ἅτινα περιέκλειον τὴν ἀρχαίαν πόλιν ἀπανταχόθεν πλὴν τοῦ βουνοῦ Ἰθώμης, ὅπερ ἐκέκτητο ἰδίως ὄχυρώσεις, ὡς θέλομεν ἰδεῖν ἀκολουθῶς.¹

Ἄλλ' ἡμεῖς ἐνταῦθα πρῶτον μὲν θέλομεν περιγράψαι τὰ ἐρείπια τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους ἀρχαίας Ἰθώμης, τὰ καὶ νῦν διασωζόμενα, καὶ ὕστερον καταβαίνοντες κάτωθεν τοῦ ὄρους εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσσηνίαν, θέλομεν κάμει μνεῖαν πασῶν τῶν ἀξιολόγων οἰκοδομῶν τῆς πόλεως, ἀρῶμενοι τὴν περιγραφὴν αὐτῶν ἐκ τοῦ Παισανίου, ὃν καὶ προτιμῶμεν παντὸς ἄλλου· ἔπειτα θέλομεν περιγράψαι τὰ λείψανα αὐτῶν καὶ τὰς περισωζόμενας ἐπιγραφάς. Τέλος δὲ πάντων ἀφ' οὗ περιγράψωμεν καὶ τὴν εἰς τὰς πλευράς τῆς Ἰθώμης Μοῆν, τὴν σήμερον λεγομένην «*Βουλκάρου*», θέλομεν δημοσιεύσει καὶ τὰ ἐν αὐτῇ εὗρεθέντα τέσσαρα Σιγγίλια γράμματα, καὶ οὕτως ἔπειτα θὰ φθάσωμεν εἰς τὸ πέρας τῆς παρουσίας ἡμῶν ἐπιστημονικῆς πραγματείας, ὅπως ἐξ ἀρχῆς ἀβουλούμεθα, καὶ ὅπως τὸ περὶ αὐτῆς σχεδιογράφημα διεχαράξαμεν.

δ' Περὶ τῶν σωζομένων ἐρειπίων τῆς Ἰθώμης.

Καὶ περὶ μὲν τῆς ἐπ' αὐτῆς δὴ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης κειμένης παναρχαίου ὀμωνύμου τῷ ὄρει πόλεως, ὀλίγα ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν εἰς ὅσα ἐν ταῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν, διότι πλὴν τῶν ἐρειπίων τῶν ὄχυρώσεων αὐτῆς καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰθωμάτα Διός, οὐδὲν ἄλλο παρέμεινεν ἐν αὐτῇ· φρονῶ δὲ ὅτι οὐδὲ ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα νὰ ἐπιχειρήσῃ δημοσίας ἀξιολόγους οἰκοδομὰς, καθόσον ἐν καιροῖς δεινοῖς, ὡς εἶδομεν, οἱ Μεσσηνιοὶ προσέφευγον ἐκεῖτε πρὸς προφύλαξιν ἑαυτῶν καὶ ἀντίστασιν κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, καὶ τότε βεβαίως δὲν εἶχον καιρὸν πρὸς ἀνέγερσιν οἰκοδομῶν ἄλλων ἐκτὸς τῶν ὄχυρώσεων, ἀς ἐπεχείρουν ἐξ ἀνάγκης πρὸς σωτηρίαν ἑαυτῶν. Κατὰ δὲ τὴν Πελασγικὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν καὶ συνωκίσθη, ὡς εἴπομεν, ἐκέκτητο μόνον Κυκλώπεια τείχη καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἰθωμάτα, ἀλλὰ καὶ ταῦτα οἱ ἐπελθόντες Ἡρακλειδαὶ κατέστρεψαν, τὸ δὲ ἱερὸν τοῦ Ἰθωμάτα ἐπὶ πολὺ

1. Τὰ ἐρείπια τῆς Μεσσηνίας ἔμενον ἄγνωστα εἰς τὸν πεπαιδευμένον κόσμον ἕως τοῦ Γάλλου Φουρμόντου, πρώτου ἀνακαλύψαντος αὐτὰ, κατὰ Πουκεβίλλον (ἐνθ' ἀνωτ.) καὶ καταλιπόντος χειρόγραφον περιγραφὴν εἰς τὴν Βασιλικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Γαλλίας mémoires de l'Acad. des inscript. etc. VII, 355. Μετὰ ταῦτα πλείστοι ὄσοι τῶν Εὐρωπαϊῶν σοφῶν περιηγητῶν, ὧν ἐπιφανεῖς εἰσὶν ὁ Ἀγγλὸς Λήκιος καὶ ὁ Γερμανὸς Κούρτιος, ἐπεσκέψθησαν αὐτὰ καὶ περιέγραψαν ἐκδόντες καί τινες ἐπιγραφάς.

ἔμμενον ἐγκαταλειμμένον, ἕως οὗ ὁ βασιλεὺς Γλαυκός, καθὰ εἶδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἐπανήγαγε τὸ πρότερον σέβας. Ὑστερον δ' οἱ Μεσσήνιοι διεσκεύασαν τὰ Κυκλώπεια, ὅπως ἂν αὐτοῖς χρησιμώτερα γένωνται ἐν τοῖς πολέμοις, καὶ τούτων τὰ ἐρείπια σήμερον διασώζονται ἐν τοῖς πολλοῖς μέρεσιν ἕως δύο ὀργυιάς ἀνωθεν τοῦ ἐδάφους σῶα καὶ ἀλώθητα, ἐξ ὀγκολίθων συγκείμενα κολλοσιαῖα, ἐν ἄλλοις δὲ μόλις φαίνονται· πρὸς δὲ τὸ Ἀνατολικόν παρατηροῦνται εἰς πᾶσαν ἀτραπὸν, ἀγούσαν πρὸς τὰ πλάγια τοῦ ὄρους, προμακῶνες ἢ ἐπάλλξεις, ὅπως μὴ δύνωνται οἱ Σπαρτιάται νὰ προχωρῶσιν ἀνενόχλητοι πρὸς τὸ ὄρος ἐκ τῆς πεδιᾶδος ἢ ἐξ ἄλλων πλησίον κειμένων μερῶν ἀνερχόμενοι· οὕτως ὁ ἐπιστήμων ἐρευνητὴς ἐπ' αὐτῶν τῶν πλατέων ὄχυρωμάτων βαδίζων διὰ τῆς ὀφρύος τοῦ ὄρους ἐξικνουμένων, δύναται νὰ περιέλθῃ σύμπασαν τὴν κορυφὴν αὐτοῦ ἐπ' αὐτῶν τῶν σοβαρῶν ἐρείπιων πατῶν πλὴν τοῦ Νοτίου μέρους, καθ' ὃ κατεστράφησαν παντελῶς, διότι ἐκεῖθεν τὸ ὄρος εἶναι βρατὸν, καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Μαυρομματίου ἀναβαίνοντες γεωργοῦσι τὰ μέρη ἐκεῖνα σπείροντες κριθὴν καὶ σῖτον· ἔνα δ' ἀποκαταστήσωσιν αὐτὰ γεωργήσιμα, βεβαίως ἀπέσυραν ἢ κατασυνέτριψαν κατὰ καιρὸν τοὺς λίθους.

Εἰς δὲ τὸ ἐμβαδὸν τοῦ περιτετειχισμένου χώρου ὑπάρχουσι σήμερον τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰθωμάτα Διδός, ἐφ' ὧν ἀνηγέρθη ὕστερον ὁ χριστιανικὸς ναὸς τῆς Παναγίας «ἐς τὸ Καθολικὸν» ἐπιλεγομένης, ὡς θέλομεν ἰδεῖν ἐν οἰκείῳ τόπῳ τὰ περὶ τῆς Μονῆς περιγράφοντες. Τὰ ἐρείπια ταῦτα τοῦ ἀρχαίου ναοῦ φαίνονται καὶ σήμερον ἔξωθεν τοῦ ἐδάφους ἰ μέτρον γαλλικόν, καὶ 0,4 ἐν πολλοῖς· καὶ τὸ μὲν πλάτος τοῦ σηκοῦ ἦν 6 μέτρων καὶ 0,48, τὸ δὲ μῆκος 9 μ. καὶ 0,31. Εἰς δὲ τὴν εἴσοδον τοῦ σημερινοῦ ναοῦ κατὰ τὴν δεξιάν τῶ εἰσερχομένου παραστάδα τῆς θύρας, συγκειμένη ἐκ λίθων ἀρχαίων, ὑπάρχει εἰς ἓνα τῶν λίθων τούτων πρὸς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ τείχους, μόλις φαινομένη, καὶ κατὰ κάθετον γεγραμμένη, ὡς φαίνεται σήμερον, ἢ ἐξῆς ἐπιγραφῆ.

Λ: ΩΙΟΙΔ: Ι: Ι:
 ΜΑΡΧΙΔΗΣ ΚΑΙ
 ΑΤΤΑΚΟΣ ΔΙΙ
 Σ ΩΤΗΡΙ Ι

Τοῦ λίθου τὸ μῆκος εἶναι 0,90, καὶ 0,36 τὸ πλάτος, τῆς δ' ἄλλης πλευρᾶς, ὅσον ἐφαίνετο καὶ ἠδυνήθημεν νὰ καταμετρήσωμεν, εἶναι τὸ πλάτος 0,29. Ὡς δὲ ἐκ τῆς παλαιογραφίας εἰκάζομεν ἢ ἐπιγραφῆ αὕτη εἶναι τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων, καὶ ἴσως ἀναθηματικῆ.

4. Διαμφισθητούμενον εἶναι ἂν ὁ Ἰθωμάτας Ζεὺς ὑπῆρχεν αἰμόδιφος θεός, ὅπως λέγει ὁ κ. Ν. Πετρῆς (Παρνασ. Β', σ. 127)· διότι ἡ ἀπαίσιος ἀνθρωπομορφία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ὕστερον ὑπαισθήθη διὰ τὴν μετὰ ξένων ἔθνων ἀνάμιξιν, ἀλλὰ καὶ τότε εἰς σπανιτάτας περιστάσεις ἦν ἐν χρήσει, καθ' ἃς ἄλλοι σκοποὶ ὑπεμφαίνονται, καὶ οὐχὶ αἰμοδιφία, ὅπως π.χ. παρὰ τοῖς Καρχηδονίοις παρατηρεῖται. Περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα. (Ἴδε ἐμὸν λόγον περὶ φιλοσοφίας καὶ διαφόρων φιλοσ. συστημ. ἐν «Σωτήρι» 1878 Ζ', σελ. 98 κέξ).

Ὁ σημερινὸς χριστιανικὸς ναὸς ἔχει καὶ παρεκκλήσια· α' τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, παρ' ἧ ἢ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως μὲν κῆσμου ζρκ', ἀπὸ δὲ Χριστοῦ αχισ', ἀλλ' εἶναι πολὺ μεταγενεστέρα ἢ οἰκοδομη αὕτη. β' Ἐξομολογητήριον τοῦτο μοι ἐκίνησε πολὺ τὴν περιεργίαν· διότι εἰς οὐδεμίαν ἄλλην μονὴν πούποτε τοιοῦτόν τι εἶδον· ἀπανταχόθεν οὐδ' ἢ ἐλαχίστη θύρις ἐπιτρέπει εἴσοδον φωτός, ὥστε ὁ ἐξομολογούμενος ὑπὸ δέους καὶ κατανύξεως κατεχόμενος ἐξηγορεῖτο τὰς ἀμαρτίας εἰς τὸν ἔνδοθεν τοῦ ἱεροῦ καθήμενος πνευματικόν, καὶ μὴ εἰς ὄψιν ἐρχόμενος τοῦ ἐξομολογούμενου, ὑπὸ τὴν λάμπιν κανδηλῶν καὶ λαμπάδων ἀνημμένων ἐνώπιον τῶν εἰκόνων. γ' Ἄλλο παρεκκλήσιον πενιχρόν, καὶ ἄγνωστον εἰς τίνας ἁγίου μνήμην καθιέρωται. Ὀλίγον δ' ἀπωτέρω ἄλλα τινὰ οἰκήματα εὐρίσκονται, χρήσιμα τοῖς μοναχοῖς, ὅτε κατόικουν ἐκεῖ· εἰς δὲ μοναχὸς σήμερον μένει διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ναοῦ, οἱ δ' ἄλλοι διατρίβουσιν εἰς τὴν πρὸ χρόνων κάτωθεν τοῦ ὄρους ἀποκαταστάσαν νέαν Μονὴν, ἣτις λέγεται ἰδίᾳ «Βουρκάρος», ὡς ὀφθόμεθα ἐν οἰκείῳ τόπῳ. Ὁ περιφανὴς Κούρτιος ἐπέτυχε προσδιορίσας πρὸς Ἀνατολ. τοῦ ναοῦ τὸν χῶρον ἐνῶ ἐγγίνοντο οἱ ἀγῶνες καὶ οἱ κύκλιοι χοροὶ τῶν Ἰθωμαίων·¹ ἐπειδὴ ἄλλη τοποθεσία ἀνάλογος πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν δὲν ὑπάρχει ἀλλαχοῦ, εἰμὴ ἐκεῖ, ὅπου καὶ σήμερον ἔτι φαίνεται ἢ ἄλλως, ἢ ποτὲ χρήσιμος τοῖς μοναχοῖς· οὗτοι δ' ἐπορίζοντο ὕδωρ ἐκ δεξαμενῶν ὧν τινες καὶ σήμερον ἔτι φαίνονται, ἀλλὰ καταστραμμένα.

ε' Περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας.

Ἐντεῦθεν καταβαίνοντες τοὺς ὄρους, καὶ φθάνοντες παρὰ τὴν ὁδόν, ἣτις ἄγει πρὸς ἀνατολὰς πρὸς τὴν κατωφέρειαν τοῦ ὄρους, παρ' ἧ ἢ ἡ νέα Μονή, καὶ πρὸς τὴν πεδιᾶδα, ἣν διαρρέει ὁ Πάμισος, εἰς τὸ διάσελον τὸ μεταξὺ Ἰθώμης καὶ Εὐσας, ἀπαντῶμεν πηγὴν, ἧς οἱ λίθοι ἅπαντες ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομῶν, καὶ δεξιὰ ταύτης τῶ καταβαίνοντι προμαχῶν μέγας καὶ πύργος κατεστραμμένος· σῶζονται ὅμως κατὰ τὸ πλεῖστον, ὥστε ἀπαντῶνται εἴκοσι τέσσαρες σειραὶ λίθων· δύο *πολεμότροπαι*² εἰς ἐκάτερον μέρος ἀξιοπεριεργοὶ διὰ τὴν κατασκευὴν των, καὶ δύο θύραι ἢ μὲν πρὸς Ν ἢ δὲ πρὸς Α καὶ δύο παράθυρα πρὸς Β καὶ Α· ἴσως ἐνταῦθα ἔμμενε σταθμὸς στρατιωτικὸς, ὅπερ εἶναι πολὺ πιθανόν, λατινιστὶ *drungus* καλούμενος, ἐξ οὗ τὸ *Δρουγγάριος* (*drungarius*) ὁ ἀνήκων τῶ *drungo* στρατιώτης, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἱκανὰ περὶ τούτου. Στρέφοντες ἔπειτα πρὸς τὴν κοιλάδα τὴν περικλείουσιν τὴν ἀρχαίαν πόλιν Μεσσηνίαν, ἀπαντῶμεν μετὰ 1/4 ὥρας τὴν Ἀκρόπολιν τῆς λαμπρᾶς ταύτης πόλεως ἐπὶ λόφου κειμένην, ἐφ' ἧς ἀναβαίνοντες εὐρίσκομεν παντοῖα ἐρείπια διαφόρων λαμπρῶν οἰκοδομῶν, οἶον, ναῶν

1. Peloponn. 41, σ. 156 κέξ.

2. Αὗται λέγονται καὶ πολεμήστραι, ἐν δὲ τῇ Ἠπειρῷ ἰδίῳ ὀνόματι *μασγάλια*.

καὶ λοιπῶν. Ἐνταῦθα ἀπαντᾷ καὶ ὑπόνομός τις στενὴ διευθυνομένη πρὸς τὸ Μαυρομμάτι¹ καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸ ἄνω μέρος τοῦ χωρίου, ὅπου εὐρίσκεται ἡ περιώνυμος πηγὴ *Κλεψύδρα*², ἣτις φαίνεται συγκοινωνοῦσα μετ' αὐτῆς, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῆς ὑπόνομου ἐξ ἧς ἐξέρχεται τὸ ὕδωρ, ἐκ τετραγώνων δὲ παλαιῶν λίθων συγκεκλιμένης καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ τεινουσῆς μέχρι τινός. Ὀνομάσθη δὲ αὕτη κατὰ μὲν τοὺς μεσσηνιακοὺς μύθους διὰ τὴν ἀπὸ τῶν Κουρήτων κλοπὴν τοῦ Διός, καθ' ἣν ἔλουον αὐτὸν κρυφίως ἐνταῦθα αἱ Νύμφαι, Νέδα καὶ Ἰθώμη, κατὰ δὲ τὰς φυσικὰς παρατηρήσεις, διότι δέχεται τὸ ὕδωρ δι' ὑπογείου διόδου ἀλλαχόθεν, καὶ οὕτως εἰπεῖν, κλέπτει αὐτὸ δι' ὑπόνομου ἐξ ἄλλου μέρους.

Ἐκ τῆς ἀκριβοῦς δὲ καὶ σαφοῦς περιγραφῆς τοῦ Παυσανίου³ γίνεται κατάδηλον, ὅτι ἡ πόλις Μεσσήνη ἦν ἐκ τῶν ὀχυρωτέρων καὶ ὠραιότερων πόλεων τῆς Ἑλλάδος, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Στράβων⁴ παραβάλλει αὐτὴν μετὰ τὴν Κόρινθον καὶ Δικαίως· διότι παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Ἐπαμινώνδας ἔλαβεν ἀπαντα τὰ μέτρα, ἅτινα δύνανται νὰ ἀποκαταστήσωσι πόλιν τινὰ μεγάλην, ἰσχυράν καὶ εὐδαίμονα· ἡ δ' εὐδαιμονία καὶ ἰσχύς τῆς Μεσσήνης ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἑκτασιν τῆς πόλεως, ἀπὸ τὰ πολλὰ ἱερὰ καὶ ναοὺς, ἀπὸ τὴν πληθὺν τῶν ἀγαλμάτων, ζωγραφιῶν καὶ λοιπῶν δημοσίων οἰκοδομῶν, οἶον, τοῦ μεγάρου τῶν Κουρήτων, τοῦ Ἱεροθύσιου, τοῦ Γυμνασίου, Σταδίου, Θεάτρου κλ. Ἐπὶ Παυσανίου ἀπηριθμοῦντο ἐν αὐτῇ δέκα ἐπίσημοι ναοὶ, διασωζόμενοι ἐπ' αὐτοῦ οἶον, ὁ τῆς Δήμητρος, ὅς περ ἐθεωρεῖτο ἰδίᾳ ἅγιος παρὰ τοῖς Μεσσηνίοις, ὁ τοῦ Ἀσκληπιοῦ πλήρης ἀγαλμάτων ἀξιοθεάτων, ὁ τῆς Μεσσήνης πλήρης γραφῶν τοῦ περιφήμου ζωγράφου Ὀμφαλίωτος, τὸ περίφημον Ἱεροθύσιον τῶν Μεσσηνίων ἔχον πολλὰ θεῶν ἀγάλματα, ἅπερ ὁ Παυσανίας δὲν ἠθέλησε νὰ ἀπαριθμήσῃ, ὡς τὰ ἄλλα, οὐδὲ τοὺς τρίποδας, ἔτι δὲ καὶ ἄλλοι ναοὶ, οὓς δύναται τις νὰ ἴδῃ παρὰ Παυσανίαν⁵. Ἀγάλματα δὲ περίφημα ἀπαριθμοῦνται εἰκοσιν, ἐξ ὧν τινὰ ὑπὸ τοῦ περιφήμου γλύπτου Δαμοφώντος, ὡς καὶ συμπλέγματα τρία, εἰκόνας δὲ πλέον τῶν ἐξ, μάλιστα ἡ τοῦ Ἐπαμινώνδου εἰς τὸ Ἱεροθύσιον κειμένη, ἦν χαλκῆ, ὡς καὶ τὸ ἄγαλμα αὐτοῦ ἦν χάλκινον, παρομοίως καὶ τὸ τοῦ Ἀριστομένους· ἐν δὲ μόνον ἐξαιρετικῶς ἐκ χρυσοῦ καὶ λίθου, τὸ τῆς προμήτορος Μεσσήνης, ἀπαντα δὲ τὰ ἄλλα λίθινα. Ἐννοεῖται δ' οἰκοθεν, ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλα ἀριστοτεχνήματα ἐν Μεσσήνῃ, περὶ

1. Ὁ κ. Πετρῆς λέγει ὅτι τὸ χωρίον ὀνομάσθη οὕτως ἐκ τῆς αὐτόθι ζοφεράς πηγῆς (·).

2. Κλεψύδρα πηγὴ ὑπῆρχεν ὡς γνωστὸν καὶ ἐν Ἀθήναις.

3. Αὐτόθι. XXXI, 6, 7 καὶ XXXII, 1, 2 κέξ 2. VIII. 362.

4. VIII, 362.

5. Ἀπάντων τούτων τῶν ναῶν σώζονται τὰ εἰρηπία εἰς διάφορα μέρη κάτωθεν τοῦ χωρίου «Μαυρομμάτι», εἰς τινὰς δ' αὐτῶν ἀνηγέρθησαν καὶ Βυζαντινοὶ ναοὶ, καὶ αὐτοὶ ἔπειτα καταστραφέντες, ἀλλ' ἀκριβῶς νὰ εἴπῃ τις ὅτι ὁ ναὸς τῆς Δήμητρος π.χ. εὐρίσκεται εἰς ταῦτα τὰ εἰρηπία, ὁ δὲ τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰς ἐκεῖνα κλ. εἶναι ἴαν τολμηρόν, ἐπειδὴ ἄνευ ἀνασκαφῶν, δι' ὧν καθίσταται θετικὴ πᾶσα γνώσις ἀρχαιολογικῆ, σημερον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιδίδωνται εἰς εἰκασίας οἱ ἐπιστήμονες ἐρευνῆται.

ὧν οὐδεὶς λόγος παρὰ Παυσανίαν γίνεται, οὐδὲ παρ' ἄλλῳ τινι, διότι ποῖον πρῶτον καὶ ποῖον δεύτερον νὰ περιγράψωσι καὶ οἱ σοφοὶ ἐκείνων τῶν χρόνων, ὡς καὶ οἱ μεταγενέστεροι, καὶ μάλιστα ὅσοι ἠτύχησαν νὰ ἐπισκεφθῶσι τοιαύτας πόλεις ὠραίας ἐν Ἑλλάδι, οἷα ἡ Μεσσήνη, περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνταῦθα. Αἱ Ἑλληνίδες πόλεις ἔγεμον ἀριστοτεχνημάτων, γλυπτῶν, γραπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν, ὥστε οὐκ εὐχερῆς ἀπέβαιναν ἡ λεπτομερῆς καὶ ἀκριβῆς περιγραφή τῶν διαφορῶν καὶ ποικίλων ἐν τινι πόλει τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὑπαρχόντων καλλιτεχνημάτων παρὰ συγγραφεῦσιν, οἷος ὁ Παυσανίας, ὃς ἕτερον σκοπὸν ἐπέδιωκεν ἐν τῷ σοφῷ αὐτοῦ πονήματι. Αἱ τοιαῦται περιγραφαὶ ἀπαιτοῦσιν εἰδικὰς συγγραφάς, εἰς ἃς ἠσχολήθησαν μὲν τινες τῶν ἀρχαίων, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν δὲν διεσώθησαν εἰ μὴ ἀποσπάσματα τινὰ παρ' ἄλλοις συγγραφεῦσιν, ἐξ ὧν ἐνταῦθα δὲν δυνάμεθα νὰ ὠφεληθῶμεν. Ὅθεν περιγράφομεν μόνον τὰ περισωθέντα ἐρείπια, καὶ ἰδίᾳ τὰ ἐξωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους κείμενα, καὶ δὴ πρῶτον τὸ μεγαλοπρέστατον Δίπυλον, ὅπερ σώζεται ἀκέραιον, μόνην βλάβην ἔχον τὴν ἀπὸ τῆς εὐθείας ἀπόκλισιν τῆς μέσης μονολίθου στήλης ἐπὶ τῆς παραστάδος τῆς πύλης τῆς πρὸς Ἀρκαδίαν ἀποβλεπούσης· ἡ δ' ἀπόκλισις καὶ, οὕτως εἰπεῖν, ἀποκούμβησις (ἐπιτραπήτω μοι ἡ χυδαία αὕτη λέξις) φαίνεται οὔσα σεισμοῦ ἀποτέλεσμα. Ἐνθεν καὶ ἐνθεν δὲ τοῦ περιφήμου τούτου ἀριστοτεχνήματος ἐκτείνεται ὁ ἀξιοθέατος μεγαλοπρεπῆς περίβολος τῆς πόλεως, πολὺ δικαίως προξενήσας θαυμασμὸν ἀπερίριστον τῷ Παυσανίᾳ, ὅστις διὰ τοῦτο ἐκφράζεται περὶ αὐτοῦ μεγαληγῶρος θεωρῶν τὴν Μεσσήνην ὀχυρωτέραν τῆς Φωκικῆς Ἀμβρόσου, Βυζαντίου καὶ Ῥόδου¹, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρότερον εἴρηται. Ἐκ τῶν πύργων δὲ καὶ ἐπάλξεων σώζονται τινες διεφθαρμένοι, ἀλλ' εἰς διεσώθη ἀκέραιος, δεξιόθεν τοῦ Διπύλου τῷ ἐκβαίνοντι κείμενος, ἔχων δὲ τὴν λιθίνην αὐτοῦ κλίμακα, τὰς θύρας, τὰς θυρίδας τὰς πολεμικὰς (πολεμήστρας) καὶ ἐν γένει διατηρεῖ τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ μορφήν τὴν τόσῳ χρήσιμον διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας· ἀλλὰ δυστυχῶς διὰ τὴν ἐν γένει ἀμέλειαν τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν πραγμάτων, τὴν τόσῳ ἀξιοκατάκριτον καὶ τὴν τόσῳ ἀμαυροῦσαν τὴν παρούσαν γενεάν τῶν Ἑλλήνων, κινδυνεύει καὶ τὸ ὀχυρωματικὸν τοῦτο τῶν ἀρχαίων ὑπόδειγμα νὰ καταστραφῇ, ἐν ᾧ μὲ ὀλίγην δαπάνην ἠδύνατο νὰ συντηρηθῇ ἀξίολογα· διότι εἶναι τὸ μόνον τοιοῦτου εἶδους λείψανον, ὅπερ διεξέφυγε θαυμασίως τῶν αἰῶνων τὴν καταστρεπτικὴν ἐπήρειαν, καὶ ὅπερ ἔπρεπε νὰ ἐπισπάσῃ τὴν προσοχὴν τῶν ἀμωδιῶν. Ὁ περίβολος ἐκτείνεται μέχρι τῆς ρίζης τῆς Ἰθώμης καὶ ἐκεῖ παύεται, διότι τὸ ἀπόκρημον τοῦ ὄρους ἀποκαθιστᾷ περιττὴν τὴν ἐπέκτασιν αὐτοῦ· πρὸς ἀριστερὰν δὲ τοῦ Διπύλου τῷ ἐκβαίνοντι ἐξακολουθεῖ ἐκτεκτεινόμενος σύμφωνα μετὰ τὴν φύσιν τοῦ ἐδάφους χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ κανονικὸν σχῆμα· διότι κύριος σκοπὸς τῶν ἐπὶ τούτῳ ὑπὸ τοῦ Ἐπαμινώνδου ἐπιτετραμμένων ἦν ἡ ἀναγκαιοτάτη ὀχύρωσις τῆς πόλεως, καὶ ἐ-

1. Ἐνδ' ἀνωτέρω.

γένετο λίαν ἐπιτυχής και ἀνάλογος πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ περιβόλος ἐπεκτεινόμενος πρὸς Ν και μέχρι τῆς ρίζης τοῦ ἐτέρου ὄρους Εὐκας· ἀλλὰ τοῦ μέρους τοῦ κατὰ τὸ χωρίον Σιμούζα δὲν διετηρήθησαν ἐρείπια οὐδὲ τῆς πύλης τῆς πρὸς Κορώνην ἀποβλεπούσης, εἰ και δι' ἀνασκαφῶν τοῦ Γάλλου Λεμπᾶ ἐξεχώσθησαν τινες κίονες κατὰ τὸ μέρος τοῦτο. Τῶν δὲ ἐντὸς τοῦ περιβόλου, ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κειμένων δημοσίων οἰκοδομῶν, ἐρείπια διασώζονται τὰ ἐξῆς· τοῦ Θεάτρου, ὅπερ φαίνεται παρομοιάζον τῷ ἐν Ἀθήναις Διονυσιακῷ κατὰ τὴν θέσιν και τὸν σχηματισμὸν, και εὐρίσκεται παρὰ τὸ κοιμητήριον τοῦ χωρίου Μαυροματί, τὸ κείμενον παρὰ τὸν ναὸν τοῦ ἀγίου Νικολάου νῦν, (τὸ πάλαι δ' ἦν, νομίζω, ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος οὐτινος διασώζονται και δύο εἰσοδοί)· ἐν τῷ ναῷ τούτῳ σώζεται και μία ἐπιγραφή, περὶ ἧς παρακατιόντες ποιησόμεθα τὸν λόγον, ὡς και περὶ τῶν ἐν τῷ θεάτρῳ διασωθεισῶν, εἰκοσι βήματα τοῦ ναοῦ ἀπέχοντι και ἐμπεριλαμβανομένῳ ἐν τῷ κτήματι τοῦ Βασιλείου Κώτσαρη και ἀδελφῶν, διακρινομένῳ δὲ διὰ τῶν πολυπληθῶν τετορνευμένων λίθων, στηλῶν κατεβρέμμένων κλ. Πρὸς Ν δὲ τοῦ Θεάτρου εὐρίσκεται τὸ Σταδίου, οὐτινος ὁ χώρος δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένος, ὡς καλυπτομένου ὑπὸ τῶν κτημάτων τῶν χωρικῶν Μαυροματίου. ΝΑ δὲ τοῦ Σταδίου ὑπάρχουσιν ἐρείπια ἀρχαίου ναοῦ, και Ν αὐτοῦ ὑπάρχει περικυκλωμένον ὑπὸ βράτων ἀνάγλυφον σύμπλεγμα, ἀριστούργημα τέχνης, παριστῶν δὲ τὸν Οἰνέως Μελέαγρον καταδιώκοντα τὸν Καλυδῶνιον κάπρον τῇ συνοδίᾳ τεσσάρων κυνῶν, ὧν οἱ μὲν δύο ἔμπροσθεν αὐτοῦ, οἱ δ' ἔστροι δύο ὀπισθεν κείνται· μακθάνομεν δὲ παρὰ τοῦ Παιουσάνιου¹, ὅτι τὴν λατρείαν τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος παρέλαβον παρὰ τῶν Καλυδωνίων Αἰτωλῶν οἱ εἰς Ναύπακτον ἐξορισθέντες τῶν Μεσσηνίων, οἵτινες σχετισθέντες ἐκεῖ διὰ τὸ ὄμορον μετὰ τῶν Καλυδωνίων ἐξέμαθον τὰ κατὰ τὴν Λαφρίαν και τὸν περιώνυμον Καλυδῶνιον κάπρον, ὃν χολωθεῖσα ἡ Ἀρτεμις ἐξαπέστειλε κατ' αὐτῶν.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύμπλεγμα ὑπάρχει παρὰ τὰ ἐρείπια ἀρχαίου ναοῦ, πιθανὸν φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἦν ὁ τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο τῆς θεᾶς παρ' Ὀμήρῳ δὲν ἀπαντᾷ· ἔστι δὲ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων· πόθεν ὅμως προήλθε παρὰ Καλυδωνίους πότε και διὰ τί, δὲν εἶναι ἀρμόδιος τόπος ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν. Ἐν τῇ ἀγορᾷ Μεσσηνίας ὑπῆρχε και τὸ λεγόμενον μέγαρον τῶν Κουρήτων, οὐτινος ἡ θέσις πρὸς τοῖς ἐρείπιοις διακρίνεται και ὑπὸ τῆς τοῦ λαοῦ φράσεως λέγοντος, ἔς τὸ Παλάτι, και πράγματι βλέπει τις ἐκεῖ ἐρείπια παριστῶντα οἰκοδομὴν μεγάλην ἔκτασιν ἔχουσαν και σημαντικὴν οὖσαν· ἡ δὲ θέσις τῆς ἀγορᾶς διακρίνεται, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παιουσάνιου, ἐκ τοῦ ὑπορρέοντος ὕδατος διοχετευο-

1. Ἐνθ' ἀνωτ.—Πλ. I. 533—548. Et Meleagrides et Aetolia ex numismate «Κυριέων» apud Goltzium: interspersis marmoribus quibusdam de Meleagri interitu, et apri Calydonii venatione: in lucem vindicatae a Laurentio Begero etc. ἐν Κολωνίᾳ, 1696, σ. 77 κξξ. Τούτου τοῦ ἀξιολόγου ἀρχαιολογικοῦ φυλλαδίου ἴσως ἐπιχειρήσωμεν τὴν μετάφρασιν.

μένου ἐκ τῆς μεγάλης κρήνης τῆς Κλεψύδρας, ὅπως και σήμερον παρὰ τὸ λεγόμενον Παλάτι ὀλίγα βήματα μακρὰν ὑπορρεῖ ὕδωρ, πολλὰ ὀλίγον ὅμως· διότι κατεστράφη ἢ ἐβλάφθη καιρίως ὁ ὄχετος, ὥστε ὑπογείως τὸ πλεῖστον τοῦ ὕδατος ἀπόλλυται ἀποβρόφωμενον, χρησιμεῖον ὅμως νῦν μόνον εἰς τὴν ἔνδειξιν τῆς θέσεως τῆς ἀγορᾶς· πρὸ τινῶν χρόνων διεκρίνετο και ἔδαφος ἔχον μωσαϊκὸν περίφημον, ἀλλ' ὅπερ ἐγὼ οὐκ εἶδον, και φαίνεται κατεστράφη και τοῦτο, ὅπως και ἄλλα πολλὰ ὑπὸ τῶν γεωργούντων τὸν χῶρον Μαυροματῶν διὰ τὴν ἀμάθειαν, πρόσθεσ δὲ, και τὴν ἀκηδῖαν τῶν ἀρμολίων.

Και ταῦτα μὲν περὶ τῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας κειμένων λειψάνων τῶν δημοσίων οἰκοδομῶν τῆς Μεσσηνίας.¹ Δὲν εἶναι ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι ἐπιχειρουμένων ἀνασκαφῶν, ἀφθονος ἀρχαιολογικὸς πλοῦτος ἀναφανήσεται ὅλως ἀγνωστος. Νῦν δ' ἀναγράφωμεν και τὰς ἐπιγραφὰς, αἵτινες διεσώθησαν.

ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ ΒΑΛΑΡΑΟΥ

Ἰπὸ I. B. ΔΟΥΜΑ

Μετάφρασις

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΥ καθηγητοῦ. 2

Τρία ἔτη παρήλθον, ἀφότου ἡ Ἀκαδημία ἀπώλεσεν ἓνα τῶν μᾶλλον περικλεῶν αὐτῆς ἐταίρων, ἐν τῶν τιμιωτάτων και προσφιλεστάτων αὐτῆς μελῶν, τὸν Ἀρτόριον Ἰερώνυμον Βαλάρδον. Ὁ συναδέλφος οὗτος, οὐ μόνον ἀπήτησεν ὅπως ἐν μεγίστῃ ἀπλότητι κηδευθῆ, ἀλλὰ και τὴν ἐκφώνησιν παντὸς ἐπικηδείου ἢ ἐπιταφίου λόγου ῥητῶς ἀπηγόρευσε. Πλήθος ὅμως ἄπειρον παρηκολούθησε τὸν νεκρὸν μέχρι τῆς τελευταίας αὐτοῦ κατοικίας, τὴν δ' ἐπαύριον τοῦ θανάτου αὐτοῦ, σπουδαῖα δημοσιεύματα ἐξύμνου τὸν ἄνδρα, τιμῶντα οὕτω διὰ τῆς μνήμης του τὴν ἐπιστήμην τοῦ τόπου.

Ὁ ἐπιστημονικὸς βίος τοῦ συναδέλφου ἡμῶν ἀποτελεῖται ὀλόκληρος σχε-

1. Ὁ σοφὸς Γερμανὸς, καθηγητῆς τοῦ Μονάχου, κ. Λοίχερος, ἐν τῇ τετρακοσιοσελίδῳ αὐτοῦ περὶ Κύπρου πραγματεία, πραγματευόμενος και τὰ ἐν γένει εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν ἀναφερόμενα, λέγει ὅτι ἡ Μεσσηνία ἐσώζετο περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου αἰῶνος ὑπὸ τὸ βάρβαρον ὄνομα «Βαλκάνων», και ὅτι ὁμοῦ μὲ τὰς ἄλλας διασωζόμενας ἑλληνικὰς πόλεις ἐφώτιζε πως εἰσέτι κλπ. Ὁ σοφὸς καθηγητῆς δὲν ἀναφέρει και τὰς μαρτυρίας, ἐφ' αἷς στηριζόμενος παραδέχεται τὴν διάσωσιν και συντήρησιν τοσοῦτων ἑλληνικῶν πόλεων κατὰ τὸν I αἰῶνα, ἐν αἷς και τῆς Μεσσηνίας, ἧτις εἶχε τότε τὸ ὄνομα Βαλκάνων, ὅπερ ὕστερον ἀπαντᾷ και Βουλκάνων και Βουλκάνη ἐν τῷ Χρυσοβούλλῳ τοῦ Ἀνδρονίκου, καθάπερ εἶδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν. Ἐὰν παραδεχθῶμεν τὸ Βαλκάνων τοῦ κ. Λοίχερου, τότε εὐρίσκομεν συγγένειαν μὲ τὸ ἐπὶ ὀρέων τιθέμενον ὑπὸ τῶν Τοῦρκων ὄνομα Βαλκάνι, και εἶναι ὀρθότερον διὰ τὴν σημασίαν, ἀλλὰ τότε πῶς ἐξέπεσεν εἰς τὸ Βουλκάνων τὸ ἔχον τὴν ἐναντίαν τοῦ ἡραιστειογενοῦς δῆλα δὴ σημασίαν; ὁ χρόνος θέλει ἐπενέγκει και ἐπὶ τούτου, ὡς και ἐπ' ἄλλων πολλῶν μεσαιωνικῶν τὴν ἀνάλογον διαφώτισιν. (Ἰδ. Κλεισῶς ἀρ. 894. 5 Ἀδελφῶν 1878.)

2 Séance publique annuelle de l'Académie des sciences du 10 Mars 1879. ELOGE DE M. JEROME BALARD, par M. J. B. DUMAS, secrétaire perpétuel de l'Institut de France.

δὸν ἐκ μιᾶς καὶ μόνης ἀνακαλύψεως, γενομένης ἐν ἀρχῇ τοῦ σταδίου αὐτοῦ. Θυμῆρης ὅθεν καθίσταται ἡμῖν ἡ ἐξέτασις τῆς νεανικῆς ἡλικίας τοῦ Βαλάρδου, καὶ διὰ τὴν μεγάλην δόξαν ἣν αὐτὴ προσεπορίσατο αὐτῷ, καὶ διὰ τὴν ἔκτακτον τούτου πρωϊκαρπίαν, ἥς τὰ παραδείγματα σπανίζουσι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ Βαλάρδος ἐγεννήθη ἐν οἰκίᾳ τινὶ τοῦ προαστείου Figueiroiles, ἐν Μονσπελλιέρῳ τὴν 30 Σεπτεμβρίου 1802. Ἄν καὶ οἱ γονεῖς αὐτοῦ, ἀμπελοκόμοι τὸ ἐπάγγελμα ἦσαν ἄποροι, ἡ θεία ὅμως Περὸνια ἀντήμειψεν αὐτὸν δι' ἄλλων δωρημάτων, δι' ἃ δὲν ἠδύνατο νὰ φανῆ ἀχάριστος, παρασχοῦσα αὐτῷ τὴν ἰσχυρὰν προστασίαν τῆς ἀναδόχου του, τῆς κυρίας Βικεντίου. Ἡ γυνὴ αὕτη, θέσιν δευτέρας μητρὸς παρ' αὐτῷ κατέχουσα, ἐπὶ τοσοῦτον ἐθέληθη ἐκ τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδὸς τούτου, ὥστε ἀνέλαβε τὰς δαπάνας τῆς παιδεύσεώς του. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Βαλάρδος, ἀντὶ ν' ἀκολουθήσῃ ἐν μετριότητι ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐν στερήσει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, κατετάχθη ὡς μαθητῆς ἐν τῷ λυκείῳ τοῦ Μονσπελλιέρου. Τὰ εἰσοδήματα ὅμως τῶν συγγενῶν του ἦσαν μηδαμινά, καὶ αὕτη δὲ ἡ ἀνάδοχός του δὲν ἦτο πλουσία· ὡς ἐκ τούτου ὁ Βαλάρδος μόνον στερήσεις ἐν τῇ νεότητί του γνωρίσας, ἐδιδάχθη διὰ τοῦ σκληροδικαίτου καὶ χαλεποῦ βίου ὃν διῆγεν, ὅτι πρέπει ν' ἀναπαύηται ἐν τῷ ὀλίγῳ, νὰ ὑπομένῃ ἐν κακουχίαις, καὶ νὰ ὑπερνικᾷ τὰ πάντα. Ἀπαθῆς ὅθεν εἰς τὸ ψῦχος ἢ τὸν καύσωνα, καρτερὸς ἐν μόχθοις, ἐχθρὸς πάσης πολυτελείας, ἀδιάφορος πρὸς πᾶν εἶδος εὐζωΐας, διῆγε τὸν βίον ἐν Παρισίοις ὡς διαβάτης ὀδοιπόρος, ὑπὸ τὴν σκηνὴν του σταθμεύων. Πιστὸς εἰς τὰ ἀπλοῖκά αὐτοῦ ἦθη, ὁ Βαλάρδος, καὶ ὡς καθηγητῆς ἐν τῷ Κολλεγίῳ τῆς Γαλλίας, καὶ ἐν τῇ Σορβόνῃ, καὶ ὡς γενικὸς ἐπόπτης τῆς ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως, καὶ ὡς μέλος τῆς Ἀκαδημείας τῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ συμβουλίου τῆς δημοσίας παιδεύσεως καὶ τέλος ὡς ἀνὴρ σεβόμενος καὶ τιμώμενος παρὰ πάντων, ἅμα εἰσῆρχετο ἐν τῇ κατοικίᾳ αὐτοῦ, ἥς ἡ ἀπλότης τῶν ἐπίπλων καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πτωχοτάτου σπουδαστοῦ θὰ κατεφρονεῖτο, ἐθεώρει ἑαυτὸν εὐτυχῆ ὡς ἐν μέσῳ ἐξαισίας εὐαρεστήσεως εὐρισκόμενον καὶ ἡσθάνετο ἐν αὐτῇ τὴν ἡδονὴν ἐκείνην, ἣν ταξειδιῶτις χελιδὼν αἰσθάνεται, ἐπανευρίσκουσα τὴν ἐξ ἀργίλλου φωλεάντης, τὴν προστατεύσασαν τὴν νεότητά της. Ἡ ζωνρὰ αὐτοῦ φαντασία ἐξωραΐζειν ἄλλως τὰ πάντα, καὶ αὐτὸς δ' ὁ ἀπλούστατος διεσκευασμένος θαλαμῶσός του ἀνεμίμησεν αὐτῷ τὰς μᾶλλον εὐτυχεῖς τῆς νεότητός του στιγμὰς.

Ἄμα τελεσθείσης τῆς πρώτης αὐτοῦ ἀνατροφῆς, ὁ Βαλάρδος τῇ εἰσηγήσει τῆς ἀναδόχου του εἰσηλθεν ὡς μαθητευόμενος ἐν τινὶ φαρμακείῳ, οὐ μακρὰν τῆς οἰκίας αὐτῆς κειμένῳ. Πάντες ἐν Μονσπελλιέρῳ, ἐνθυμοῦνται μετὰ πόσης στοργῆς ἡ ἀγαθὴ αὕτη γυνὴ, ὡς τὴν ἀπεκάλουν, ἐμερίμνα ὑπὲρ τοῦ προστατευομένου αὐτῆς, ἐπιδαψιλεύουσα κατὰ τὴν νεότητα αὐτοῦ τὰς αὐ-

τὰς μητρικὰς φροντίδας, ἃς καὶ κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν παρέσχευ.

Ἄν ὁ Βαλάρδος κατεγίνετο εἰς τὴν φιλολογίαν ἤθελεν ἀναντιρρήτως ἐπιδοσεῖν συζήσας ὅμως ἐπὶ ἀρκετὸν χρόνον μετὰ τῶν βιβλίων, εἰς τὸ χάος τοῦτο τῶν ἰδεῶν, ἠθέλησε νὰ ζήσῃ καὶ μετὰ τῆς πραγματικότητος, ἐρχόμενος εἰς συνάφειαν καὶ μετὰ πραγμάτων θετικῶν. Αἱ ἐργασίαι τῶν φαρμακείων ἀποτελοῦσιν ὡς γνωστὸν, τὸ ἀριστον τῶν σχολείων δι' ἄνδρα ὀξύνου καὶ περισκευμένον, καθὸ περιστρεφόμενος ἐπὶ προϊόντων προερχομένων ἐξ ὀρυκτῶν, ἐκ φυτῶν καὶ ἐκ ζῶων. Αὗται διδάσκουσαι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀμοιβαίας τῶν προϊόντων ἐνεργείας, καθὼς καὶ τὰ κατὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀέρος, τῆς θερμότητος καὶ τῶν διαλυτικῶν σωμάτων ἐφ' ἕκαστον τούτων, ἐπιτρέπουσι τὴν χρῆσιν τῶν ἐν αὐτοῖς ὑλῶν καὶ δυνάμεων πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Συντελέσωμεν ὅθεν ἵνα μὴ διαφθάρῃ τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο, μεθ' οὗ πολλάκις ἡ Ἀκαδημία συνεσχέτισε τὰ ἔργα της, διότι ἡ φαρμακευτικὴ, ἣτις ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἀντέταξε τὰ διδάγματα τῶν πραγμάτων πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ συστήματος καὶ ἣτις ἀπεσόβησε τοὺς ὄνειρους τῆς ἀλχημείας, συνετέλεσε πρωτίστως εἰς τὴν γένεσιν τῆς νεωτέρας χημείας καὶ ἔδωκε πρώτη τὴν ὄθησιν εἰς τὴν σπουδὴν τῶν φυτῶν. Τὰ ταπεινότερα τῶν φαρμακευτικῶν ἐργαστηρίων, χρηματίζαντα συχνὰ μάρτυρες μοναδικῶν καὶ παραγωγῶν ἐπὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως μελετῶν, δὲν εἶνε δυνατὸν ν' ἀπολέσωσι τὸ προνόμιον τοῦτο τῆς τιμῆς, εἰ μὴ πρὸς ζημίαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ τόπου.

Εἰς ἡλικίαν 17 ἐτῶν ὁ Βαλάρδος ἦτο προπαρασκευαστῆς τῆς χημείας εἰς τὴν σχολὴν τῶν ἐπιστημῶν, ὑπὸ τὸν Anglada, διακεκριμένον σοφὸν τῆς ἐποχῆς, ἡμροῦτο δὲ ταυτοχρόνως καὶ ἐν τῇ ἱατρικῇ σχολῇ τὰ μαθήματα τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας, ἅπερ ἐδίδασκεν ἀξιότιμος καθηγητῆς, ἀντεπιστέλλων τῆς Ἀκαδημείας ἐταῖρος, ἀξίος τοῦ Βερθολέτου μαθητῆς, ὁ Στέφανος Βεράρδος, Etienne Berard. Τοῦ σοφοῦ τούτου ἀνδρὸς, τὰ μὲν διδάγματα ἐνθουσιῶντα ἀνύψουν τὸν Βαλάρδον πρὸς τὰ ὕψη τῆς ἐπιστήμης, ἡ δὲ ἄκρα αὐτοῦ ἀγαθότης διηκώλυεν αὐτὸν ὅπως ἐργάζηται πρὸς ἐκμάθησιν σκευαστικῶν τρόπων, ἐφηρμοσμένων ἐν τῇ βιομηχανίᾳ. Ἡ παρὰ τὸ Μονσπελλιέρων Λασάλλειος περιοχὴ περιελάμβανε τότε μέγα βιομηχανικὸν κατάστημα, διάσημον ἐν τῇ μεσημβρινῇ Γαλλίᾳ, ἰδρυθὲν ὑπὸ τοῦ παρλαμένου τοῦ Languedoc πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς βιομηχανικῆςσκευάσεως τῶν χημικῶν προϊόντων. Τὸ ἐργαστήριον τοῦτο διευθυνόμενον κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ Chaptal καὶ εἶτα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Berard, ἐχρησίμεισε διὰ τῶν νέων Βαλάρδον ὡς ἐπωφελέστατον μέσον σπουδῶν. Οὗτος γενόμενος κατ' ἐξαιρέσιν δεκτὸς ὅπως ἐργάζηται ἐν τῷ ἐκτεταμένῳ τοῦ ιδρύματος τούτου χημείῳ, ἐπωφελεῖτο τῆς ευκαιρίας, ὅπως ἐν μεγάλῳ πειρώμενος, ἐξετάζῃ ἅπαντα τὰ φαινόμενα, ἅπερ εἶχε παρατηρήσει ἐν τοῖς δημοσίαις μαθήμασι, προσαποκτῶν σύναμα διὰ

τῶν ἐργασιῶν τούτων τὸ αἶσθημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναζητήσεως, ὡς καὶ τὸν μεθοδικὸν χειρισμὸν τῶν ὀργάνων, πρὸς ἐκμάθησιν πρακτικῶν τρόπων ἐργασίας. Τοιοῦτοτρόπως ἀσκούμενος, παρεσκευάζετο διὰ τὴν μεγάλην ἐκείνην ἀνακάλυψιν, ἣτις μετ' οὐ πολὺ ἐμελλε νὰ δοξάσῃ καὶ ἀπαθανάτισῃ τὸ ἑαυτοῦ ὄνομα.

Τὰ ζῶντα ἐν τῇ μεσογειῷ φυτὰ ἐνέχουσι καὶ ταῦτα ἰώδιον, ὡς καὶ τὰ φυόμενα ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὠκεανοῦ; Ἰδοὺ τὸ πρόβλημα, ὅπερ πρὸ ἐξήκοντα ἐτῶν ἐχρησίμωσεν ὡς ἀνικείμενον ἐρεύνης τῷ νέῳ Βαλάρδῳ, καὶ τὸ ὁποῖον ἔλυσεν, ἀποδείξας δι' ἀναλύσεως ἱκανοῦ ἀριθμοῦ προϊόντων τῆς Μεσογειῆς, ὅτι τὰ φυτὰ, τὰ μαλάκια, οἱ πολύποδες καὶ πλεῖστα ἄλλα τοιαύτης φύσεως προϊόντα ἐμπεριέχουσιν ἰώδιον. Ἡ περὶ τούτων ἔρευνα ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον αὐτοῦ ἔργον.

Ὁ Βαλάρδος ἐνεργῶν τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ ἰωδίου, τῇ βραδείᾳ ἐπιδράσει τοῦ χλωρίου ἐπὶ τῶν πεπυκνωμένων ὑδάτων τῶν πλαταμώνων (θαλασσολίμνης), παρετήρησεν ὅτι, τὸ ὑγρὸν τοῦτο ἐχρωματίζετο μονίμως εἰς κίτρινον. Τί συνέβαινεν εἰς τὴν περίστασιν ταύτην, καὶ τίς ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου τούτου; Πάντες ἀπέδιδον τὸν χρωματισμὸν τούτον εἰς τὴν γένεσιν συνθέτου τινὸς σώματος ἐκ τῶν δύο τούτων σωμάτων, τοῦ ἰωδίου καὶ τοῦ χλωρίου. Ὅποσοι χημικοὶ ἠρκέσθησαν εἰς τὴν ἐξήγησιν ταύτην! Ὁ Βαλάρδος ὁμοῦ δούλος τῆς ἀληθείας, ἐπεχείρησεν ὅπως ἐκ τοῦ ἀπροσδιορίστου τούτου προϊόντος ἐξαγάγῃ τὸ χλώριον καὶ τὸ ἰώδιον ἐν ἐλευθέρᾳ καταστάσει, πρὶν ἢ βεβαιώσῃ ὅτι πράγματι τὸ σῶμα τοῦτο σύνθετον ἐκ τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐτύγγανεν. Ἡ εὐτυχὴς αὕτη ἐπιμονὴ πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας παρέσχεν αὐτῷ τὴν εὐχαρίστησιν, ὅπως ἀνεύρη ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ ἐν νέον ἀπλοῦν σῶμα, ἐνῷ ἄλλοι χημικοὶ εἰς τὴν κοινὴν ἐξήγησιν ἐπαναπαυόμενοι ἔσχον τὸ ἀτύχημα νὰ παρίδωσι τὸ τοιοῦτον. Μεταξὺ τούτων συγκαταλέγεται καὶ ὁ διάσημος Γερμανὸς χημικὸς Liebig, ὅστις ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ Βαλάρδου ἐξετάζων τὰ φαινόμενα ταῦτα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ χλωρίου, ἀφῆκε νὰ διέλθῃ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἀπαρατήρητον τὸ νέον τοῦτο σῶμα.

Τὰ ἐν τῷ χημείῳ μέσα δὲν ἐπήρουν τῷ Βαλάρδῳ ὅπως ἐξαγάγῃ μεγάλην ποσότητα τοῦ παρατηρηθέντος ὑπ' αὐτοῦ προϊόντος ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς θαλασσολίμνης. Ἡ ἀνάγκη ὁμοῦ τέχναις ἐγείρει καὶ ὁ συνάδελφος ἡμῶν οὗτος διαφοροτρόπως πειραθεὶς ἐφεῦρε ταχέως μέσον εὐφύεστατον, τὸ ὁποῖον οἱ εἰδήμονες ἤθελον ἀποκαλέσει περίκομφον μέθοδον, δι' οὗ ἠδυνήθη ἄνευ συσκευῆς καὶ δαπάνης καὶ ἐν διαστήματι ὀλίγων τῆς ὥρας λεπτῶν ν' ἀποχωρήσῃ τὴν νέαν ταύτην οὐσίαν ἐκ τοῦ ὕδατος, ὅπερ τὴν συνεκράτει διαλελυμένην καὶ μειγμένην μετ' ἄλλων πολλῶν ἀκαθαρσιῶν. Καὶ πραγματικῶς, ἀνατάρσασαν τὴν ἔνυδρον ταύτην ὕλην μετ' αἰθέρος κοινοῦ, κατάρθου ν' ἀποχωρίζεται διὰ τῆς ἡρεμίας στιβάς αἰθέριος, ἐνέχουσα ἐν πεπυκνωμένῃ

καὶ καθαρᾷ καταστάσει τὴν προβληματικὴν ταύτην οὐσίαν, ἣτις εὐκολώτατα ἐκ τοῦ αἰθέρος ἀπηλλάσσεται.

Μεθ' ὅλας τὰς ἀπατηλὰς παρομοιώσεις ἃς τὸ σῶμα τοῦτο ἐπαρουσίαζεν, ὁ νέος τοῦ Ἀγγλαδᾶ προπαρασκευαστῆς εἶχε σχηματίσει τὴν πεποιθήσιν ὅτι ἡ οὐσία αὕτη δὲν ἦτο ἐσχηματισμένη ἐκ χλωρίου καὶ ἰωδίου, ἀλλ' ὅτι ἀπέτελει νέον τι ἀπλοῦν σῶμα. Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ βέβαιος περὶ τούτου ἦτο, ὥστε προσέβη καὶ εἰς ἀνακοίνωσιν τοῦ τοιοῦτου πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν, καταθέσας ἐν τῷ γραφεῖ αὐτῆς ἐνσφράγιστον δέμα, ἐνέχον τὸ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου πρῶτον αὐτοῦ ὑπόμνημα. Ἀφοῦ δὲ ἐπὶ δύο ὅλα ἔτη μετὰ παραδειγματικῆς ὑπομονῆς εἰργάσατο πρὸς σύνταξιν τῆς ἱστορίας τοῦ σώματος τούτου, ὑπέβαλεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ἔκθεσιν τῶν ἐργασιῶν του, ἣν καὶ ὁ κ. Βεράρδος, ἐλθὼν ἐπίτηδες εἰς Παρισίους ὑπεστήριξε μετὰ πατρικῆς ὄντως μερίμνης. Ἐνθυμοῦμαι ἀκόμη, μετὰ πόσης ἀνυπομονοῦ περιεργείας περιήρητο τὰ ἐδώλια τῶν ἀρχαίων ἡμῶν συναδέλφων τὸ ἐνσφράγιστον ἐκεῖνο σωληνάριον, τὸ ἐγκλεῖον δείγμα τοῦ νεοελθόντος τούτου σώματος, ἀνακαλυφθέντος ὑπὸ νέου μαθητοῦ τῆς φαρμακευτικῆς ἐν μέσῳ ἐπαρχίας τινὸς, καὶ παρυσιαζομένου, οὐχὶ ὡς χυδαίου δώρου τῆς τύχης, ἀλλ' ὡς νομίμου προϊόντος ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Πᾶς τις ἐννοεῖ τὴν μεγίστην σημασίαν ἣν ἀπέδωκεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ταύτην, θεωρηθεῖσαν ὡς μέγα γεγονός, οὐχὶ τόσον διότι ἐπλουτίσθη ἡ ἐπιστήμη διὰ νέου τινὸς σώματος, ἀφοῦ περὶ τὰ ἐξήκοντα αὕτη περιελάμβανεν, ἀλλὰ διότι τὸ ὑπὸ τοῦ Βαλάρδου ἀνακαλυφθὲν σῶμα κατελάμβανε θέσιν μεταξὺ τῶν σπουδαιωτέρων στοιχείων τῆς φύσεως. Ὁ χρόνος τοῦλάχιστον ἀπέδειξεν, ὁποῖον ἐνδιαφέρον προῦκάλεσε τῇ ἐπιστήμῃ ἡ ἐμφάνισίς του, καὶ ὁποῖας μεταρρυθμίσεις ἐπήνεγκεν αὐτῇ ἢ μεταξὺ τῶν στοιχείων κατὰτάξίς του.

Ὁ Γάλλο-Λουσσάκος πρὸς ἃν αὐτοδικαίως ἀνήκεν ἡ τιμὴ τῆς ἐξετάσεως τοῦ νέου τούτου σώματος, βεβαιώσας τὴν ἀλήθειαν τῶν πειραμάτων τοῦ Βαλάρδου, προὔτεινε τῇ Ἀκαδημίᾳ ὅπως τὸ νέον τοῦτο στοιχεῖον βαπτισθῇ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ βρωμίου, *Brome*. Καὶ ὁ Liebig ἐπίσης ἐν Γερμανίᾳ, καὶ ὁ G. de la Rive ἐν Γενεύῃ, ὡς καὶ ὁ Davy ἐν Ἀγγλίᾳ κατ' ἰδίαν πειραθέντες, ἐπροθυμοποιήθησαν ὅπως ἐπιβεβαιώσωσι τὴν ἀλήθειαν τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἀκαδημείας. Ἡ βασιλικὴ μάλιστα ἐταιρεία τοῦ Λονδίνου, τὸ περικλεῆς τοῦτο ἐπιστημονικὸν σωματεῖον, τοσαύτην σημασίαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ταύτην ἀπέδωκεν, ὥστε ἀπένευε τῷ Βαλάρδῳ ἐν τῶν μεγάλων αὐτῆς τιμητικῶν νομισματοσήμων, εἰς ἔνδειξιν τιμῆς διὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἀνακάλυψιν. Οὐδὲν πλέον ὑπελείπετο εἰς τὴν δόξαν τοῦ Βαλάρδου, ὅστις μὴ θελήσας νὰ στερηθῇ οὐδὲ τῆς διπλῆς εὐχαριστήσεως τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος, προσήνεγκε νομίμως τῷ διδασκάλῳ αὐτοῦ Ἀγγλαδᾶ τὴν διανομὴν τῆς δόξης. Ὁ εὐγενὴς ὁμοῦ τὴν καρδίαν διδάσκαλος, ἀπορρίψας τὴν προσφορὰν ταύτην, ἀφῆκεν ὀλόκληρον τὸ κλέος, εἰς ἃν τοῦτο πράγματι ἀνήκεν.

Πλήν διατί ἡ ἀνακάλυψις αὕτη τοῦ βρωμίου προεκάλεσε τόσον ζωηρὰν συγκίνησιν ἐν τῷ σοφῷ κόσμῳ; Διότι αὕτη ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τὸ ζήτημα τῆς ἰσορροπίας τῶν χημικῶν στοιχείων καὶ διότι τὸ βρώμιον, ὡς στοιχεῖον, κατελάμβανε θέσιν τοσοῦτον ἐπακριβῆ μεταξὺ τοῦ χλωρίου καὶ τοῦ ἰωδίου ὥστε χωρὶς νὰ ἴδῃ τις αὐτὸ ποτὲ ἠδύνατο νὰ τὸ περιγράψῃ, λαμβάνων ὡς μέσον ὄρον τοὺς χαρακτῆρας τῶν δύο αὐτοῦ συντρόφων, καθ' ὃν τρόπον ὁ Λαβερριέρος προεῖπε τὰς ιδιότητας τοῦ Ποσειδῶνος, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰς παραταλαντεύσεις τοῦ Οὐρανοῦ. Οἱ κοινοὶ χαρακτῆρες τῶν τριδύμων τούτων στοιχείων, ὁ ἀπόλυτος αὐτῶν παραλληλισμός, ἡ σχέσις τῆς χροιάς αὐτῶν ἀποτελούσης τρία χρωστικά κλιμάκια, ἀνήκοντα εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κλίμακα, ἠδύνατο νὰ παράσχωσιν εἰς τὴν ἀληθοεπῆ ἱστορίαν τοῦ βρωμίου τὰ θέλητρα μυθιστορίας τινός, ἣν γόνιμος φαντασία ἠδύνατο νὰ ἐφεύρῃ πρὸς δικακέδασιν τῶν χημικῶν.

Κατὰ πρώτην φοράν τότε ἀνεφάνη ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ χημικοῦ κόσμου ἡ σοβαρὰ ἰδέα τῆς ὑπάρξεως οἰκογενειῶν μεταξὺ τῶν στοιχείων, συνωδὰ τῆ ὁποῖα καθιερώθη νέα ταξινόμησις τῶν ἀπλῶν σωμάτων, βασιζομένη ἐπὶ τῶν ἐν γένει κοινῶν πρὸς ἄλληλα χαρακτῆρων, καταργήσασα οὕτω τὰς τεχνητὰς ταξινομήσεις αἰτινες τότε ἦσαν ἐν ἰσχύϊ. Τὸ χλώριον, τὸ βρώμιον καὶ τὸ ἰώδιον παρίστανον τὸν τύπον μιᾶς οἰκογενείας φυσικῆς, ἀληθοῦς καὶ ὁμοίας πρὸς τὰς χαρακτηριζομένας μεταξὺ τῶν ὀργανωμένων ὄντων τοῦ κόσμου, καὶ κατ' αὐτὴν ἐθεμελιώθησαν καὶ αἱ λοιπαὶ ἅπασαι. Ἐὰν ἡ ἰσχυρὰ ἡμῶν ἐξερεύνησις δὲν προχωρῆ καὶ μέχρι τῆς ἀναζητήσεως τῆς καταγωγῆς τῶν τριῶν τούτων στοιχείων, αἱ ὁμοιότητες ὅμως αὐτῶν ἐπὶ τοσοῦτον εἶνε κοιναί, ὥστε τὸ βρώμιον, λαμβάνον θέσιν ἐπακριβῶς μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων στοιχείων, ὑποχρεοῖ ἡμᾶς ἵνα μὴ ἀρνηθῶμεν αὐτοῖς τὴν ἀμοιβαίαν αὐτῶν συγγένειαν.

Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ βρωμίου ἀποτελεῖ τὸ μεταίχμιον τῶν ἐποχῶν τῆς ἱστορίας τῆς χημείας· καὶ πρὸ αὐτῆς μὲν τὰ στοιχεῖα ἐθεωροῦντο ὅλως ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξάρτητα, μετὰ ταῦτα ὅμως ἐθεωρήθησαν ὡς μετὰ βεβαιότητος κατατασσόμενα κατὰ φυσικὰς οἰκογενείας. Σπουδαία ἐπίσης συνέπεια τῆς ἀνακαλύψεως ταύτης εἶνε ἐπίσης ὅτι ἐπὶ συνομοταξίῳν ἀτελῶς συγκροτημένων δύναται τις, οὐ μόνον νὰ προῖδῃ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀγνώστου στοιχείου, οὕτινος ἡ θέσις ἐφαίνετο κενή, ἀλλὰ καὶ νὰ προσέπη ἅπαντας τοὺς χαρακτῆρας αὐτοῦ.

Διὰ τῆς ἀξιοσημειώτου ταύτης ἀνακαλύψεως τὸ ὄνομα τοῦ Βαλάρδου, μαθητοῦ ἔτι τῆς φαρμακευτικῆς καὶ μόλις ἄγοντος τὸ εἰκοστὸν τέταρτον ἔτος τῆς ἡλικίας του, συνεδέετο ταυτοχρόνως μετὰ τῶν ὀνομάτων τοῦ Σχήλου¹ καὶ τοῦ Γαῦ-Λουσσάκου², οὔτινες πᾶν δικαίως θεωροῦνται ὡς δύο

¹ Scheel Σουηδὸς φαρμακοποῖς, ἀνακαλύψας ἐν ἔτει 1774 τὸ χλώριον.

² Gay-Lussac, ἀνακαλύψας ἐν ἔτει 1812 τὸ ἰώδιον. Σ.Μ.

ἐκ τῶν μεγαλητέρων χημικῶν τοῦ κόσμου καὶ ἐκ τῶν μᾶλλον σεβαστῶν διδασκάλων.

Τὸ βρώμιον, ὡς καὶ τὸ χλώριον καὶ τὸ ἰώδιον εἶνε στοιχεῖον ἀφρονώτατον ἐν τῇ φύσει, ἀπαντῶμενον εἰς τινὰ τῶν τοῦ ἀργύρου ὀρυκτῶν, εἰς τὰ θαλάσσια φυτὰ καὶ τὰ ζῶα, εἰς τὰ ὕδατα τοῦ ὠκεανοῦ καὶ τῆς νεκρᾶς θαλάσσης καὶ εἰς μέγαν ἀριθμὸν μεταλλικῶν ὑδάτων, φημιζομένων ἐκ τούτου, διὰ τὰς ἰαματικὰς αὐτῶν ιδιότητας. Πλήν δύναται τις εἰπεῖν, εἰς τί ἐχρησίμευσεν ἡ τοῦ βρωμίου ἀνακάλυψις; Ἄγνοῦ τί τὸ μέλλον προετοιμάζει αὐτῷ· τὸ βέβαιον εἶνε, ὅτι μικρὸν μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν του, δύο διάφοροι τῆς ἐπιστήμης κλάδοι ἐθεωρήσαν τὸ νέον τοῦτο στοιχεῖον ἐπὶ τοσοῦτον ἀδιάσπαστον πρὸς τὴν ὑπαρξίν των, ὥστε ἡ ἀνακάλυψις του ὡς θεῖον δῶρον ἐπιστεύθη.

Ἡ τέχνη τοῦ προσκολλᾶν τὰ ἀπεικονίσματα διὰ μέσου τῆς χημικῆς ἐπιδράσεως τοῦ φωτός βασιζέται κυρίως ἐπὶ τῆς ἀλλοιώσεως, ἣν δι' αὐτοῦ ἐνώσεις τινὲς τοῦ ἀργύρου ὑφίστανται. Τὸ χλώριον, τὸ βρώμιον καὶ τὸ ἰώδιον σχηματίζουν μετὰ τοῦ ἀργύρου ἐνώσεις λευκάς, ἃς αἱ φωτειναὶ ἀκτίνες ἀμαυρᾶς καθιστῶσι. Διὰ τῆς ἐνώσεως τοῦ ἰωδίου μετὰ τοῦ ἀργύρου ὁ Daguier πρῶτος ἀπέλαυεν ἀπεικονισμάτων ἐμφυῶν ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ θαλάμου, τὴν δ' ἀνακάλυψιν ταύτην τὸ κοινὸν αἶσθημα ἐχαιρέτισεν ὡς μίαν τῶν θαυμασιῶν τῆς ἐπιστήμης ἐφαρμογῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἐκ τῆς ἀλλοιώσεως τοῦ ἰωδιούχου ἀργύρου ἰδρυθεῖσα τέχνη, ἡ *Δαγγοτυπία*, δὲν ἤθελε ποτὲ καταστῆ ἐπὶ τοσοῦτον δημῳδῆς, ἂν τὸ βρώμιον δὲν παρενέβαινεν ἐντὸς τῶν ἐργασιῶν τῆς. Διὰ τοῦ βρωμίου δυνάμεθα ν' ἀπολαύσωμεν στιγμιαίως ἀπεικονίσματα παρέχοντα εἰς τὴν φυσιογνωμίαν τὴν φυσικὴν αὐτῆς εὐχέρειαν καὶ τὸ ἥμερον τῶν τῆς ὄψεως χαρακτῆρων, ἂν ἐπὶ τινὰ δευτερόλεπτα τοποθετήσωμεν ἀντικείμενόν τι ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ διαχύτου φωτός, ἐντέχνως ἡπίου καταστάντος. Ἄνευ τοῦ βρωμίου ἡ φωτογραφία θὰ ἦτο στρεβλὴ τις ἀπομίμησις τῆς ἐμφύχου φύσεως, τὰ δὲ ἀφομοιώματά της θὰ ἦσαν εἰκόνες λυπηραὶ, ὧν τὸ τραχὺ, οὐδὲ τὴν ἡρεμίαν τοῦ θανάτου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραστήσωσι. Τὸ βρώμιον ὅμως παρέσχε τοῖς ἀπεικονίσμασι τὴν ζωὴν, καὶ δι' αὐτοῦ καὶ μόνου αἱ φωτογραφίαι δύνανται φυσικώτατα ν' ἀπεικονίσωσι τὸ μεῖδιμα τῶν παιδιῶν, τὴν χάριν τῆς νεότητος, τὸ θέλημα τῆς εὐμορφίας, τὴν εὐγένειαν τῆς ὀρίμου ἡλικίας καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ γήρατος. Ἡ φωτογραφία εὐγνωμονοῦσα ἐνέγραψε πρὸ χρόνου τὸν Βαλάρδον εἰς τοὺς εὐεργέτας αὐτῆς· πλήν καὶ ἡμεῖς ἅπαντες ὀφείλομεν εἰς τὸν συνάδελφον τοῦτον μέρος εὐγνωμοσύνης, διὰ τὰς ψυχικὰς ἡδονὰς ἃς παρέχει ἡμῖν ἡ θεὰ προσφιλῶν ἀπεικονισμάτων, δι' ὧν εὐχαρίστως περικυκλούμεθα, εἴτε χάριν ζωῆς ἀναμνήσεως οἰκογενειακῆς ἢ φιλικῆς, εἴτε πρὸς στολισμὸν ἐν χαρμῶν σὺνοις ἑορταῖς, εἴτε τέλος πρὸς παρηγορίαν ἐν ἡμέραις πένθους.

Ἡ χημεία σήμερον διὰ τῆς τεχνητῆς σκευάσεως τῆς χρωστικῆς τοῦ ἐρυθροδάνου ὕλης κατέστησεν ἀνωφελεῖ σχεδὸν τὴν καλλιέργειαν τοῦ φυτοῦ

τούτου· διὰ τῆς τεχνητῆς παρασκευῆς τῆς ὀδμηρᾶς τῆς βανίλλης οὐσίας, ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψῃ τὰ καταστήματα ἐκεῖνα, ἐν οἷς τελεῖται ἐντέχνως ἢ φυσικῶς καλλιέργεια τῆς εὐόσμου ταύτης ἀγλίδος. Οἱ μεταπλασμοὶ λοιπὸν οὗτοι καὶ αἱ μεταμορφώσεις δι' ὧν ἡ χημεία ποιεῖ τὰς οὐσιώσεις ταύτας, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ τελεσθῶσιν, ἂν μεταξὺ τῶν χημικῶν σωμάτων δὲν ὑπῆρχε καὶ τὸ βρώμιον. Τὰ εὐμορφα καὶ ζωηρὰ χρώματα, ἅτινα καθεκᾶστην περικοσμοῦσι τὰ ἀντικείμενα τοῦ συρμοῦ, ἀπαιτοῦσι τὴν ἐπίδρασιν σωμάτων τινῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ βρώμιον, ἐν καταλλήλῳ ὄρα ἀνακαλυφθέν, τὴν πρώτην θέσιν κατέχει.

Τὸ φιλοσοφικὸν ἐνδιαφέρον, ὅπερ αἱ ιδιότητες τοῦ βρωμίου παρέχουσι τῷ χημικῷ, ἢ ἐνέργεια τοῦ στοιχείου τούτου ἐπὶ τῶν μεθόδων τῆς ἀντικαταστάσεως, δι' ὧν πολλαπλασιάζονται τὰ ὀργανικὰ εἶδη ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, ἢ μεγάλη τοῦ σώματος τούτου ἰαματικὴ δύναμις, ἢ ἐπωφελῆς αὐτοῦ ἐφαρμογὴ εἰς τὴν φωτογραφίαν, ἀπασαί τέλος αἱ ιδιότητες αὐτοῦ καὶ ἐφαρμογαὶ συνέτρεξαν ὅπως καταστήσωσι τοῖς πᾶσι γνωστὸν τὸ τε ὄνομα τοῦ βρωμίου, ὡς καὶ τὸ τοῦ Βαλάρδου, ἀχωρίστου ἀπ' αὐτοῦ ὄντος.

Αἱ καταπίπτουσαι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους βροχαὶ καὶ ἐν αὐτῷ εἰσχωροῦσαι πρὸς ζωάρκειαν τῶν πηγῶν, τῶν ρυάκων καὶ τῶν ποταμῶν, δὲν ἀποδίδουσι μόνον εἰς τὰς θαλάσσας τὸ ὕδωρ ὅπερ διὰ τῆς ἐξαερώσεως ἀφηρέθη ἀπ' αὐτῶν, ἀλλὰ παρέχουσιν αὐταῖς καὶ ἄλλα, καθὼς ἐπίσης καὶ πλεῖστα ἄλλα προϊόντα ποικίλης φύσεως, παραλαμβάνόμενα ὑπὸ τῶν ὑδάτων κατὰ τὴν διόδον αὐτῶν διὰ τῶν ἔνδον τῶν ὀρέων καὶ τῶν καταρρόπων πεδίων, καὶ τὰ ὅποια συμπεκνυόμενα ἐν αὐτοῖς ἐναποτίθενται ἐν τῷ βῆθει τοῦ ὠκεανοῦ. Ὁ Βαλάρδος συγκινηθεὶς ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τῶν ὑδάτων τῆς ἀποκρυσταλλώσεως τῶν ἀλοπηγίων, ἅτινα ἀπερρίπτοντο ὡς ἄχρηστα, ἐνῷ πρᾶγματι περιεῖχον δύο προϊόντα ἐπωφελῆ, τὴν σόδα καὶ τὴν πότασσαν, δὲν ἐδίστασε νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι ἀντὶ νὰ ἐξάγῃ τις ἐκ τοῦ θαλασσίου ὕδατος τὸ κοινὸν ἄλας καὶ ν' ἀπορρίπτῃ τὰς λοιπὰς οὐσίας, ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐξαγωγήν τῶν οὐσιῶν αὐτῶν διὰ τῆς ἀπορρίψεως αὐτοῦ τούτου τοῦ κοινοῦ ἄλατος.

Δὲν δύναται τις νὰ φαντασθῇ εἰς ποίαν ἐπίπονον ἐργασίαν κατεδικάσθη ὁ Βαλάρδος πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου· καὶ μολαταῦτα ἐπωφελοῦμενος τῶν μετεωρολογικῶν ἐπιρροῶν, ἠδυνήθη δι' αὐτῶν καὶ μόνων νὰ ἐπιτύχῃ τὸν ἄμεσον ἀποχωρισμὸν τῶν ὡς ἀχρήστων ἀπορριπτομένων ἀλάτων τῆς σόδας ἀπὸ τῶν τῆς ποτάσεως, καὶ νὰ ἰδρῦσῃ οὕτως ἐν τῷ τόπῳ μεγάλην βιομηχανίαν οὐ μικροῦ πλοῦτου παραγωγόν. Δὲν ὑπεχώρησεν ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν ὅλην ἀκάρπως καὶ ἀνεπιτυχῶς ἐργαζόμενος, ἀλλὰ διὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτὸν ἐπιμονῆς, ὑπερνικῆσας τὰ πάντα, ἠδυνήθη ν' ἀνεύρῃ ἐπιτυχῆ μέθοδον ἐξαγωγῆς τῶν ἀλάτων τούτων καὶ νὰ προβῇ περὶ τὰ 1850 εἰς τὴν σύστασιν τῆς νέας ταύτης ἐν τῷ τόπῳ βιομηχανίας. Δύο ὁμοῦ συμβεβηκότα, ἐπελθόντα μετ' οὐ πολὺ, οὐσιωδῶς ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν ἀγοραίαν

ἀξίαν τῶν σωμάτων τούτων, θέσαντα τὴν σόδα καὶ τὴν πότασσαν τῆς θαλάσσης εἰς διαγωνισμὸν πρὸς δύο ἰσχυροὺς ἀντιπάλους, πρὸς τὰ ὄρυκτὰ αὐτῶν ἄλατα.

Ἐν Στασφοῦρτῃ παρὰ τὸ Μακδεμβούργον ἡ φύσις ἐνήργησεν αὐτομάτως ἐν ταῖς πολυτίμοις τοῦ τόπου ἀλατωρυχείαις τὸν ἀποχωρισμὸν τῶν ἀλάτων τῆς σόδας ἀπὸ τῶν τῆς ποτάσεως, καθ' ὃν τρόπον ὁ Βαλάρδος διὰ τῆς τέχνης ἐπέδιδωξε. Τὰ ὄρυκτὰ τοῦ κοινοῦ ἄλατος εὐρέθησαν κεκαλυμμένα ὑπὸ στιβάδος θεικῆς σόδας καὶ ἀλάτων τῆς ποτάσεως, ὧν ἡ διαδοχικὴ ἐναπόθεσις ἐγένετο ἐντὸς τῆς θαλάσσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους, οὓς ὁ συνάδελφός μας παρετήρησεν ἐν τοῖς ὕδασι τῆς θαλασσολίμνης, τῆς ἀνθρωπίνης βιομηχανίας. Τὰ πεπυκνωμένα ἄλατα τῆς Στασφοῦρτίας ποτάσεως, ἐπαρκοῦντα πρὸς ζωάρκειαν τοῦ ἐμπορίου ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας, ἐπόμεινον ἦτο ὅτι ἤθελον ἐπιφέρει κατάπτωσιν τῆς ἀγοραίας τῶν ἀλάτων ἀξίας κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὁ Βαλάρδος ὁμοῦ δὲν ἀπεθαρρύνθη ἐκ τούτου· καὶ ἐὰν μὲν διὰ τῆς ἐφαρμοσέως τῆς ὑπ' αὐτοῦ εὐρεθείσης μεθόδου δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιφέρει οἰκονομικὴν ἀναστάτωσιν, ἀπέδειξεν ὁμοῦ τῷ σοφῷ κόσμῳ καὶ τῇ βιομηχανίᾳ, ὅτι ἐν τῷ θαλασσίῳ ὕδατι ὑπάρχουσιν ἀφρονώτατα δύο ἐκ τῶν μᾶλλον ἀναγκαίων εἰς τὸν βίον τῶν πεπολιτισμένων ἀνθρώπων ἀλκαλίων, ἢ σόδα δηλονότι καὶ ἡ πότασσα, ταυτοχρόνως δὲ ὅτι, καὶ τὰ ὑπολείμματα τῆς θαλασσολίμνης ἔχουσι καὶ ταῦτα τὴν ἀξίαν τῶν.

Ὁ Βαλάρδος ἦτο χημικὸς, παρ' ᾧ ἡ τάσις τῆς ἐρεύνης, συνδυαζομένη μετὰ πολλῆς οὐζύτητος καὶ διορατικότητος πνεύματος, δὲν ἠδύνατο κατὰ τὸ δικαίωμα τοῦ βίου του νὰ μὴ ἐπεκταθῇ καὶ ἐπὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν ἀντικειμένων. Τοιοῦτοτρόπως ἡ φύσις τῶν χλωριούχων ἀποχρωστικῶν ἀρκούντως ὑπ' αὐτοῦ ἐφωτίσθη, τὸ ὀξαμμωνικὸν οὐζὺ, νέος τύπος ὀργανικὸς ὑπ' αὐτοῦ ἀνεκαλύφθη, τὸ ἀμυλόπνευμα ὑπ' αὐτοῦ ἐξητάσθη καὶ πλεῖστα ἄλλα ἐργασίαι αἰ ἐποιήσατο, θεωροῦνται ἔτι καὶ νῦν ὡς τύπος πρωτοτυπίας καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας κατὰ τε τὰ ἀποτελέσματα καὶ τὰς λογικὰς συνεπεῖας συνετῆς συζητήσεως.

Ὁ Βαλάρδος, ὅστις οὐδέποτε ἦτο χυδαῖος, ἐφέρετο ἐν τῇ ἐξασκήσει τῶν καθηκόντων του διὰ τρόπον, παριστῶντος χαρακτήρα δεινῆς ἰδιοτυπίας. Ἦρσκετο ν' ἀποδεικνύῃ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του, ὅτι δύναται τις νὰ ἐργάζηται ἐπὶ τῆς χημείας παντοῦ καὶ διὰ πάντων τῶν μέσων, λαμβάνων κατὰ γράμμα τὸ ἀξίωμα τοῦ Φραγκλίνου, εἰπόντος ὅτι, *ὁ ἐπιτήδειος ἐργάτης πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὸν τρόπον τοῦ ριζῆν διὰ τοῦ πλοῦτος καὶ πριονίζῃν διὰ τῆς ρίνης*. Ἀπεστρέφετο τὴν πολυτέλειαν ἐν τοῖς χημείοις, ἐθεώρει τὰς πολυδαπάνους συσκευὰς ὡς λίαν ἀριστοκρατικὰς, καὶ ἐπεθύμει τὴν ἐπιστήμην εὐπρόσιτον τοῖς πᾶσι καὶ τὰ μέσα τῶν πειραμάτων καὶ τῶν ἀναζητήσεων προσιτὰ καὶ εἰς αὐτοὺς ἔτι τοὺς ἀπόρους. Ἀφηγούμενος δὲ τοὺς ἀγῶνας τῆς νεότητός του, ἠγάπα ν' ἀποδεικνύῃ, ὅτι δύναται τις πάντοτε νὰ

διαστρέψη και να υπερνική τὰς παρουσιαζόμενας δυσκολίας. Αἱ σχολαὶ καὶ τὰ εἰδικὰ ἐκπαιδευτήρια πολλαπλασιάζοντα σήμερον τὰ ἐργαστήρια των, τιθεῖσιν ἐν χειρὶ τῶν σπουδαστῶν τὰς τελειότερας συσκευάς, ὅπως διδάξωσιν αὐτοὺς τὸν τρόπον τοῦ πειραθῆαι. «Ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί, ἔλεγεν, ἐπεθύμουν νῆνα διδάξω αὐτοὺς ν' ἀπέχωσι τῆς χρήσεως ταιούτων συσκευῶν ὁ νοῦς τοῦ σπουδαστοῦ ὀξύνεται ἐν τῇ πάλῃ, ἐνῶ ἀποναρκούται ἐν τῇ ἀπολαύσει ὑάγαθοῦ τινος ἀνευ μάχης». Πλὴν ταῦτα λέγων φαίνεται μοι ἀπεῖχε τοῦ μέτρου· καθότι ναὶ μὲν πᾶν πρόσκομμα ἐξεγείρει ἀφ' ἐνός και διερεθίζει τὴν ἐπίλεκτον φύσιν, πλὴν ἀφ' ἐτέρου παραλύει καὶ ἀποθαρρύνει τοὺς κοινούς τῶν ἀνθρώπων. Αἱ σοβαραὶ σπουδαὶ θὰ καθίσταντο ἀπρόσιτοι εἰς ἀνδρας κοινῆς νοημοσύνης ἢ ἀστάτου θελήσεως, ἀν τὰ μέσα τοῦ πειραθῆαι δὲν παρεῖχοντο αὐτοῖς ἐν τελειότητι. Ἀφοῦ λοιπὸν πάντες δὲν ἔχουσι τὸ προσὸν τῆς ἀγγινοίας καὶ ἐνεργητικότητος, ὅπερ ἀπαιτεῖται πρὸς δημιουργίαν, πρέπει τοῦλάχιστον νὰ παρᾶσχωμεν εἰς τοὺς πολλοὺς τὰ μέσα δι' ὧν εὐρύνεται ὁ ὀρίζων τῶν ἐρευνῶν καὶ ἀναπτύσσεται τὸ αἶσθημα τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀντικειμένων τῆς φύσεως.

Ὅπότεν τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ ἐπόπτου τοῦ διδασκαλείου τοῦ Cluny ἀνετέθησαν τῷ Βακάρδῳ, γενικὴ χαρὰ κατέλαβε τοὺς πάντας. Μετὰ πάθους προσεπάθει ὅπως τὰ διδάγματα τοῦ κεντρικοῦ τούτου διδασκαστηρίου, ἅπερ εἰδικὰ ἐλέγοντο, καταστῶσι γενικώτερα, φρονῶν ὅτι πολὺς χρόνος δίδεται εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, καὶ ὅτι εἰς τὰς δευτερευούσας σπουδὰς ἠδύναντο οἱ μαθηταὶ νὰ διδάσκωνται κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τὰς ξένας γλώσσας, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὰς φυσικὰς καὶ φυσικοῖστορικὰς ἐπιστήμας. Τοιοῦτοτρόπως ὅσοι τῶν μαθητῶν εἶχον ἔφεσιν νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰδικῶς εἰς τὴν σπουδὴν τῶν νεκρῶν γλωσσῶν θὰ ἠδύναντο ἐν ὠρίμῳ πνεύματι νὰ γείνωσι κύριοι τούτων. Ἐπεθύμει ὅπως τὸ πανεπιστήμιον, προέχον τῶν ἐλευθέρων σχολῶν, συστηματικοποίησιν ἀφ' ἐνός μὲν τὴν πρακτικὴν διδασκαλίαν, ἐπιζητουμένην ὑπὸ νέων ἀναγκῶν τῆς οἰκογενείας καὶ ἀφ' ἐτέρου τὴν κλασικὴν παιδείαν, ἀναγκαίαν εἰς τοὺς προτιθεμένους νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς ἐλευθερὰ ἐπαγγέλματα. Διὰ τῶν ἀρχῶν τούτων ἐπραγματοποιεῖτο ἀπόφασις, ὑπὸ διαπρεποῦς ὑπουργοῦ ληφθεῖσα, τοῦ ἡμετέρου συναδέλφου κ. Duruy.

Ὁ Βακάρδος ἐφόσον προῦχῶρει τὴν ἡλικίαν ἠλλασσε μὲν τὴν διάθεσιν, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν φύσιν. Ἐν ἡλικίᾳ 60 ἐτῶν ἦτο ὅλος τὸν ἐγνωρίσαμεν καὶ περὶ τὰ 20 αὐτοῦ ἔτη. Ἰδιοσυγκρασία ὅλως ἰδιόζουσα, καθ' ἣν τὸ ὑψηλὸν αἰσθημα τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ σοφοῦ συνηνοῦτο μετὰ τῆς ἀκρας εἰλικρινείας μορφῆς καλλιτεχνικῆς, παρέσχε τῇ φυσιογνωμίᾳ αὐτοῦ τύπον σοβαρὸν ἅμα τε καὶ συμπαθητικόν. Οὐδὲν οὐδέποτε δι' ἑαυτὸν ζητήσας, μετὰ πολλῆς δεξιότητος ἐνήργει περὶ ἄλλων προκειμένου. Ἄν δὲ τὰ τεχνάσματα τῶν ἐπιτηδείων τῷ ἐνέσπειρον ἐνίοτε ἀγανάκτησιν, ἀήθη εἰς τὸ ἤρεμον αὐτοῦ πνεῦμα, τὸ τοιοῦτον προήρχετο, διότι ἔκλινε πάντοτε πρὸς τὴν εὐθύτητα καὶ τὴν

ἀλήθειαν διὰ φυσικῆς ἀτραποῦ. Ἦτο δίκαιος μέχρι φανατισμοῦ, δι' αὐτὸ καὶ ἠγαπᾶτο παρὰ πάντων.

Καθήκοντα ὑπερτέρω ὑπεχρέουν τὸν Βακάρδον νὰ διακμῆν ἐν Παρισίοις, ἐνθα τὸ ἐντιμον στάδιον τῆς ζωῆς του ἤθελε τῇ ἀληθείᾳ λήξει ἄλυτον καὶ ἀτάραχον ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν, ἀν οἰκογενειακὰ ἀνιάτα ἄλληλῃ δὲν ἐτάρασσον τὴν γαλήνην τοῦ βίου του. Ὁ διαδοχικὸς θάνατος τῶν τέκνων του καὶ τῆς συντρόφου τοῦ βίου του, τὰ ἀτυχήματα τέλος τῆς πατρίδος, τόσον ἀνιάτως ἐπλήγησαν τὴν καρδίαν του καὶ τὴν φιλοπατρίαν του, ὥστε ἠνάγκασαν αὐτὸν βλέποντα τὴν ῥωμκλέαν αὐτοῦ κρᾶτιν ἀλλοιουμένην καὶ τὸ κακὸν ὀσημέραι ἐπικινδύνως προχωροῦν, ν' ἀποχωρήτῃ τῆς ὑπηρεσίας καὶ ν' ἀναπαυθῆ ἐν μέσῳ τῶν θετῶν αὐτοῦ τέκνων, ἅτινα μετὰ πλείστης φιλοστοργίας τὸν περιεκύκλουν. Οἱ πολυάριθμοι φίλοι του καὶ οἱ προστατευόμενοί του ἔσπευσαν νὰ περικυκλώσωσι τὴν ἄτυφον κατοικίαν του, εἰς ἔνδειξιν ἀφροσύσεως, εὐγνωμοσύνης καὶ σεβασμοῦ, ἀφειλαμένου πρὸς σοφὸν ἔνδοξον καὶ πρὸς ἀνδρα ἀγαπητὸν καὶ ἀγαθόν.

Ἀποδεξάμενος ἐν τῇ κλίνῃ τοῦ θανάτου τοῦ ἀγαπητοῦ μου τούτου φίλου τὸ ὕψιστον αὐτοῦ χεῖρε, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὴν Ἀκαδήμειαν, ἥτις ἦτο τὸ ἀντικείμενον τοῦ σεβασμοῦ του, πρὸς τὴν ἐμὴν οἰκογένειαν, ἦν πρὸ πολλοῦ ἐθεώρει ὡς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ, πρὸς ἐμὲ αὐτὸν, οὐτινος ἐγνώριζε τὴν ὅλως ἀδελφικὴν ἀφοσίωσιν, ἀνεύρισκον ἐν μὲν τῇ δικαιοῖα αὐτοῦ τὴν γαλήνην, ἐν τοῖς λόγοις τὴν εὐγένειαν καὶ ἐν τῷ βλέμματι τὴν πεποίθησιν, ἣν δύνανται νὰ ἐμπνεύσωσι τὸ αἶσθημα συνειδήσεως καθαρᾶς καὶ βίου ἀγνοῦ, ἢ ἀνάμνησις εὐτυχῶν ἡμερῶν καὶ ἡ βεβαιότης δόξης ἐπαξίας.

Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν αἱ χεῖρες ἡμῶν διὰ παντὸς ἀπεχωρίζοντο, κρατῶν ἠπίως τὴν χεῖρά μου, μὴ λησμονεῖ, μοῦ λέγει μετὰ φωνῆς συγκινητικῆς, εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης πρὸς τὰ βοηθήματα ὧν ἡ νεότης αὐτοῦ ἠξιώθη, καὶ τῶν ὁποίων ἢ ἀνάμνησις ἐφαίνετο ἐπαναζῶσα εἰς τοὺς θνήσκοντας αὐτοῦ ὀρθακμοῦς, μὴ λησμονεῖ ὅτι διετέλεσα μαθητῆς τῆς φαρμακευτικῆς. "Ὅχι" δὲν θὰ λησμονήσω ποτὲ τὸ τοιοῦτον, ἐννοῶ δὲ κάλλιον παντὸς ἄλλου τὸ λόγον δι' ὃν δικαίως ὁ Βακάρδος ἀπέδιδε τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ βίου του εἰς τὰς μετριόφρονας ἐκεῖνας σπουδὰς, αἵτινες τὸν καθωδήγησαν ἀσφαλῆστατα εἰς τὴν ὁδὸν τῶν μεγάλων τῆς φύσεως μυστηρίων.

Ἀντικρὺ τῆς κατοικίας αὐτοῦ, ἐπὶ τῶν γηπέδων τοῦ Λουξεμβούργου, οὐ μακρὰν τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου καὶ τοῦ ὀργανολογικοῦ σχολείου, ὑψοῦται οἰκοδόμημα προωρισμένον διὰ τὴν ἀνωτάτην φαρμακευτικὴν σχολὴν τῶν Παρισίων. Οἱ μαθηταὶ, φοιτῶντες ἐν αὐτῷ πρὸς ἀκρόασιν μαθημάτων, θέλουσι συνδέσει τὸ ὄνομα τοῦ Βακάρδου πρὸς τὰ τοῦ Scheele καὶ τοῦ Davy, ἐφαμίλλων κατὰ τὴν δόξαν πρὸς τὸν Λαβοαζιέρον, ὡς καὶ πρὸς τὰ τοῦ Vauquelin, τοῦ Pelletier, τοῦ Robiquet, τοῦ Sérullas, τοῦ Pelouze, τοῦ Claude Bernard, τῶν ἀρχαίων ἡμῶν συναδέλφων· ὑπερήφανοι δὲ διὰ τοὺς ἐνδόξους

αὐτῶν διδασκάλους, οἵτινες, ὡς και οὗτος, οὐδέποτε ἐλησμόνησαν τὴν ἀφρητῆριαν τοῦ σταδίου των, θέλουσι μείνει πιστοὶ εἰς τὰ συμφέροντά τῆς πατρίδος και εἰς τὰς εὐγενεῖς παραδόσεις τῆς ἐργασίας, τῆς καρτερίας και τῆς μεγαλονοίας.

ΠΟΜΠΗΙΟΙ ΚΑΙ ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

Ἰπὸ ΜΙΧΑΗΛ ΡΟΥΓΓΙΕΡΟ *

Δὲν προσῆκεν ἀληθῶς εἰς ἐμὲ ἡ τιμὴ νὰ παραστῶ σήμερον ἐν τοῖς ἱεροῖς τοῦτοις και τιμίοις ἐρειπίοις, ἐν τῷ μέσῳ τοσοῦτων ἀνδρῶν ἐπιφανῶν ἐν ταῖς ἐπιστήμαις, τοῖς γράμμασι και ταῖς τέχναις, ἵνα προσφωνήσω ὑμᾶς κατὰ τὴν Ὀλιβεράν ἐορτὴν ἣν ἤλθομεν νὰ τελέσωμεν, ἀλλ' εἰς τὸν Ἰωσήφ Φιορέλλη, τὸν εἰς τὴν ζωὴν ἀνακαλέσαντα πόλεις νεκρὰς, τὸν ἐπανορθωτὴν τῆς ἱστορίας και ἀρχαιολογίας τῶν Πομπηίων και τὸν ἐκ δικαιοσύνης τῆς τύχης ἄλλως ἀήθους γενικὸν διευθυντὴν τῶν μουσείων και τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν τοῦ βασιλείου. Ἀναγκαζόμενος δὲ ὑπὸ τῆς εὐγενοῦς αὐτοῦ προσκλήσεως και ὑπὸ τῆς ὀφειλῆς τοῦ ἐμοῦ ἔργου νάντικαταστήσω αὐτὸν ἀναξίως, φοβοῦμαι μὴ παραστήσω πρὸ ὑμῶν τὴν εἰκόνα τοῦ Σιναιτοῦ ἐκείνου, τοῦ πτωχοῦ Ἡέρσου ἐργάτου, ὅστις αἰφνης βλέπων ὅτι διέβαινε πρὸ τοῦ βασιλέως Ἀρταξέρξου και θέλων νὰ τιμήσῃ αὐτὸν διὰ τινος δώρου κατὰ τὸ ἔθος τῆς αὐλῆς, ἐπειδὴ ἐστερεῖτο παντὸς ἄλλου ἀγαθοῦ, συμπλέξας τὰς χεῖρας δίκην κυπέλλου προσήνεγκεν αὐτῷ ὀλίγον ὕδωρ ποτάμιον.¹ Ἄν λοιπὸν οἱ λόγοι μου δὲν θὰ ἔχωσιν ἄλλην οὐσίαν και γεῦσιν πλὴν τῆς τοῦ διαυγοῦς ὕδατος, θάγωνισθῶ νάντισηκώσω κατὰ μέρος τὴν μετριότητα αὐτῶν διὰ τῆς πρὸς ὑμᾶς εὐλαβείας και τῆς βραχυλογίας, οὗς κανόνας δὲν τηροῦσι πάντοτε οἱ ἐν τῇ κυριότητι αὐτῶν κατέχοντες τοὺς ἀκροατὰς, μὴ καταπονῶν τὴν ὑμετέραν ὑπομονὴν διὰ μακρὰς πολυλογίας μὴδὲ ἀπτόμενος θεμάτων ἐπιστημονικῶν και σοφῶν, ὧν ὑμεῖς μὲν ἐστὲ ἐξόχως ἔμπειροι, ἐγὼ δὲ ὁ δὲ ὅλης τῆς ἡμέρας ἀγωνιζόμενος κατὰ τῶν λίθων και τοῦ κονιάματος, εὖ οἶδα, μόλις που ἐγευσάμην.

Ἡ περιβάλλουσα ἡμᾶς ἐνταῦθα πεδιάς, ἡ κειμένη μεταξὺ τῆς θαλάσσης, τοῦ Βεσουβίου και τῶν Ἀπεννίνων, νῦν σποραδικῶς κατωκισμένη ὑπὸ μικρῶν

* Ἰπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν δημοσιεύομεν τὸν λόγον ὃν ἀνέγνωσεν ὁ σοφὸς διευθυντῆς τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ βασιλείου τῆς Ἰταλίας, κ. Μιχαὴλ Ρουγγιέρο, ἐν τῇ Βασιλικῇ τῶν Πομπηίων τῇ 13/25 Σεπτεμβρίου ἐπὶ τῇ δεκάτῃ ὀγδόῃ ἑκατονταετηρίδι ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως. Περὶ δὲ τῆς ἀρχαιολογικῆς ταύτης μνημοσύνης ἐορτῆς και τῶν νεωτάτων περὶ Πομπηίων ἐρευνῶν θὰ γράψομεν ἄλλοτε διὰ μακρῶν. Σ. Π. Α.

¹ Αἰλιανοῦ, Παικίλη ἱστορ. Α' 32.

οἰκῶν και πτωχικῶν καλυθῶν, ἥτό ποτε κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἐκ τῶν φαειροτάτων και τὰ μάλιστα πολυανθρώπων τῆς Ἰταλίας. Εἶχε δὲ ἀγροτικούς οἴκους πολυτελεῖς και κομψοτάτους, ἐπαύλεις, ἀποθήκας και ἄλλας οἰκοδομίας οὕτω πυκνάς, ὥστε εἰς τὸν ἀπὸ τῆς θαλάσσης θεώμενον παρεῖχον τὴν ὄψιν μιᾶς και μόνης πόλεως μετὰ τοῦ λοιποῦ κόλπου.¹ Ἐνουπήρχον ἀμπελῶνες και φυτεῖαι ἐλαίων, νομαὶ ἀγελῶν, ἄλση κυπαρίστων, πηγαὶ διασημότεραι ὑδάτων ἰαματικῶν², ἀλατοπηγεῖς· διὰ μέσου δ' ἔρρεε ποταμὸς πλωτὸς και ὑπῆρχε λιμὴν δι' οὗ ἤγοντο και διεπεραιοῦντο ἐδώδιμα και ἐμπορεύματα παντοειδῆ πρὸς εὐμάριαν και πλοῦτον τῆς ὅλης ἐπαρχίας. Οὐδένα ἤδη παρεῖχε φόβον ὁ Βεσουβίος, καλλιεργούμενος ἐν τοῖς ὀροπεδίοις και χλοαζόμενος ἐν ταῖς κλιτύσιν ὑπὸ ἀλσῶν κατακρυπτόντων τὰ ἔχνη τῶν πλαιῶν καύσεων. Ἐξ ἀνκτολῶν τῷ ἀνίοντι τὴν ἀκτὴν τῶν Ἀπεννίνων κατόκουσιν οἱ Σταβιανοὶ, μετοικισθέντες μετὰ τὸ ὠμὸν τέλος τοῦ συμμαχικοῦ πολέμου, ἐν ἀνέτοις και εὐτειχίστοις πόλεσι πλουσίαις ἐλαίου, οἴνου και τοῦ ὑγεινοῦ ἐκείνου γάλακτος τοῦ λίαν ἐπαινουμένου διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ἀσθενῶν.³ Ἦρχοντο δ' ἔπειτα οἱ Πομπηῖοι, ὡσεὶ ἀρόπολις και σκοπιὰ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πεδίου, εὐποροῦντες πλήθους ἐνοίκων, πλοῦτου και ἐμπορίας διὰ τὴν πρόσφορον θέσιν τῆς γειτονούσης θαλάσσης και τοῦ ποταμοῦ και ἐξωραζόμενοι ὑπὸ τοῦ πλήθους και μεγέθους τῶν δημοσίων οἰκοδομῶν και τῆς λάμπσεως τῶν ἑλληνικῶν και ῥωμαϊκῶν τεχνῶν. Ἐγγὺς δ' ἔκειντο οἱ Ορλοντί, χωρίον πάντως οὐχὶ ἄσημον εἴτε ἦτο πόλις, εἴτε κόμη εἴτε σταθμὸς κατὰ τὴν ὑπαικτικὴν ὁδόν. Τελευταῖον δ' εἴπετο τὸ Ἡράκλειον, πόλις μᾶλλον πεπολιτισμένη, μᾶλλον κεκαλλωπισμένη και μεγαλοπρεπεστέρα, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν ἐξαιρέτων ἔργων τέχνης, τῶν παπύρων, τῶν μαρμάρων και τῶν ἐξόχων χαλκουργημάτων τῶν ἐκεῖθεν ἐξαχθέντων.

Ἄλλὰ τοσαύτη ἀφικτος τῆς φύσεως πραότης, τοσοῦτος πλοῦτος και τεχνουργία ἐργασίας ἀνθρωπίνης, ταῦτα πάντα, συνεσωρευμένα ἀπ' αἰῶνων και ἐπαυξήθεντα τελευταίως διὰ τὴν βαθεῖαν εἰρήνην ἐν ἣ ἡσύχαζεν ἡ Ἰταλία κατὰ τοὺς πρώτους τῆς αὐτοκρατορίας χρόνους, ἠφρανίσθησαν ἐξαπίνης ἐν ἡμέραις δύο δι' ἀγρίας ἐκρήξεως τοῦ Βεσουβίου. Κεραυνοὶ, σεισμοὶ, σκωρίαι ζέουσαι, ἀναθυμιάσεις ἀτμῶν θανατηφόρων, λίθοι, τέφραι, βεῖθρα ὕδατος και πηλοῦ κατέστρεψαν ἀγροὺς, ἐπαύλεις και πόλεις, καλύπτοντα και ἐξαλείφοντα και αὐτὴν τὴν ἀνάμνησιν τῶν τόπων. Κτήνη ἐτάφησαν ἀγεληδόν, ἀνθρώποι ἀπέθανον ἀναρίθμητοι, ἄλλοι παρεφρόνησαν ὑπὸ τοῦ φόβου. Τοσαῦται και οὕτω σκληραὶ μάστιγες ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ σπανίως μόνον ἠρήμωσαν τὴν γῆν.

Ἀπολεσθέντων οὕτω τῶν οἰκῶν, καλυφθέντων τῶν ἀγρῶν ὑπὸ τέφρας και

¹ Στράβων, ἐκδ. Meineke E. 4, 8.

² Columella X, στ. 133.

³ Γαληνοῦ Ὁθεραπ. Μεθ. V, 12.

λίθων διαπύρων και ἀποτελματωθέντων ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ ὅστις ἔρρευσεν ἀχαλίνωτος διὰ τῆς πεδιάδος, ἐγκατελείφθη ἡ χώρα πᾶσα, οἱ δ' ἐπιζήσαντες εἰς τὴν καταστροφὴν ἔφυγον εἰς τὰς ἄμους πόλεις. Οἱ δὲ πόλεμοι, ἡ βαρβαρότης και τᾶλλα κακὰ τὰ καταθλίψαντα τὴν Ἰταλίαν ἐν τοῖς ἐπιγενομένοις χρόνοις διέκοψαν τὰς παραδόσεις και ἠράνισαν τὸ πλεῖστον μέρος τῶν συγγραφῶν και παντὸς ἄλλου καταφανοῦς ἔχουσι τῆς ἀρχαιότητος, οὕτως ὥστε κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων και τοῦ πολιτισμοῦ μόνον ἦτο γνωστὸν τὸ θλιβερόν συμβάν ἐκ τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Πλινίου και τινῶν ἄλλων συγγραφέων, περὶ δὲ τοῦ ὀνόματος και τῆς θέσεως τῶν τεθαμμένων πόλεων ἐπετείνετο συζήτησις μακρὰ και ματαία. Ἐκ τύχης δὲ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ Ἐμμανουὴλ Μαυρίκιος ὁ ἐκ Λοθαριγγίας, πρίγκιψ τοῦ Elbeuf, ἐνεργῶν ἐν Ῥετίνᾳ σκαφὴν πρὸς ἄλλον τινὰ σκοπὸν, προσέκρουσεν εἰς ἀρχαῖόν τινα οἶκον ἀγροτικόν, ὅθεν ἐξήγαγε κίονας, ἀγάλματα περὶ τεχνὰ και ψηφοθετήματα, σχεδὸν πάντα διασκορπισθέντα ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας.

Τοῖς ἔχουσι δὲ τούτοις ἐπόμενος ὁ βασιλεὺς Κάρολος ὁ Γ', φιλόμουσος τῶν τεχνῶν και τῆς παιδείας προστάτης, ἐπανήρχισεν ἀποπείρας ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ θεάτρου τοῦ Ἡρακλείου τῷ 1738. Ἄλλ' ἐπειδὴ αἱ μὲν ἀρχαιολογικαὶ μαθήσεις ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις μόλις που εὐρίσκοντο ἐν τῇ γεννήσει, ἐν δ' ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ἐπέκειντο ὑπὲρ τὰ εἴκοσι μέτρα γῆς σκληροτάτης καλυπτομένης ὑπὸ οἰκῶν νέων και κήπων μεγάλης ἀξίας, δὲν κατεβλήθη τις φροντίς περὶ τὴν εὔρεσιν ἢ ἀναγνώρισιν τῶν οἰκοδομῶν, μᾶλλον δὲ κατεστρέφοντο αὐταὶ τὸ πλεῖστον, γινομένων ὀρυγμάτων πρὸς ἐξαγωγήν τῶν ἐν αὐταῖς εὐρισκομένων μαρμαρίνων και χαλκῶν ἔργων και τῶν ζωγραφιδῶν. Οὐδ' ἐφαίνετο ἀπαιτουμένη πρὸς διεύθυνσιν τῶν ἔργων ἄλλη τις γνώσις ἢ πείρα πλὴν τῆς τέχνης τοῦ ὀρυττεῖν ὑπονόμους, ἣν κατέχουσι κυρίως οἱ στρατιωτικοὶ μηχανικοί.

Οὕτω δὴ ἀνεγνωρίσθη μετὰ βεβαιότητος ἡ εὔρεσις τοῦ Ἡρακλείου και τοὶ δὲν ἔλειψαν συζητήσεις και διαφωνίαι μεταξὺ τῶν λογίων, τοῦ μὲν ἐν Νεαπόλει Μεκάττη, ὅστις ἐβασίζετο εἰς τὰς ἀνακαλυφθείσας ἐπιγραφὰς και εἰς τὰς ἄλλας μαρτυρίας, ὑποστηρίζοντος τὸ ζήτημα, τοῦ δ' ἐν Φλωρεντίᾳ Λάμη ἀντιτείνοντος ἀποτόμω.

Μετὰ δὲ τὸ Ἡρακλείον ἐγένοντο ἀπόπειραι τῷ 1748 πρὸς εὔρεσιν τῶν Σταβιδῶν ἐν τῷ τόπῳ τῷ καλουμένῳ Civita, ἐνθα ἀπ' ἐναντίας κείνται οἱ Πομπηῖοι, ἐπικρατούσης τότε τῆς πεπλανημένης ἐκείνης γνώμης, και τοὶ ὁ Κάμιλλος Πελλεγγρίνος¹ και ὁ Λουκάς Ὀλστένιος² εἶχον ἤδη πολλῶν πρότερον σαφῶς ὑποδείξει τὴν ἀληθῆ τῶν Πομπηίων θέσιν. Κατὰ δὲ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐπεχειρήθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ παρὰ τὴν γέφυραν τοῦ ἁγίου Μάρκου

1 Apparato alle antichità di Capua. Discorso II, 23.

2 Adnot. in geogr. σελ. 243.

ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Gragnano εὐρέθησαν δὲ κατ' ὀλίγον ἐπαύλεις και οἶκοι ἀγροτικοὶ τῶν Σταβιδῶν μετὰ τραπήτων (πιστηρίων οἴνου) και ἄλλων γεωργικῶν μηχανῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ φύσις τῆς γῆς, συνισταμένης κατὰ μέγα μέρος ἐκ κισσῆρεως, δὲν ἐπέτρεπεν ἐν ἀμφοτέροις τούτοις τοῖς μέρεσι τὴν σκαφὴν τάρων και στοῶν, ἐπεκράτησεν ἔθος νάποκαλύπτωσι μὲν τὰ κτίρια, μετὰ δὲ τὴν ἐκείθεν ἐξαγωγήν παντὸς πράγματος ἔχοντος ἀξίαν ἢ φαινομένου μόνον ὅτι ἠδύνατο νὰ ἔχη ἀξίαν, ἐκάλυπτον τέλος αὐτὰ ἐκ νέου. Ἄλλὰ κατὰ τύχην ἀγαθὴν ὁ Κάρολος Βέμπερ ὅστις ἦτο βοηθὸς τοῦ συνταγματάρχου Alcubierre, στρατιωτικὸς μὲν ἀνὴρ και αὐτὸς, ἀλλ' οὐχ ὅλως ἀπαίδευτος και ἄμουσος περὶ τὴν ἀρχαίαν τέχνην, ἐξεκόνισε διαγράμματα και ἔγραψεν ὑπομνήματα περὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐν Σταβιδίαις και Ἡρακλείῳ εὐρεθέντων κτιρίων ἅτινα ἐφυλάχθησαν, και τοὶ μετρίως, ἀπὸ καταστροφῆς δευτέρας.

Ἐγένοντο δ' αἱ πρῶται ἀπόπειραι ἐν Πομπηίοις παρὰ τὴν τετραοδίαν τῆς σταβιανῆς ὁδοῦ και τῆς ὁδοῦ τῆς Νώλας, κατὰ τὴν διασταύρωσιν τοῦ cardo και τοῦ decumanus major· εἶτα δὲ μετεπήδησαν εἰς τὸ Ἀμφιθέατρον, εἰς τοὺς τάφους ἔξω τῆς σταβιανῆς πύλης, εἰς τοὺς τάφους τοὺς ἔξω τῆς παραθαλασσίας πύλης, εἰς τοὺς οἴκους τῆς Ἰουλίας Φήλικος και τοὺς τοῦ Μάρκου Κράστου· ἐπλανῶντο δὲ ἄνευ τινὸς κανόνος ὅτε μὲν τῆδε, ὅτε δ' ἐκείτε καθ' ὅσον εὐρίσκοντο ἢ ὑπῆρχεν ἐλπίς νὰ εὐρεθῶσι πλείω σκεύη και ἄλλα τεχνουργήματα. Παραιτήσαντες δὲ τὸ πρῶτον ἔθος τοῦ και πάλιν ἐπικαλύπτειν τοὺς οἴκους, ἀπῆγον χάριν συντομίας και ἐναπετίθουν τὰ χῶματα κατὰ τὴν ἐσχάτην ἄκραν τῆς πόλεως, ἐπὶ τῶν μεγίστων ἐκείνων σωρῶν τῶν κατακλύζόντων αὐτὴν ἐκ νότου και δυσμῶν, ἀφίοναντες οὕτως εἰς τὸ μέλλον τὴν δαπάνην και τὸν ἄχαριν κόπον τῆς ἀποκομίσσεως αὐτῶν. Περὶ δὲ ἀνορθώσεως τῶν κίωνων, περὶ ἐπικρατοῦσας κατὰ χώραν ἢ ὑποστηρίξεως τῶν πεπωκότων ἢ ἐτοιμορρόπων μερῶν τῶν κτιρίων οὐδεμίαν ἐγένετο σκέψις, ἐκαστον δὲ πρᾶγμα ἔμενεν ἐνθα εἶχεν ἐκτοξευθῆ ὑπὸ τῆς τύχης ἢ τῆς καταστροφῆς. Ἐνόμιζον δὲ ὅτι οὐδὲν ἄλλο χρέος εἶχον ἢ νὰ φροντίσωσι περὶ πλουτισμοῦ τοῦ Μουσείου.

Καλλιτέρα δὲ τις μέθοδος εἰσῆχθη τῇ εἰρηγήσει τῆς Ἡρακλεωτικῆς Ἀκαδημείας τῆς ἰδρυθείσης τῷ 1755, εἰς ἣν ἀνετέθη ἡ μέριμνα περὶ τῶν ἀνασκαφῶν· ἀλλὰ και τὸ ἀγαθὸν τοῦτο δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρὸν και ἐπανήλθεν ἡ πρώτη ἐγκατάλειψις. Ὁ δ' ἐφεξῆς μηχανικὸς Φραγκίσκος La Vega, καλλιτέχνης πεπαιδευμένος και ἀξίος, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσηγησάμενος τὸν προσηκόντα τρόπον τῶν ἐπισκευῶν, ἐξερευνῶν τὰς μεθόδους τῆς ἀρχαίας κατασκευῆς και διευθύνων κανονικώτερον τὰ ἔργα.

Ὀλίγα δ' ἐπραξάν ἢ ἠδυνήθησαν νὰ πράξωσιν οἱ διαδεχόμενοι ἐκείνον, ἐπειδὴ οἱ κάλλιστοι αὐτῶν ἔτυχον ἐν καιροῖς ἀναισθητοῖς ἢ ἀπροθύμοις, ὅτε ἄνευ τινὸς ἄλλης προθέσεως εὐγενεστέρως διετηροῦντο ἔτι ἐπιδείξει τινὲς χάριν μόνον αὐλικῶν μεγαλείου και θεάματος πρὸ τῶν ξένων. Ἡ δὲ τε-

λευταία τῆς τύχης ὕβρις προσέβαλε τὸν Γαστάνον Genovese, οὗ δὲν δύναμαι ἀκόμη νὰ μνημονεύσω ἀδακρυτί· τούτου τὸ στίβαρόν καὶ πεπειραμένον πνεῦμα ἠφάνισθη διὰ μιᾶς ὑπὸ ἀγρίας νόσου, ὅτε τῷ 1862 εὐρίσκετο αὐτόχρημα ἐν τῷ δίδειν νέαν ζωὴν εἰς τὴν μελέτην τῶν τεχνῶν καὶ εἰς τὸ ἔργον.

Μὴ δυνηθεὶς νὰ ποσιωπήσω τὰ γεγονότα, δὲν θέλω ταῦτα λέγων οὔτε νὰ καταγελάσω τῶν παρελθόντων οὐδὲ πάντοτε νὰ ψέξω αὐτὰ· πρῶτον μὲν ἐπειδὴ δὲν εἶμαι βέβαιος περὶ τῆς κρίσεως ἣν περὶ ἡμῶν ἔχουσιν οἱ σύγχρονοι, πολλῶν δὲ μᾶλλον φοβοῦμαι ἐκείνην ἣν μέλλουσι νὰ ἐξενέγκωσιν οἱ μεταγενέστεροι, ἔπειτα δὲ ὁ θέλων νὰ κρίνῃ δικαίως ἀναγκαῖον εἶνε νὰ ἔχη κατὰ νοῦν τὰς περιστάσεις τῶν χρόνων καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν γεννῶνται αἱ ἀνθρώπινοι ἐπιστήμαι, κατ' ἀρχὰς μὲν οὐσαι ἀτελεῖς καὶ συγκεχυμέναι, κατ' ὀλίγον δ' ἐπανορθοῦμεναι καὶ καθαριζόμεναι ὑπὸ τῶν γενεῶν τῶν ἐπερχομένων. Ἐκαστος πιστεύει κατὰ τοὺς χρόνους ἐν ᾗ οἷς ζῆ ὅτι ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ὁ δὲ κατόπιν αὐτοῦ ἐρχόμενος διὰ νέων μελετῶν ἢ βλέπει αὐτὸν παρατρεπόμενον τῆς εὐθείας ἢ τὸν ἀποδεικνύει μόλις που ὑψωθέντα ἀπὸ τῆς γῆς. Ἐφάνη μέγα γεγονός, πρὸ ἑκατὸν καὶ τριάκοντα ἐτῶν, ὅτι ἐφθασαν νὰ καλύψωσι μονοῦ ἀθίκτους τρεῖς διασήμεους πόλεις, ἀπὸ αἰώνων ζητούμενας καὶ ποθουμένας· μετὰ δὲ τὴν ἐκεῖθεν ἐξαγωγήν παντὸς τοῦ δυναμένου ἐξαχθῆναι, δὲν ἐλήφθη τότε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὑπελείπετο νὰ γείνη τι ἄλλο. Μετὰ κρίσεως ὀλίγης ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐτριβήσαν τὰ χαλκουργήματα, ἀφαιρούμενα τὴν χάριν καὶ τὸ κύρος τῆς ἀρχαίας κατιώσεως. Προσεκολλήθησαν εἰς τὰγάλακτα μέλη νέα καὶ νέα φανταστικά σύμβολα, ἐπειδὴ ἠνώχλει ἡ δύσμορφος θεὰ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ αὐτῶν. Ἀξιωματικὸς τις τοῦ πυρβολικοῦ ἐλθὼν ἐκ Σικελίας, γλύπτῃς τις ἐκ Ῥώμης καὶ τις νεαπολίτης ῥωπογράφος, νομίζοντες ὅτι συντείνουσιν εἰς βελτίονα διατήρησιν ἢ ἀναζωογόνησιν τῶν τοιχογραφιῶν, ἠμαύρωσαν διὰ διαφόρων γανωμάτων τὴν καθαρότητα καὶ διαύγειαν τῶν ἀρχικῶν βαφῶν. Ἀλλὰ τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐγερεθῇ εἰλικρινῆς κατήγορος τοιούτων πταισμάτων, ὅτε καὶ αὐτοὶ οἱ εἰς τὸ φῶς τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος γεννηθέντες, μετὰ τσαούτας δοκιμὰς καὶ τσαούτας διδασκαλίας, δὲν ἐκαθαρίσθησαν ἀπὸ τῆς λέπρας τῶν κακῶς ἐνοουμένων ἐπισκευῶν;

Ἄλλη δὲ τις οὐκ ὀρθὴ γνώμη, ἐρριζωμένη κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους παρὰ τὴν καλὴν θέλησιν τοῦ βασιλέως καὶ τὴν πολλὴν σοφίαν τοῦ ὑπουργοῦ Γαννούτση, διετήρησεν ἐπὶ μακρὸν τὴν ἀπομόνωσιν τῶν μελετῶν καὶ τὴν περὶ τὸ ἔργον ὀλιγωρίαν· ἐπεκράτει δὲ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς χώρας καὶ τὸ προνόμιον τῆς βασιλείας συνίσταντο εἰς τὴν ἀπόκρυψιν πάντων τῶν εὐρημάτων καὶ εἰς τὴν αὐστηρὰν ἀπαγόρευσιν τῆς δημοσιεύσεως καὶ διασαφηνίσεως τῶν μνημείων πλὴν παρὰ τινῶν ὀλίγων μόνον ἀνδρῶν, ἄλλως λογάδων, ἐπὶ τούτῳ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὀρισμένων.

Διὰ δὲ τῆς ἐπελθούσης τῷ 1860 μεταπολιτεύσεως ἐξέλιπον διὰ μιᾶς οἱ

δεσμοὶ, αἱ ἀθλιότητες καὶ ἡ ἀδράνεια τῶν παλαιῶν χρόνων. Ὀρίσθησαν πλείοτερα χρήματα διὰ τὰς ἀνασκευάς. Ἡ ὑψίστη διοίκησις ἀνετέθη ἐλευθερίως εἰς ἓνα ἄνδρα, ἔχοντα ἐπιστήμην, ἀκμὴν, τιμιότητα¹, καὶ, τὸ κυριώτατον, μακρὸν ἤδη χρόνον ἐμμελετήσαντα τοῖς τοιούτοις. Ἐγένοντο ἀδελφικῶς δεκτοὶ ἐν Πομπηίοις οἱ φιλομαθεῖς ἐκ πάντων τῶν μερῶν τοῦ κόσμου, βοηθούμενοι εἰς τὰς μελέτας αὐτῶν ὑπὸ βιβλιοθήκης νεωστὶ καταρτισθείσης. Ἰδρύθη σχολὴ ἀρχαιολογίας ἣτις ἐπήνεγκεν ἤδη ἀγαθοὺς καρποὺς, ἀναδείξασα ἕξοχον καθηγητὴν διδάσκοντα ἀξιοπαιῖως ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Βονωνίας. Ἦρξατο ἡ δημοσίευσίς ἐφημερίδος ἀναγγελλούσης εἰς τὸ κοινὸν τὰς γινομένας ἐργασίας, μελέτας καὶ δαπάνας. Ὑπηρευθήσαν κανόνες, κατὰ τοὺς καλοὺς τῶν παλαιότερων χρόνων, βραχεῖς, ἀκριβεῖς, κατάλληλοι, δι' ὧν μεινάντων κατὰ σπανίαν τύχην πολλὰ ἔτη ἀμετακινήτων, εἰσῆχθη πειθαρχία περὶ τοὺς φύλακας, οἵτινες τὸ πρότερον ὑπῆρξαν ἀτακτότατοι, ἀγαθὴ διοίκησις περὶ τὰς δαπάνας καὶ ταχύτης ἐν τῇ ἐργασίᾳ. Εἰσῆχθη μείζων τάξις περὶ τὰ ἔργα, ἀποκαλυπτομένων καὶ καθαριζομένων τῶν insulae τῆς μὲν παρὰ τὴν δὲ καὶ γινομένων τῶν σκαφῶν κατὰ στρώματα ὀριζόντεια, ἐπειδὴ ὁ κατακρημνισμὸς τῆς κισσήσεως κατέρριπτε τοὺς τοίχους καὶ τῶν κιόνων τοὺς ἦττον ἐμπέδους.

Κατεσκευάσθη σιδηρόδρομος κατηφορικὸς δι' οὗ ἀποκομίζονται εὐχερῶς τὰ χώματα μακρὰν καὶ ἔξω τῆς πόλεως. Ἐζητήθη καὶ ἐδωρήθη παρὰ τῆς ἐπαρχίας Νεαπόλεως τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς δημοσίας ὁδοῦ ὑφ' ἧ ἤρξατο ἀνακαλυπτόμενον τὸ νότιον τεῖχος τῶν Πομπηίων οὐκ ἄνευ τινὸς ἐλπίδος ὅτι θὰ εὐρεθῇ αὐτόθι καὶ τι προάστειον. Ἴνα δὲ διατηρηθῶσι τὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς μανίας τῶν ἐργολάβων, οἵτινες ὅτε μὲν ἐξ ἀμαθίας, ὅτε δ' ἐξ ἀπλήστου πλεονεξίας δὲν καταβάλλουσι τὴν ὀφειλομένην μέριμναν πρὸς συντήρησιν αὐτῶν καὶ ἀρμοδίαν ἐπισκευῆν, ἀνετέθη ἡ διοίκησις τῶν ἔργων εἰς τοὺς μηχανικούς καὶ ἐπιστάτας τῶν ἀνασκευῶν, οἵτινες, ἐκλέγοντες τοὺς ἀρίστους καὶ ἐπιμελεστάτους τῶν τεχνιτῶν, πληρόνουσι τοὺς μισθοὺς κατ' εὐθείαν, προμηθεύουσι τὰ ὕλικά καὶ κατὰ διμηνίαν παρέχουσιν εὐθύνας τῶν γενομένων. Ἐπέρχεται δ' ἐντεῦθεν κέρδος οὐδέποτε ὀλιγώτερον τῶν δέκα καὶ πέντε ἢ εἴκοσιν ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν ἀπὸ τῶν προτέρων συμβολαίων.

Διὰ τοιούτων δὲ καὶ ὁμοίων ἔργων καὶ διὰ τῆς μείζονος χορηγίας τῆς παραχωρουμένης ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἀνεσκάφησαν ἐν δεκαοκτῶ ἔτεσιν 79898 τετραγωνικὰ μέτρα ἐκ τῆς ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐπιφανείας, ἧτοι κατὰ μέσον ὄρον 4438,77 μέτρα ἐτησίως· ἐν ᾧ κατὰ τὰ ἑκατὸν καὶ δώδεκα ἔτη τὰ παρελθόντα μεταξὺ τοῦ 1748 καὶ τοῦ 1860 ἀνεσκάφησαν μόλις 184526, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς 1647,55 μέτρα καθ' ἕκαστον ἔτος. Ταῦτα δὲ μὴ ὑπολογιζομένων τῶν πολλῶν ἐπισκευῶν περὶ ἃς πρότε-

¹ Ἐννοεῖται ὁ Ἰωσήφ Φιορέλλης. Σ. Π. Α.

ρον οὐδεμία κατεβάλλετο φροντίς, ἀλλὰ δι' αὐτὸ σήμερον καταναλίσκεται ἰκανὸν μέρος καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῶν χρημάτων.

Μείζων καὶ ὀλιγότερον ἀναμενομένη ἐφεύρεσις ὑπῆρξεν ἢ τῶν ἐκμαγειῶν τῶν πτωμάτων καὶ τῶν ξυλοτεχνημάτων τῶν μετ' εὐφυίας ἐν τῇ τέτρῳ ἀνασκαλιζομένων· ἐκ τούτων, γινομένης ἐπιτηδείας ἐγγύσεως τοῦ γύψου, ἀνεφάνησαν μὲν τὰ ζῦα καὶ οἱ ἄνθρωποι μετὰ τῶν ἰδίων ἐνδυμάτων, ἐν αὐταῖς ταῖς φυσικαῖς στάσεσι καὶ τοῖς σχηματισμοῖς οὓς περιεβύλλοντο θνήσκοντες, ἀπεκτήθη δὲ βεβαία γνῶσις τῶν θυρωμάτων καὶ πολλῶν σκευῶν, ὧν ἦτο τέως ἀγνωστον τὸ σχῆμα καὶ ἡ κατασκευή.

Ἐν οὗτω δὲ πολλῶν ἔτεσι καὶ οὗτω πολλῶν ἐξόχων ἀρχιτεκτόνων ἐργασθέντων ἐν Πομπηίοις, δὲν εἶχεν ἀκόμη καταγραφῇ τακτικῶν γενικῶν σχεδίων τῆς πόλεως, περὶ τῆς ἀκριβείας τοῦ ὁποῦοι νὰ μὴ ὑπάρχη τις διαταγμός. Ἦτο δὲ ἀληθῶς τὸ ἔργον δυσχερὲς πρὸς ἰδιώτας καὶ διὰ τὸν ἀπαιτούμενον μακρὸν χρόνον καὶ διὰ τὸ πολὺ τῆς δαπάνης. Ἀλλὰ καὶ περὶ τούτου ἐγένετο φροντίς τῇ 1870, ἀνατεθείσης τῆς ἐργασίας εἰς ἓνα τῶν παρ' ἡμῖν ἐμπειροτάτων τοπογράφων, τὸν Ἰάκωβον Τασκόνε, ὅστις διέγραψεν ἐξαιρέτως τὴν ὅλην πόλιν τριγωνομετρικῶς ὑπὸ σμίκρυνσιν ἐνδὸς χιλιοστοῦ καὶ ἐξέδωκε τὸ διάγραμμα τῶν διαφόρων insulae μὲ κλίμακα ἐνὸς τετρακοσιοστοῦ. Πρὸς τίθενται δὲ εἰς τοῦτο τὸ διάγραμμα κατ' ὀλίγον τὰ καθ' ἕκαστον ἔτος νεωστὶ εὐρισκόμενα. Τέλος δὲ ἵνα γείνη δυνατὴ ἡ ἐπιθεώρησις τῆς πόλεως ἐν ἐνὶ ὄλῳ καὶ δι' ἐνὸς μόνου βλέμματος ἐπετεχνήθη πρότυπον ἀκριβέστατον ἐκ σακχάρους εἰς τὸ ἑκατοστὸν τοῦ πραγματικοῦ, ἐφ' οὗ εἶνε ἀπεικονισμέναι καὶ αἱ ζωγραφίαι καὶ τὸ ἐλάχιστον τῶν πραγμάτων. Εἶνε δὲ τοῦτο ἐκτεθειμένον, πρὸς γενικὴν τῶν θεωμένων εὐχαρίστησιν, ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Νεαπόλεως.

Ταῦτα καὶ ἄλλα οὐχ ἦττον χρήσιμα καὶ εὐφυῆ, ἕτινα χάριν συντομίας παραλείπομεν, ἐπετελέσθησαν ἢ εἰσῆχθησαν ὑπὸ τοῦ Φιλόρελλῃ· ἀλλ', ἐπειδὴ ὁ πυρετὸς τῆς τοῦ ἐνεργεῖν βουλήσεως εἶνε νόσος μεταδιδομένη δίκην ἐπιδημίας, δὲν ἠδύνατο ἄλλος τις νὰ σταματήσει καὶ ἐγένοντο δι' ἄλλων ἄλλα τινὰ, ἅτινα κατ' ἀνάγκην καταγράφομεν ἐνταῦθα¹.

Διὰ μακρᾶς καὶ κοπιώδους ἐργασίας ἐπεθεωρήθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν τὰ ἤδη ἀνεσκαμμένα κτίρια, ἐμβαλλομένων εἰς τὰς οἰκείας θέσεις τῶν ἀξιολογωτέρων ἀποσπασμάτων ἅτινα ἔκειντο διεσκορπισμένα χύδην κατὰ γῆς. Ἀνασυνετέθησαν καὶ ἀνωρθώθησαν μετὰ τῶν ἐπιστυλίων αὐτῶν, τῶν ζωφόρων καὶ τῶν γείσων πολλοὶ κίονες ἐν τῇ ἀγορᾷ (Forum) καὶ τῷ ναφῷ τῆς Ἀφροδίτης. Τὸ αὐτὸ δ' ἐγένετο, ἀλλὰ μετὰ μείζονος δυσχερείας, ἐν τῇ ἰωνικῇ στοᾷ κατὰ τὴν Τριγωνικὴν Ἀγορᾶν (Forum triangulare), ἐνθα τὰ ἐλ-

¹ Ὁ μετριώδης, ἀλλ' ἀξιώτατος διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν καθ' ἅπασαν τὴν Ἰταλίαν καὶ δὴ καὶ ἐν Πομπηίοις κ. Ruggiero ἔγνωσε διὰ τῶν ἐξῆς τὰ ὑπὸ τὴν ἐαυτοῦ ἐποπτείαν γενόμενα ἀπὸ τοῦ χρόνου καθ' ὃν αἱ ἐργασίαι ἀνετέθησαν αὐτῷ, τοῦ κ. Φιλόρελλῃ διορισθέντος γενικοῦ διευθυντοῦ τῶν μουσειῶν καὶ ἀναχωρήσαντος εἰς Ῥώμην. Σ. Π. Α.

λείποντα τύμπανα ἀντικατεστάθησαν διὰ λίθων τοῦ αὐτοῦ εἶδους, ἀλλ' ἀφέντων λείων καὶ ἀρραβδῶτων πρὸς μαρτυρίαν καὶ εἰλικρινῆ διάκρισιν τῆς νέας ἐπισκευῆς.

Γενομένης δὲ παρατηρήσεως ὅτι τινὲς στέγαι ἀπειροκάλως τεθειμέναι πρὸς διάσωσιν τῶν ζωγραφῶν κατέκλυζον καὶ ὑγραίνον τὰ δωμάτια, καλύπτουσαι τοὺς τοίχους δι' ἀνθέων νίτρου ἅτινα καταστρέφουσι τὰ χρώματα ἐπηρεαστικώτερον τοῦ χρόνου καὶ τοῦ φωτός, πολλὰ δωμάτια ἀπεστεγάσθησαν· ἐν πολλοῖς δὲ τόποις ἐγένοντο ὑψηλότερα καὶ προσφορώτερα προβλήματα, ὡς ἐν τῷ Πανθέῳ, ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Ἑρμαφροδίτου, ἐν τῇ ἐπ' ἐσχάτων ἀνακαλυφθείσῃ τοῦ Ὀρφέως καὶ ἀνωθεν πολλῶν βρύσεων.

Γνωσθείσης δ' ἐκ πείρας τῆς ἐκ τῶν γανωμάτων βλάβης καὶ τῆς μικρᾶς δυνάμεως τῶν ἄλλων συνθέσεων ὧν μέχρι τοῦδε ἐγένετο χρῆσις ἐπὶ τῶν τοιχογραφῶν, ἐπελήφθημεν πάλιν ὡς ἀσφαλεστέρου μέσου τοῦ κηροῦ, ὃν ὑποδεικνύει ὁ Βιτρούβιος διὰ τὰς βαφὰς τοῦ κινναβάρους¹. Εἶνε δ' οὗτος ἀδιαχώρητος ὑπὸ τοῦ ὕδατος καὶ διατηρεῖ ἀναλλοίωτα τὰ χρώματα. Ἐπινοήθησαν δὲ καλυμμάτια τινὰ ἐκ κρυστάλλου, προσηρημοσμένα ἐν τῷ τοίχῳ, προφυλάσσοντα ἀπὸ τῆς χαλάζης καὶ τῆς βροχῆς καὶ ἐμποδίζοντα τὸ ὕδωρ ἀπὸ τοῦ νὰ εἰσέρῃ εἰς τὰ κονιάματα καὶ ἀποσπᾷ αὐτά.

Παρατηρουμένης δ' ἐκάστης λεπτομερείας κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς, ἐγνωρίσθη ἡ οἰκοδομὴ μεσαίων ὀροφωμάτων, ἐξεχόντων ὑπὲρ τὴν ὁδὸν, διεσώθη δὲ καὶ ὑπεστηρίχθη ἐν αὐτῶν ὡς δεῖγμα ἐν τῇ στενωπῷ τῇ ἀπέναντι τοῦ ξενῶνος τοῦ Σιττίου. Ἐπ' Ἰσῆς δ' ἐπεσκευάσθησαν δύο ἀρχαῖαι στέγαι, ἡ μὲν ἐν τῷ κήπῳ τῆς οἰκίας τοῦ Γάτου Βιβίου, ἡ δὲ ἐν τῇ ἔνδον αὐλῇ τοῦ Κναφείου (Regio VI. Insula XIV. ἀρ. 22).

Ἀνευρέθη τὸ ἀληθὲς σχῆμα τῶν ἐπιστυλίων ἅτινα δὲν συνίσταντο ἐξ ἐνὸς σώματος, ἀλλ' ἦσαν συνδεδεμένα φατνοειδῶς διὰ τριῶν σανίδων, τῶν μὲν δύο πλαγίων ὀρθῶς ἰσταμένων, τῆς δ' ἐτέρας ὀριζοντίως· οὗτω δ' ἐπισκευάζονται ταῦτα στιβαρὰ καὶ εὐπρεπῆ.

Ἐμελετήθη καὶ διεσαφηνίσθη ἡ τεχνουργία τῶν διαφόρων κλείθρων καὶ σιδήρων τῶν θυρῶν, τῶν ἐξ ὀστοῦ γιγγλύμων καὶ στροφιγγῶν τῶν κιβωτίων, ἅτινα εἶχον ἐσφαλμένως νομισθῆ παικτικὰ σκευῆ ἢ τεμάχια πνευστῶν ὀργάνων· πάντων δ' ἐγένοντο ἀντίγραφα καὶ πρότυπα.

Ἡ αὐτὴ δ' ἐπιμέλεια ἐφηρμόσθη εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν διαφόρων οἰκικῶν σκευῶν. Ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῆς Νεαπόλεως ὑπάρχουσιν ἤδη διάφορα ἐδώλια, κλίβανι καὶ σιδηρᾷ κιβώτια συντεθειμένα ἐκ μικροτάτων τεμαχίων ἅτινα πρότερον ἐπεσφωρεύοντο ἀφροντίστως ἐν ταῖς ἀποθήκαις. Ἐν δὲ τῇ αἰθούσῃ δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς Πομπηίους εἶδετε τοὺς τύπους ἀμαξίου, καλὰ θοὺ καὶ τινὸς τροχοῦ ἀμάξης φορτηγοῦ, πρὸς δὲ τὰ πρότυπα σκευοθήκης, τυμπάνου γεράνου καὶ θυρίδος κινουμένης διὰ στροφιγγος. Μετ' ἐπιμελείας συνε-

¹ Βιβλ. VII, κεφ. IX.

λέχθησαν και έτακτοποιήθησαν σωληνες μολύβδινοι, αεριοφυλάκια, κλειδες χαλκαί, μία καταπακτή, και άλλα εργαλεία αναφερόμενα εις την διοχέτευσιν και διευθέτησιν τών ύδάτων.

Πάντων δέ όσα δια τó εύθρυπτον δέν δύνανται να διατηρηθώσιν έκτελούνται επίμελῆ και άκριβῆ σχέδια.

Υπελείπετο δέ να λυθῆ και τι ζήτημα μάλλον τών άλλων προβλημάτων περιπεπλεγμένον· ήτο δέ τούτο ή γνώσις του τρόπου καθ' όν άκριβώς έπήλθεν ή καταστρεπτική έκρηξις του 79, ήτις δέν εύρίσκεται σαφώς περιγεγραμμένη έν τοίς άρχαίοις βιβλίοις και ήν άντιπαρήλθον οι νεώτεροι μέχρι τουδε επιπολαίως, έξενεγκόντες διαφόρους και δῆ άντιφατικάς γνώμας. Η άπανθράκωσις τών ξύλων και τών άλλων εύφλέκτων ύλδων, ή σύνθλιψις τών ύέλων, ή μετατροπή του κιτρίνου χρώματος εις έρυθρόν έγέννων γενικώς την εικασίαν περι ύπαρξάσης πυρκαϊζας και θερμότητος. Άλλά τó έναντίον έμαρτυρείτο υπό τῆς μῆ διαλύσεως του μολύβδου, τῆς μῆ άπασβεστώσεως τών μαρμάρων, τῆς μῆ άπανθράκώσεως τών ύφασμάτων και τών εις μέταλλα προσκεκολλημένων ξύλων και υπό τῆς καταστάσεως τών τοίχων και τών τοιχογραφιδών αίτινες δέν έφαινοντο προσβληθεΐσαι υπό καπνου ή πυρός. Ουδεις δέ ήδύνατο να εύρη τόν λόγον τών τοσούτων διαφωνιδών. Πολλά δ' άλλα φαινόμενα, αναφερόμενα εις τó προκείμενον ζήτημα, ή έμενον άπαράτηρητα και ανεξήγητα ή ήρμηνεύοντο κακώς. Έκ δέ τῆς συγχύσεως ταύτης δέν ήτο δυνατή ή διεξοδος άνευ συνεχούς και επίμελουσ παρατηρήσεως τών γεγονότων.

Κατεβλήθη λοιπόν επί πολλά έτη ή δέουσα προτοχή εις τὰ πράγματα κατά την διάρκειαν τών άνασκαφών, γενομένης επικλήσεως και εις την άρωγήν τινων τών έπιφανεστέρων φυσιοδιφών τῆς Ιταλίας. Τών δέ άγώνων τούτων θά ιδῆτε τούς καρπούς έν τῆ βιβλῳ τῆ δημοσιευθείσῃ τῆ επινεύσει του άριστου και σοφου ύπουργου του επ' έσχάτων άποχωρήσαντος τῆς άρχῆς.

Τó βιβλίον τούτο, γραφέν και έκτυπωθέν εις άνάμνησιν τῆς παρούσης τελετῆς, περιέχει διατριβάς έπιφανών άρχαιολόγων και έπιστημόνων Ιταλδών περι διαφόρων θεμάτων αναφερομένων εις τόν Βεσούβιον και εις την χώραν την ταφείσαν τῷ 79, μετά τῆς περιγραφῆς τών άνασκαφών τών γενομένων έν Πομπηίοις μέχρι του 1878 τελευτηώντος, ήτις και άποτελεΐ συνέχειαν τῆς γνωστοτάτης τῷ 1873 έκθέσεως του Φιορέλλη. Ουδδ ήτο δυνατόν έν περιστάσει ούτως έπιφανεί να μῆ φανῆ μία άκτις του εύγενεστάτου εκείνου γερμανικου Ινστιτουτου, εις δ' πλείστα όφείλει ή Ιταλική άρχαιολογία και εις δ' πλείστοι ήμῶν θεωροῦσι τιμήν ότι άνήκουσι. Τούτου δέ χάριτας όφείλομεν εις τόν διδάκτορα Αύγουστον Μάου, όστις έδημοσίευσεν έν τῷ αὐτῷ χρόνῳ και μετά τῆς αὐτῆς και ήμεις προθέσεως σπουδαίαν εξέτασιν τών κυριωτάτων κτιριών τών Πομπηίων, ήν άρμυδιώτατα επέγραψε *Πομπηιακάς συμβολάς* (Pompejanische Beiträge).

Η δέ μελέτη και τακτοποιήσις του έργου τών άνασκαφών, όπερ δέν παριστῶ εις ύμῶς ώς άποτετελεσμένον, άλλ' ώς μόλις άρχάμενον και διαγραφέν, δύνασθε να έχητε πίστιν ότι θά προχωρήσῃ άνεμποδίστως δια τῆς ήνωμένης και συμφώνου εργασίας πολλών και μετά του ζήλου τῆς προόδου.

Η φήμη του έπιφανους άνδρος του αναλαβόντος επ' έσχάτων την διοίκησιν τῆς δημοσίας εκπαιδεύσεως εινε έχέγγυον ότι θά υπάρξῃ οὐ μόνον συνετός φύλαξ τών επ' αγαθῷ πρό αυτου γενομένων, άλλ' ένθερμος εις ηγητής πάσης νέας και έπωφελουσ επιχειρήσεως. Ο Ιωσήφ Φιορέλλη, καιπερ έν Ρώμῃ διαμένων, έχει πάντοτε νοῦν και όφθαλμούς έστραμμένους προς τούς προσφιλεΐς αυτῷ Πομπηίους. Ο ύμέτερος και έμὸς Ιούλιος de Petra¹ οΐδατε καλώς μεθ' όποιας επιμονῆς και όποιας επιτυχίας ακολουθεΐ έξερευνών καθ' εκάστην νέας γραφάς (graffiti) και διαφωτιζών νέας επιγραφάς και νέας ζωγραφίας, υπ' αυτον δέ και ο Αντώνιος Sogliano, νεανίας έξαίρετος, οϋτινος ήδη άρχονται γινωσκόμεναι και επαινούμεναι αι συγγραφαί. Τό γραφεΐον, ήδη άριθμοῦν καλλιτέχνας ικανούς, άνεζωογονήθη επ' έσχάτων δια τῆς προσλήψεως και έτέρου μηχανικου και έτέρου σχεδιαστου, οϋχι γενομένων δεκτῶν κατά τύχην ή χάριν, άλλ' εκλεχθέντων επ' έγγῆ δημοσίῃς και δια την άποδεδειγμένην έξαίρετον αυτων αξίαν. Περι έμου δέ, μῆ δυνάμενος άλλο τι να υποσχεθῶ, διαβεβαιῶ ύμῶς μετά του Winckelmann ότι εκ τών πολλών έτων τῆς έμῆς ήλικίας μοι φαίνεται ότι εκείνα μόνα ζῆσα επαζίως όσα άφιέρωσα εις την μέριμναν και μελέτην τῆς άρχαίας τέχνης· ακολουθῶ δ' έν τούτῳ την γνώμην του Μάρκου Πλαυτιου Σιλβανου, μηδέ άχθεσθήτε τó υπεράγαν παλαιόν τῆς παραβολῆς, υπάτου θριαμβεύσαντος κατά τών Ίλλυριδών, όστις έκέλευσε να γραφῆ επί του τάφου του ότι δέν έβίωσε πλείω τών έννεα τελευταίων έτων, καθ' α άνεπαύθη ήσύχως έν τῆ έρημίᾳ τῆς τιβουρτινης επαύλειω².

Σ. Η. Α.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΦΑΥΣΤΟΥ

Όσαίσι μεγαλοφυΐς συγγραφεύς λαμβάνων δημόδη τινά μύθον μετασχηματίζει αυτον και εξ αυτου παράγει άριστοτένημα, ο μύθος οϋτος συνήθως δέν επιζῆ, άποξηραίνόμενος και άποθνήσκων ώς φυτόν έξαντληθέν υπό τῆς έσχάτης και μεγαλοπρεπούς αυτου άνθήσεως. Άλλά τούτο όμως δέν άληθεύει και περι του μύθου του Φαύστου. Οϋτος οὐ μόνον δέν ελησμονήθη μετά την έκδοσιν του ποιήματος του Γκαίτε, άλλά και συνυ-

¹ Ο διευθυντής του έν Νεαπόλει Μουσείου. Σ. Η. Α.

² Winckelmann Storia dell' arte. Βιβλ. XI, κεφ. 20, § 12. — Έπιστολή προς τόν Marburg. 8 Δεκεμβρίου 1762.

πάρχει μετ' αὐτοῦ καὶ ἐξακολουθεῖ ἔχων μεγίστην ἐπὶ τῆς φαντασίας δύναμιν, ὡς μυθῶδες διήγημα καὶ δημῶδες δράμα. Δι' αὐτὸ καὶ οἱ πεπαιδευμένοι μετ' ἀγάπης ἐξαιρετικῆς ἐργάζονται ἀδιαλείπτως, διευκρινοῦντες τὰ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ καὶ διαφωτίζοντες τὰ σκοτεινὰ αὐτοῦ μέρη. Πᾶσαι δὲ αὐταὶ αἱ περιστάσεις περιβάλλουσιν αὐτὸν δι' ἐξαιρετικῶν θελημάτων, καὶ πᾶς τις αἰσθάνεται ὅτι ἐν τῷ μύθῳ τούτῳ ἐνυπάρχει περιεργὸς ἱστορία ἀξία νέας πάντοτε μελέτης καὶ φυσιογνωμίας πρωτότυπος πρὸς σχεδιογράφου. Τοῦτο δὲ δύναται νῦν νὰ κατορθωθῇ ἂν μὴ τελείως, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ἐπαρκῶς τῇ βοήθειᾳ τῶν κατ' αὐτὰς γενομένων ἐργασιῶν τῆς γερμανικῆς κριτικῆς. Καὶ ὁ μὲν κ. Κάρολος Ἑγγελοσ ἐν τῷ *Γερμανικῷ τῶν νευροπάστων θεάτρῳ*¹ ἐξεδόκε τὸ ἀριστον τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν κειμένων τοῦ ἀρχαίου δράματος τοῦ Φαύστου, καὶ συμπεριέλαβεν ἐν ἐξαιρέτῳ τινὶ σημειώσει τὰς εἰδήσεις αἱ ἔχομεν περὶ τοῦ ἥρωος. Ὁ δὲ κ. Κουνῶ Φισχῆρος ἐδημοσίευσεν ἀξιοπλόγου δοκίμιον περὶ τοῦ Φαύστου τοῦ Γκαίτε², ὁ δὲ κ. Οὐλλιέμος Κρεϊζέναχος *Ἱστορίαν τοῦ δημῶδους δράματος τοῦ δόκτωρος Φαύστου*,³ σύγγραμμα μεστὸν πολυμαθείας, ἀφελίμον μάλιστα πρὸς ὀρισμὸν τῆς ἀξίας τῶν κειμένων. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι δὲν δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ εἰσχωρήσωμεν εἰς τὰς συζητήσεις περὶ διαφόρων θεμάτων τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος μύθου, ὅστις καὶ μετὰ τριῶν αἰώνων ἐρεύνας ἔχει πολλὰ τὰ ἐξεταστέα. Ἡ πρόθεσις ἡμῶν εἶνε οὐδὲν ἄλλο ἢ νὰ ἐκθέσωμεν συμφώνως πρὸς τὰς μᾶλλον παραδεδεγμένους γνώμας, πῶς ἐγεννήθη ὁ καλούμενος μαγικὸς μῦθος τῆς γερμανικῆς φυλῆς, νὰ ἐξηγήσωμεν τὰς περιστάσεις ἐν αἷς ἀνεπτύχθη καὶ νὰ δείξωμεν, εἰ δυνατόν, τὰ αἴτια τῆς παραδόξου ζωτικῆς αὐτοῦ δυνάμεως.

Α'

Ὁ μῦθος τοῦ Φαύστου κατ' οὐσίαν εἶνε ἀληθής, διότι ὑπῆρξεν ἀληθῶς δόκτωρ τις Ἰωάννης Φαῦστος, ὃν ὁ Μελάγχθων ἐγνώρισεν καὶ περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν τοῖς συγγράμμασι πολλῶν σοφῶν τῆς ἐποχῆς. Γνωστὸν δὲ εἶνε ὅτι ἐγεννήθη ἐν Κνιτλίγγῃ τῇ ἐν Βυρτεμβέργῃ λήγοντος τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, καίτοι ἐπιμένουσιν οἱ τινες συγχρόνους αὐτὸν πρὸς τὸν συνέταιρον τοῦ Γουτεμβέργου τὸν τυπογράφον Ἰωάννην Φούστον ζήσαντα ἑκατοστὸν ἐτῶν πρὸ τοῦ Φαύστου. Ἦτο δὲ ὁ πατήρ τοῦ Φαύστου κατὰ τινὰς μὲν ἀνὴρ σοφὸς προσκείμενος τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου καὶ ἐκ τῶν ἐπισήμων ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ, κατὰ τινὰς δὲ πτωχὸς τις χωρικός ἐντιμὸς καὶ τὸν Θεὸν φοβούμενος, προορίσας τὸ προῖόν μικρᾶς τιμῆς κληρονομίας εἰς τὴν ἀγωγήν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ υἱοῦ του·

¹ Carl Hengel, Deutsche Puppenkomödien, 1878.

² Kuno Fischer, Goethe's Faust. Deutsche Rundschau, 1879.

³ W. Creizenach, Versuch einer Geschichte des Volksschauspiels vom Doctor Faust. Halle, 1879.

ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη γνώμη εἶνε ἡ τῶν δημοτικῶν διηγήσεων. Ἀκριβὲς δὲ καθίσταται τὸ χρονικὸν μόνον κατὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Ἰωάννου Φαύστου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κρακοβίας, ἐν ᾧ, ὡς γινώσκουμεν διέπρεψεν ἐν πάσῃ ἐπιστήμῃ, μάλιστα δὲ ἐν τῇ μαγικῇ εἰς ἣν ἰδίᾳ ἐπεδόθη. Ἡ λεγομένη λευκὴ μαγεία, ἡ τέχνη τοῦ παράγειν ὑπερφυσικὰ φαινόμενα διὰ μέσων φυσικῶν, ἐδιδάσκετο τότε ἐν τισὶ τῶν δημοσίων σχολείων· οἱ δὲ τότε σοφοί, τοῦ Παρακέλσου πρωτοστατοῦντος, δὲν ἀπηξίουον νὰ κροῦνται τῶν μαθημάτων ἐκείνων, ἅτινα πρέπει νὰ μὴ διέφερον πολὺ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐσπερίδων. Ἐδιδάσκοντο δὲ θαυματοποιίας τινὰς, ἐξ ὧν πρακτικὸς τις νοῦς ἠδύνατο χρειᾶς τυχούσης νὰ ὠφελῆθῃ, ὅπερ, ὡς ἴδωμεν εὐθύς, δὲν παρεῖδεν ὁ δόκτωρ Φαῦστος. Καὶ τὴν μαύρην δὲ μαγείαν, ἣτις ἀπῆτει τὴν βοήθειαν καὶ συνδρομὴν τῶν δαιμόνων, ἐθεράπευον ὡσαύτως ἀλλὰ ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ.

Ἀποπερατώσας ὁ Φαῦστος τὰ μαθήματά του ἐπεδόθη εἰς ἐπάγγελμα ἀνῆκον ἰδίως εἰς τὸν μεσαιῶνα· ἐγένετο scholasticus vagans περιπλανώμενος μαθητής, ἐπάγγελμα ἀξιόλογον ἐὰν μὴ διέφθειρον αὐτὸ αὐτοὶ ἐκεῖνοι οἵτινες ἤτουν αὐτό. Διότι νέος εἰκοσαετής, εὖ ἔχων, οὔτε μωρὸς ὦν οὔτε ἀμαθής, διατρέχων περὶ τὴν Γερμανίαν, οὐδὲως μεριμνῶν περὶ τῆς αὔριον, διότι ὁ περιπλανώμενος μαθητής ἠδύνατο νὰ φορολογῇ τοὺς πρῶτον μαθητάς, ἀκολουθῶν οὐδὲν ἄλλο ἢ τὰς ὀρέξεις αὐτοῦ, κατακλινομένος ἐν ὑπαίθρῳ ὡς ὁ Ῥουσὸ καὶ ὡς οὗτος ἀπολαμβάνων τὸν ἐλεύθερον ἀέρα, καὶ ἔχων ὄρεξιν ἀποκτηθεῖσαν ἐν τῇ ὁδοπορίᾳ, κοιμώμενος καὶ ἐξεγειρόμενος οὐδὲν ἄλλο ἢ παράδοξα πράγματα ὄνειροπολῶν, καὶ τὴν μὲν πρῶταν διερχόμενος μετὰ φόβου δάσος ὑποπτον, τὴν δ' ἐσπέραν, ὅτε τὰ παράθυρα φωτίζονται, εἰσερχόμενος εἰς πόλιν ἔχουσαν μεγάλα ἀετώματα καὶ στέγας ὀξείας, πεποιθῶς ἐπὶ τὴν τύχην ἣτις μειδιᾷ πάντοτε πρὸς τὴν νεότητα, ταῦτα πάντα εἶνε αὕτη αὕτη ἡ ποίησις καὶ οὗτος ἦτο ὁ βίος τοῦ περιπλανώμενου μαθητοῦ. Ἐπλανῶτο ἐλεύθερος καὶ ἀεκίνητος ὡς ὁ διερχόμενος ἀνεμὸς, σήμερον μὲν διδάσκαλος ἀναπληρῶν τὸν κωλυόμενον γραμματοδιδάσκαλον, αὔριον δὲ μισθῶν τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ εἰς τὸν ἐφημέριον ὡς ψάλτης, καὶ κηρύττων προσέτι ἀντ' αὐτοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀπλῶς εἰπεῖν, κατέχων τὸ μέσον, ὡς κάλλιστα λέγει ὁ Κάρολος Ἑγγελοσ, μετὰ τοῦ τυχοδιώκτου καὶ τοῦ σοφοῦ. Περιηγηθεὶς δὲ ἱκανῶς καὶ ἰδὼν χώρας καὶ τὰ πάντα ἱκανῶς ἐξετάσας, ἐνεκαθίστατο ἐν τινὶ πόλει καὶ ἔζη βίον τακτικόν, ἐξαφανιζομένου τοῦ τυχοδιώκτου καὶ μόνου τοῦ σοφοῦ περιλειπομένου. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἐνωρὶς ἐγένετο πᾶν τούναντιον, ἡ ἐπιστήμη εἰς οὐδὲν ἄλλο ἐχρησίμωσεν αὐτῷ ἢ εἰς τὸ φανακίζειν καὶ ἐξαπατᾶν· κατάρχησιν δὲ ποιούμενος τῶν προνομίων ἅτινα παρεῖχεν αὐτῷ ἡ τοῦ μαθητοῦ στολή, ἐπεδίδοτο εἰς ἀκατονόμαστα ἐπαγγέλματα. Ἦτο ἤδη ἐποχὴ ἐν ἣ ἐπίστευον οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰ φίλτρα, εἰς τὰς ἐπιφθᾶς, εἰς τὰ πρὸς μακροβιότητα φάρμακα, εἰς τὰς συμπαθητικὰς λεγο-

μένας θεραπείας, εις τὴν μαντικὴν καὶ τὴν ἐπικλήσιν τῶν πνευμάτων. Ταῦτα δὲ πάντα ἐπληρόντο ἀκριβῶς· οἱ δὲ περιπλανώμενοι μαθηταὶ οὐδέποτε ἐδίστασαν νὰ μοιρολογῶσι τουτέστι νὰ προλέγῳσι τὴν μοῖραν, νὰ ὑποδεικνύωσι κεκρυμμένους θησαυρούς, νὰ πωλῶσι φάρμακα θαυμασία. Τὸ δ' ἐγχειρίδιον τὸ προωρισμένον εἰς φύλαξιν αὐτῶν κατὰ τὰς περιπλανήσεις ἐχρησίμειεν εἰς τὸ δια τῆς βίας καὶ ἐπανειλημμένως φορολογεῖν τοὺς συναδέλφους αὐτῶν. Μυρίους δὲ ὄσους τρόπους εἶχον εἰς πορισμὸν χρημάτων, ὧν ὁ ἐντιμότευτος ἦτο ἡ κλοπή. Τὸ τῶν μαθητῶν σωματεῖον ἐπληρώθη ἀγυρτῶν καὶ ἀπατεῶνων, καὶ τῶν ἀγυρτῶν τούτων καὶ τῶν ἀπατεῶνων πρῦτανις ἐγένετο ὁ Φαῦστος.

Οὐδεὶς ὑπῆρξεν ἀλαζῶν ἀναιδέστερος αὐτοῦ. Ἀποφοιτήσας τοῦ Πανεπιστημίου περιηγήθη καυχώμενος πανταχοῦ ὅτι εἶνε κάτοχος ἐπιστήμης θαυμασίας καὶ δύναται νὰ ἐκτελῇ ὑπερφυστάτα θαύματα. Ἐπιτιλοφερεῖτο δὲ φιλόσοφος φιλοσόφων philosophus philosophorum, πηγὴ τῆς νεκρομαντείας, ἀστρολόγος, φυσιογώμων, χειρόμαντις, πυρόμαντις κτλ. Ὁ δὲ κύων αὐτοῦ καὶ ὁ ἵππος αὐτὰ εἶχε διδάξει (τὰ πάντα ἠδύνατο νὰ πράξῳσι, λέγει ὁ θεολόγος Ἰωάννης Γάστ ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ), συνέτειναν εἰς τὸ νὰ αὐξηθῇ ἡ φήμη αὐτοῦ ὡς μάγου, διότι ὁ ὄχλος ἐξελάμβανε τὰ ζῶα ταῦτα ὡς διαβόλους μεταμορφωμένους. Ἄλλ' ἀπευκατῶν τι μικροῦ δεῖν διέκοψεν ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχῇ στάδιον, ὅπερ ἐφαίνετο ἔχον μέλλον λαμπρότατον. Ἐλθὼν εἰς Βενετιάν ἐπηγγέλλετο ὅτι δύναται νὰ πετάξῃ, οἱ ἄνθρωποι τὸν ἐπίστευσαν καὶ ἐπιχειρήσας νὰ ἐκτελέσῃ τὰς ἐπαγγελίας του κατέπεσε θραύσας σχεδὸν τὴν κεφαλὴν του· ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ πάθημα τοῦτο δὲν ἔβαλε γυνῶσιν. Μετ' οὐ πολὺν χρόνον ὁ ἀββᾶς Τριθεῖμος διερχόμενος πόλιν τινὰ τῆς Ἑσσης ἔμαθεν ὅτι ὁ δόκτωρ Φαῦστος, οὗ τὸ ὄνομα ἦτο ἤδη γνωστὸν τοῖς πᾶσι, κατέλυεν ἐν τῷ αὐτῷ ξενοδοχείῳ. Εἶχε δὲ προκηρύξει ὁ Φαῦστος εἰς τὸ κοινὸν ὅτι γινώσκει ἐκ στήθους καὶ κατὰ λέξιν πάντα τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους· ἡ δὲ εὐκαιρία ἦτο ἀρίστη ἵνα ἐπιδείξῃ τὰς γνώσεις του ἐνώπιον τοῦ σοφοῦ κληρικοῦ· ἀλλ' ὁ δόκτωρ ὤχετο ἀπιὼν καὶ μόνον κατέλιπεν ἵνα δοθῇ εἰς τὸν Τριθεῖμον τὸ ἐπισκεπτῆριόν του ἔχον οὕτω: Magister Georgius Sabellicus, Faustus junior, fons necromanticorum, magus secundus, chiromanticus, agromanticus, pyromanticus, in hydra arte secundus. «Φλύαρος καὶ πανούργος ἄνθρωπος» ἔγραφε μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁ ἀββᾶς Τριθεῖμος περὶ τοῦ Φαῦστου.

Τὸ αὐτὸ ἔτος (1507) ὁ Φαῦστος ἐσχιστίσθη ἐν Κροῦζνᾶχῃ πρὸς τινὰ Φράνκον Σίκκιγγεν ισχύοντα ἐν τῇ πόλει καὶ ἐπιρρεπέστατον εἰς τὸν μυστικισμόν. Τοσοῦτον δὲ κατεπλάγη ὁ Σίκκιγγεν ὑπὸ τῆς μεγαληγορίας τοῦ Φαῦστου, ὥστε μετεχειρίσθη πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ἐπιρροήν ἵνα τον διορίσῃ καθηγητὴν· ἀλλ' αὐτὸς ἕνεκα ἀνδραγαθίων του ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ καὶ ἐκεῖθεν, καταλιπὼν τοὺς προστάτας του· φίλος δὲ τις τοῦ Λουθήρου, Κορράδος

Μουδτος, τὸν ἀνεῦρεν ἔπειτα ἐν τινι καπηλείῳ τῆς Ἐρφούρτης ἀγορεύοντα ἐνώπιον ἀκροατηρίου κεκηναίων ἀνθρώπων. Ἐνόμαζε δὲ ἑαυτὸν τὴν ἡμέραν ἐκείνην Γεώργιον Φαῦστον Ἐλμίθειον Ἐδεβεργαῖον· καὶ ὁ Κορράδος Μουδτος τὸν ἐξετίμησεν ὡς «ἄνθρωπον τριπάνουργον». Ἀλλὰ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἐρφούρτης ἐφάνη ἤττον ὀξυδερκέες, διότι τῷ ἐπέτρεψε νὰ διδάξῃ μάθημα περὶ Ὀμήρου. Ἐλάλει δὲ ὁ Φαῦστος περὶ τῶν ἠρώων τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας ὡς ἐὰν ἐγίνωσκεν αὐτοὺς αὐτοπροσώπως, ὥστε καὶ οἱ μαθηταὶ ἐνθαρρυνθέντες τὸν παρεκάλεσαν νὰ τοὺς συστήσῃ εἰς τοὺς ἤρωας. Αὐτὸς δὲ μετὰ χαρᾶς συγκατετέθη, καὶ συναθροίσας τοὺς μαθητάς ἐν σκοτεινῷ δωματίῳ ἐπεκαλέσατο ἐνώπιον αὐτῶν τοὺς κυριωτάτους ἤρωας τοῦ Ὀμήρου, ἐξ ὧν δεινὴν ἐνεποίησεν αἴσθησιν εἰς τοὺς μαθητάς ὁ Κύκλωψ Πολύφημος ἔχων μακρὰν καὶ πυρρὰν γενειάδα καὶ πελώριον σιδηροῦν μοχλὸν εἰς τὴν χεῖρα· δύο πόδες ἀνθρώπου ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ· ἅμα δὲ ἰδὼν τοσαύτην ἀνθρωπίνην σάρκα νωπὴν καὶ δροσερὰν ἐνώπιόν του δὲν ἤθελε νὰπέλθῃ· ἀλλ' ἔπληττε τὴν γῆν διὰ τῆς σιδηρᾶς ράβδου μετὰ τοσαύτης δυνάμεως, ὥστε ἡ οἰκία ὅλη ἔτρεμε καὶ πολλοὶ τῶν μαθητῶν διηγούντο ἔπειτα ὅτι μόλις διέφυγον τὸν κίνδυνον, διότι εἶχεν ἤδη ἀρπάσει αὐτοὺς διὰ τῶν ὀδόντων.

Ὁ Φαῦστος θέλων νὰ ἀνταμείψῃ τὸ φιλοξενῆσάν αὐτὸν Πανεπιστήμιον προσηνέχθη νὰ παράσχῃ ἐπὶ τινὰς ὥρας εἰς ἀντιγραφὴν τὰς ἀπολοσεθείας κωμωδίας τῶν Ῥωμαίων ποιητῶν Πλαύτου καὶ Τερεντίου. Συμβουλίου δὲ γενομένου περὶ τῆς προτάσεως ταύτης μεταξύ τῶν θεολόγων τῆς Ἐρφούρτης καὶ τῶν συμβούλων τῆς πόλεως, ἀπεφασίσθη νὰπορριφθῇ ἡ πρότασις τοῦ Φαῦστου, διότι ἐθεωρήθη δύσκολον νὰ μὴ ἔχῃ καὶ ὁ διάβολος τὸν δάκτυλόν του ἐν τῇ ὑπόθεσιν ταύτῃ· οὐδ' ὑπόπτεισαν δὲ τὸ παράπαν οἱ ἀγαθοὶ ἐκεῖνοι ἄνθρωποι ὅτι ὁ δόκτωρ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κατορθώσῃ τὴν ὑπόσχεσίν του. Τοῦναντίον δὲ λυπούμενοι διότι ἀνὴρ οὕτω διακεκριμένος κατεγίνετο εἰς τοιαύτας πράξεις δυναμένας νὰ βλάψῳσι τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν, ἐξάπέστειλαν φραγκισκανὸν τινὰ ἵνα τον ἐπαναγάγῃ εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδόν· ὁ δὲ μοναχὸς οὐδόλως λησμονῶν τὸ συμφέρον τοῦ μοναστηρίου του, ἔλεγεν εἰς τὸν δόκτωρα ὅτι καλὸν θὰ ἦτο νὰ τελέσῃ τινὰς λειτουργίας, ἀλλ' ὁ Φαῦστος ἀπέριψε χλευαστικῶς τὴν πρότασιν ταύτην, οὗ ἕνεκα καὶ τὸ συμβούλιον τῆς πόλεως ἀπεφάσιζε νὰ τον διώξῃ. Μία δὲ τῶν ὁδῶν τῆς Ἐρφούρτης διετήρησε τὸ ὄνομα αὐτοῦ εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἡμέρας καθ' ἣν κατάρθωσε νὰ περᾶσῃ ἀμάξιον πλήρες χόρτου καὶ ὑπὸ δύο εὐτραφῶν ἵππων ἐλκόμενον διὰ στενωποῦ δι' ἧς μόλις ἠδύνατο νὰ διέλθῃ εἰς ἄνθρωπος πεζός.

Οἱ πλεῖστοι τῶν συγχρόνων τοῦ Φαῦστου παραδέχονται ὅτι τὰ πάντα ἠδύνατο οὗτος νὰ κατορθώσῃ ὡς ἔχων τὸν διάβολον πειθήνιον αὐτοῦ ὄργανον. Τὸ καταπληκτικώτατον δὲ τῆς ἱστορίας τοῦ δεξιωτάτου τούτου ἀγύρτου εἶνε ἡ ἀνοχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἣτις τοσοῦτον εὐκόλως ἐγαργαλίζετο προκειμένου περὶ μαγείας, καὶ ὁμως οὐδόλως ἐκώλυεν αὐτὸν ἀπὸ

του να επιδεικνύη τὰς θαυμασίας συνταγὰς του καὶ τὰς πρὸς τὸν ἄδην σχέσεις του. Ἀναγινώσκων τις τὰ περὶ τῆς ἐν Γερμανίᾳ μαγείας χρονικὰ τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος καὶ βλέπων τὰς μυριάδας τῶν εἰς θάνατον καταδικαζομένων μάγων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ παιδίων (παιδίων ἐνὸς ἔτους!) θαυμάζει ἀληθῶς τὴν δεξιότητα τοῦ θορυβοποιοῦ καὶ κομπορρήμονος τούτου ἀνθρώπου, κατορθώσαντος νὰ διατελέσῃ σῶος καὶ ἀβλαβῆς ἐπὶ τριάκοντα ὄλα ἔτη, ἐν τῷ μέσῳ τοσούτων καὶ τηλικούτων κινδύνων. Ἐν Βορματίῳ καὶ τοῖς πέριξ, πέντε καὶ ὀγδοήκοντα μάγισσαι ἐκκήσαν ἐν ἐνὶ καὶ μόνῳ ἔτει (1485). Ἐν Ἀμβούργῳ ἰατρός τις κατεδικάσθη εἰς τὸ πῦρ ὡς σώσας γυναῖκα ἐγκαταλειμμένην ὑπὸ τῆς μαίας. Ἐν μικρᾷ τινι μεσημβρινῇ ἡγεμονείᾳ διακόσισαι τεσσαράκοντα δύο ψυχαί, ὧν τὸ πλεῖστον μικρὰ παιδία, παρεδόθησαν εἰς τὰς φλόγας ἐν μιᾷ πενταετίᾳ. Ἀλλαχοῦ δὲ Νικόλαός τις Ῥεμῆς δικαστῆς κομπορρημονῶν λέγει ὅτι αὐτὸς μόνος ἐν πεντεκαίδεκα ἔτεσιν ἔκουσεν ἑνεακοσίους μάγους. Ἐν τῇ πόλει Βυρτσβούργῳ ἔβη ὁ Φαῦστος ἐκήρυττε δημοσίως ὅτι ἀνελάμβανε νὰ ἐπαναλάβῃ πάντα τὰ θαύματα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὰ θύματα συμποσῶνται τῷ 1659 εἰς ἑνεακόσια, ἐν δὲ τῇ παρακειμένη Βαμβέργῃ εἰς ἐξακόσια. Πάσης δὲ τάξεως ἄνθρωποι συγκαταλέγονται ἐν τοῖς ὀλοκαυτώμασι τούτοις, χειρῶνακτες, θερᾶπαινοι, ἀγρόται, ἡθοποιοί, σχοινοβάται, σπουδασταί, εὐγενεῖς, δημόται, ἄρχοντες, κληρικοί. Βρίθουσιν οἱ κατάλογοι τοιούτων παρατηρήσεων οἷον· «ὁ οἰκοδεσπότης, ἀνὴρ σοφώτατος». — «Ἡ μικρὰ Βυρβάρᾳ· ἡ εὐμορφοτάτη κόρη τοῦ Βυρτσβούργου». — «Σπουδαστῆς λαλῶν παντοίας γλώσσας καὶ ἐξάριετος μουσικὸς vocaliter et instrumentaliter».¹

Ἄλλ' ὑπῆρχον ὁμοῦ καὶ στιγμαὶ ἀνέσεως. Ὁμολογητέον βεβαίως ὅτι ἦτο ἀνάγκη θρασυτήτος τινος πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ ἐπαγγέλματος ἐν τῷ μέσῳ τοιούτων ἀπειλῶν, καὶ ὁ Φαῦστος δὲν ἐπτοεῖτο εἰ καὶ ἐκ διακλειμμάτων εἶχε μικράς τινας καὶ ἀσημάντους διαφορὰς πρὸς τὴν ἀστυνομίαν. Εἶχε δὲ πεποίθησιν εἰς τὴν εὐφυΐαν αὐτοῦ καὶ τὸ πολυμήχανον, καὶ εἰς τὰς ἀκριβεῖς ὁδηγίας τῶν θαυμασῶν αὐτοῦ πρὸς ἀποπλάνησιν τῶν κκαδιωκόντων αὐτὸν κλητήρων, οἵτινες οὐδέποτε ἐπετύγγανον νὰ τον συλλάβωσι· διότι ἐν ᾧ αὐτοὶ εἰσῆρχοντο διὰ τῆς μιᾶς θύρας, ὁ δόκτωρ ἐξηφνίζετο διὰ τῆς ἐτέρας χωρὶς τὸ παράπαν νὰ φανῇ τὸ ἐλάχιστον ἔχνος αὐτοῦ. Ἐπειτα δὲ ἐγίνωσκε ποῦ νὰ καταφεύγῃ ἐν κκατεπειγούσαις περιστάσεσι. Ὁ καλὸς αὐτοῦ φίλος ἀββάς Ἐντεμφούσιος ὅστις τὸν προσεκάλει εἰς τὸ ἐν Μαουλμπρόνῃ μοναστήριον ἵνα μάθῃ παρ' αὐτοῦ τὰ μυστήρια τῆς ἀλχημείας², προθύμως θὰ παρεῖχεν αὐτῷ ἄσυλον χρείας τυχούσης. Ἀπαξ μόνον συνελήφθη ἄλλ' ὁ ἱερεὺς εἰς τὸν παρεδωκαν ἀντὶ νὰ τον κάψῃ, τούναντίον τὸν παρεκάλεσε νὰ τῷ παραδώσῃ τινὰ μαθήματα.

1. Ἴδε Moncure Conway Demonology and Devil - Lore.

2 Ἐν Μαουλμπρόνῃ σώζεται ἐν παλαιῇ τινι πόρῳ χημικὸν ἐργαστήριον ὅπερ οἱ ἐγχώριοι ὀνομάζουσι «μαγειρεῖον τοῦ δόκτωρος Φαῦστου».

Τὸν ἐμάχουσε, βλέπετε, καὶ αὐτὸν ὡς τὸν Σίκιγγεν καὶ τοσούτους ἄλλους. Ἐξακολουθῶν δὲ τὴν σειράν τῶν ἀνδραγαθιῶν του, ἐφάνη ἡμέραν τινὰ καθήμενος περιβάδην ἐπὶ βυτίου οἴνου, ἄλλοτε δὲ ἐκδικούμενος μοναχὸν ἀφιλόξενον, ἀπέστειλεν εἰς τὸ μοναστήριον πειρασμὸν τινὰ ἀνκατατάσαντα τὰ πάντα. Ἡ εἰς τὸ ἐξαφάνιζεσθαι δεξιότης αὐτοῦ κατέστη ἄλλη δύναμις δι' ἧς καθίστατο ἀόρατος, ἣ δὲ δραστηριότης αὐτοῦ ἐγένετο αἰτία νὰ τον νομίζωσιν ὡς πανταχοῦ παρόντα. Τοιοῦτος δὲ ἄνθρωπος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ποθᾶν θάνατον φυσικόν. Διηγούνται ὅτι ὁ διάβολος περὶ 1537 ἔτος ἐλθὼν ἐζήτησε τὴν ψυχὴν του, σημαίνοντος τοῦ μεσονυκτίου, μετὰ πατάγου καὶ θορύβου ὁποῖος συνήθως συνοδεύει τὰς τοιαύτας ἐπισκέψεις. Τὴν πρωτὰν εὗρεθῆ ὁ δόκτωρ Φαῦστος πρηνῆς καὶ ὅτε ἠθέλησαν νὰ ἀναστρέψωσι τὸ πτώμα ὑπτιον, ἀνεστράφη ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἄλλ' οἱ σκεπτικοὶ οἱ περὶ πάντων διστάζοντες καὶ ἐπέχοντες διηγούνται ἄλλως πως τὸ πᾶγμα. Λέγουσιν ὅτι ὁ Φαῦστος ἀποχωρήσας περὶ τὰ ἔσχατα τοῦ βίου του εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ ἀββά Ἐντεμφουσίου ἀπέθανε φονευθεὶς ὑπὸ τινος ἐκρήξεως ἐν ᾧ ἠσχολεῖτο περὶ τὴν ἀλχημείαν. Ἀμφότεραι δὲ αἱ ἐκδόσεις αὗται περὶ τῆς τελευταίας τοῦ Φαῦστου εἶνε ἀπλᾶί εἰκασίαι, ἐλλειπόντων ἐπισήμων καὶ ἀξιοπίστων ἐγγράφων περὶ τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας τοῦ δόκτωρος ὡς καὶ περὶ τῆς παιδικῆς. Ὡστε ὁ ἀναγνώστης εἶνε κύριος νὰ ἐκλέξῃ ὁποτέραν προτιμᾷ.

B'

Ἡ φήμη τοῦ Φαῦστου μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν αὐτοῦ ἀντὶ νὰ ἐλαττωθῇ τούναντίον ἐξηκολούθησεν αὐξανόμενη καθ' ὅλον τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι εἰς τοῦτο συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον καὶ αἱ περιστάσεις. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυκεῶνος ἐκείνου τῶν ἰδεῶν δὲν παρήγαγεν ἡ Μεταρρύθμισις καὶ ἡ Ἀναγέννησις, πᾶσαι αἱ γινῶμαι κατάρθουν νὰ ἀντλῶσιν ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ δόκτωρος ἐπιχειρήματα. Φέρ' εἰπεῖν ἡ Ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία διείδεν ἐν αὐτῇ τὴν ἀπόδειξιν ἧς εἶχεν ἀνάγκην, ἵνα καταδείξῃ πόσον κινδυνώδης εἶνε ἡ ἐπιστήμη. Τὴν πανταχοῦθεν ἤδη ἐκδηλουμένην ἕρεξιν τοῦ εἰδέναι ἐθεώρει ἡ Ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ὡς καρπὸν τῆς μεταρρυθμίσεως, τὸν δὲ ἄνδρα ὅστις τοσούτον εἶχε κατακληφθῆ ὑπὸ τῆς ὀρέξεως ταύτης, ὥστε καὶ τὴν αἰώνιαν μακαριότητα χάριν αὐτῆς ἐθεύσασε, μετεχειρίσθη ὡς παράδειγμα πρὸς ἐκφύθησιν ἐκείνων οἵτινες παρεπλανῶντο ὑπὸ τῶν νέων ἰδεῶν. Ἀντὶ δὲ νὰ προσπαθῇ νὰ καθιστᾷ ἀμφίβολον τὴν θρυλουμένην ὑπεράνθρωπον δύναμιν τοῦ Φαῦστου, τούναντίον ὑπέθαλπε τὴν πεποίθησιν ταύτην τοῦ ὄχλου.

Ἐτέρωθεν οἱ προτεστάνται ἐπίστευσαν ἀκαρδάντως ὅτι αἱ ἐγκληματικαὶ πράξεις περὶ ἧς εἶχε διαπρέψει ὁ Φαῦστος ἦσαν ἀποτέλεσμα τῆς εἰδωλολατρείας τῶν καθολικῶν, διὸ καὶ ἐθεώρησαν κκατεπεῖγον νὰ κλονήσωσι τὴν πίστιν τοῦ ὄχλου, ἀφ' οὗ μάλιστα, κατὰ τὰς προτεσταντικὰς δοξασίας, οὐδεὶς ἐπὶ

γῆς ἔχει τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀφίεναι ἀμαρτίας, καὶ ἡ προτεσταντικὴ αὕτη ἐπίδρασις διαφαίνεται ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ τῶν βιογραφιῶν τοῦ Φαύστου. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς τῆς περιέργου ταύτης βιογραφίας, τυπωθεῖσης τῷ 1587 ἐν Φραγκφούρτῃ, οὐδεμίαν εὐκαιρίαν παραλείπει ἵνα ὅπως δῆποτε πειράξῃ τὰ μέλη τοῦ ῥωμαϊκοῦ κλήρου. Ὁ Μεριστοφελῆς παρίσταται ἐν αὐτῇ ἐνδεδυμένος ὡς μοναχός, ὁσάκις δὲ ὁ κύριός του ζητεῖ τίποτε πολυτελές ἢ ὀρεκτικὸν αὐτὸς σπεύδει κατ' εὐθεΐαν εἰς τὰ δωμάτια τῶν ῥωμαίων ἱεραρχῶν. Μεταξὺ δὲ τῶν ὄρων τοῦ συμβολαίου ὅπερ ὁ Φαῦστος συνῆψε πρὸς τὸν διάβολον, ὑπάρχει καὶ ὁ ὅρος ὅτι οὐδέποτε θὰ νυμφευθῇ, διότι ὁ γάμος εἶνε ἀρσενός τῷ Θεῷ. Τέλος παρίσταται ὁ Φαῦστος διατρίβων τρεῖς ἡμέρας ἐν τῷ Βατικάνῳ· ἐκ τούτου δὲ ἀφορμώμενος ὁ χρονογράφος διηγεῖται τὰς πομπὰς τῆς παπικῆς αὐλῆς ὅπως ἐναντίας τῷ πνεύματι τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ ἐπιμένει λέγων ὅτι ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία οὐδεμίαν ἔχει δύναμιν κατὰ τῶν πονηρῶν πνευμάτων. Οὐδὲ αὐτὸς δὲ ὁ Ἅγιος Πατὴρ μετὰ πάντων τῶν καρδιάλων θὰ δυνηθῶσι νὰ ποδιώξωσι τοὺς δύο ἀοράτους δυσμενεῖς ξένους, τὸν Φαῦστον καὶ τὸν Μεριστοφελῆν, οἵτινες τοὺς πιλατεύουσι τρώγοντες ἐκ τοῦ πινακίου των καὶ πίνοντες διὰ τοῦ ποτηρίου των, εἰς οὐδὲν λογιζόμενοι τοὺς ἐξορισμούς των.

Τρίτον τι ῥεῦμα προσέθεσεν εἰς τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα τοῦ μύθου νέον τι στοιχεῖον, ἐξ οὗ βραδύτερον ἢ μεγαλοφυΐα τοῦ Γκαίτε θάντλησῃ τι θαυμάσιον. Ἡ Ἀναγέννησις ἀνύψωσε τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου οὐ μόνον σωματικῶς ἀλλὰ καὶ πνευματικῶς· ἀγερέπισε δὲ καὶ τὴν τῶν ἀρχαίων δόξαν, ὅτι δηλαδὴ τὸ μυστήριον τῆς θεότητος ἐγκρύπτεται ἐν τῇ φύσει· θεωροῦσα δὲ αὐτὴν ὡς αἰνίγμα ἀνεζήτει τὴν λύσιν αὐτοῦ ἐν ταῖς μυστικαῖς ἐπιστήμαις, δι' ὧν ἤλπιζεν ὅτι εὐτυχῆς τις συγκυρία ἤθελεν ἀποκαλύψει τοῖς ἀνθρώποις τὸ μυστήριον τοῦ Παντός. Ταυτοχρόνως δὲ διὰ τῆς συντόνου προσπάθειας τῶν πεπαιδευμένων, οἵτινες εἰργάζοντο πρὸς διάδοσιν τῆς γνώσεως τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν ἀνθρώπων ἠνοίγοντο ἔτι εἰς ἄλλην τινὰ μαγείαν, τὴν μαγείαν τοῦ ἀρχαίου κάλλους. Ἡ Γερμανία τραχεῖα καὶ βάρβαρος ἐθεώρει ἑκθαμβὸς τὴν ἀκτινοβολοῦσαν Ἑλλάδα, καὶ οὕτω πως εἰς τὴν εἰς τὸν λόγον πίστιν προσετέθη ἡ εἰς τὸ κάλλος πίστις. Ὑπὸ τὴν διπλὴν δὲ ταύτην ἐπίδρασιν μετεμορφώθη καὶ ὁ ἀγύρτης τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ χυδαίου μάγου ὁ Φαῦστος ἐγένετο νέος Προμηθεὺς κλέπτων τὰ τῇ θεότητι μόνῃ γνωστὰ μυστήρια, καὶ ἐραστὴς τοῦ αἰωνίου κάλλους τοῦ ἐνσαρκωθέντος ἐν τῇ Ἀργείᾳ Ἑλένῃ. Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ ἀρχικοῦ τύπου εἶνε ἤδη ὁρατὴ ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ εὐσεβοῦς χρονογράφου τῆς Φραγκφούρτης, ὅστις βεβαίως δὲν ἐσκόπει νὰ εἰδωλοποιήσῃ τὸν ἥρωά του. — «Θέλω νὰ ἴδω τὰ στοιχεῖα κατὰ πρόσωπον! ἀνακραῖζει ὁ Φαῦστος, καὶ ἐπειδὴ οὔτε παρὰ τοῦ Θεοῦ οὔτε παρὰ τῶν ἀνθρώπων δύναμαι νὰ λάβω τὴν δύναμιν νὰ τύχω τῆς ἐπιθυμίας μου ταύτης, παρεδόθην εἰς τὸ καταχθόνιον πνεῦμα ἵνα μὲ το διδάξῃ καὶ το μάθω». Καὶ ἀπόλλυται ὡς οἱ Τιτᾶνες πρὸς οὓς τὸν παραβάλλει ὁ χρονογράφος κατὰ τὴν

ἀλαζονείαν. — «Τοσαύτη ἦτο ἡ ἐν τῇ ἀλαζονείᾳ ἐμμονὴ τοῦ Φαύστου, ὥστε εἰς οὐδὲν ἐλογίζετο τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν· ἐδίδαξε δὲ ἔτι οὔτε ὁ διάβολος εἶνε μέγας ὡς τον παριστάσιν, οὔτε ἡ κόλασις τοσοῦτον θερμὴ. . . Ἔπαθε δὲ τὸ τῶν Γιγάντων, περὶ ὧν οἱ ποιηταὶ διηγούνται ὅτι ἐσώρευσαν τὰ ὄρη ἐπ' ἄλληλα θέλοντες νὰ πολεμήσωσιν ἐναντίον τοῦ Θεοῦ».

Τέλος ὁ Φαῦστος μεταμορφοῦται εἰς δημοτικὸν δρᾶμα συντεθὲν ὀλίγῳ μετὰ τὸ χρονικὸν τῆς Φραγκφούρτης, καὶ οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν καταλιπὼν τὴν γερμανικὴν σκηνὴν πρὸ τριῶν ἑκατονταετηρίδων. Ὁ πρὸς τὴν Ἑλένην ἔρωσ αὐτοῦ, τὸ πάθος τοῦτο ὅπερ ὁ Γκαίτε ἐδόξασεν ἐν τῷ δευτέρῳ αὐτοῦ *Φαύστῳ*, γίνεται αἰτία τῆς ἀπωλείας αὐτοῦ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς στιγμὴν, ὅτε ἡ θεία μακροθυμία ἔσωζεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀλεθρίων ἀποτελεσμάτων τῆς ἀλαζονείας. Τὸ δρᾶμα τοῦτο τὸ τοσοῦτον προσφιλές τῷ γερμανικῷ κοινῷ ἐτυπώθη δυστυχῶς λίχν ὀφέ· τὰ δὲ κείμενα ἄτινα ἔχομεν σήμερον εἶνε μετερρυθμισμένα ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε διευθυντῶν τῶν θεάτρων καὶ τῶν νευροσπάστων κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν θεατῶν. Ἀλλὰ καὶ μετ' ὅλας ταύτας τὰς ἀλλοιώσεις καὶ παρεμβολὰς, τὸ ἀρχαῖον κείμενον τοῦ *Φαύστου*, ὅποσον δίδει ἡμῖν αὐτὸ ὁ Κάρολος Ἐγγελος ἐν τῷ *Γερμανικῷ θεάτρῳ τῶν νευροσπάστων*, σώζει ἔγνη σαφέστατα τῆς συγκρούσεως τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων, ὧν μεταξὺ ἐγεννήθη δι' αὐτὸ δὲ καθ' ἃ ἄξιον τῆς ἡμετέρας προσοχῆς, διὰ βραχέων εὐθύς θὰ το ἀναλύσωμεν.

Ὁ πρόλογος τοῦ δόκτωρος Ἰώχαν Φάουστ ὑποτίθεται ἐν τῇ Κολάζει· ὁ δὲ Γκαίτε θὰ τολμήσῃ ἔπειτα νὰ τον μεταφέρῃ εἰς τὸν οὐρανόν. Ἡ ἰδέα τοῦ νὰ παρασταθῇ ὁ Θεὸς συνδιαλεγόμενος μετὰ τῶν διαδόλων, οἵτινες μετ' οἰκειότητος ἐπονομάζουσιν αὐτὸν *γέροντα*, οὐδόπως θὰ ἐγένετο ἀποδεκτὴ ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς λογοκρισίας τῆς ἐπιτετραμμένης τὴν φροντίδα τῆς ἐν τῇ σκηνῇ ἠθικῆς, ἵσα ἵσα τὴν ἐπιούσαν τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Καλβίνου. Παρὰ τοῦ Πλούτωναος λοιπὸν ἀποστέλλεται ὁ Μεριστοφελῆς ἐντολὴν ἔχων νὰ πειράξῃ τὸν Ἰώχαν Φάουστ, «ἄνθρωπον ἰσχυροῦ καὶ τολμηροῦ πνεύματος καὶ δυσηρεστημένον καθ' ἑαυτοῦ τε καὶ κατὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων». Καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ πράξει αἰρομένης τῆς αὐλαίας φαίνεται τὸ σπουδαστήριον τοῦ δόκτωρος ὅστις ἤδη σκέπτεται περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. «— Ὁ ἀνθρωπος θέλει νὰ δοκιμάσῃ πάσας τὰς ἐπιστήμας· ἀγαπᾷ τὴν μεταβολὴν· οὐδέποτε στέργει τὴν τύχην αὐτοῦ· ὁ ἐπαίτης θέλει νὰ γείνη δημότης, ὁ δημότης εὐγενής, ὁ εὐγενής πρίγκιψ, ὁ πρίγκιψ βασιλεὺς, ὁ βασιλεὺς αὐτοκράτωρ. Οὐδὲν τῶν ἐν τῇ ὑψηλῇ ζώντων πλασμάτων ἐφθασε τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν τελειότητα κατὰ τὸ μέτρον τῶν πόθων αὐτοῦ. — Καὶ σύ, Φαῦστε, δὲν στέργεις τὴν κατάστασίν σου. Ἐσπούδασα πάσας τὰς ἐπιστήμας, ἡ Γερμανία γινώσκει τοῦ Φαύστου τὸ ὄνομα, — ἀλλὰ τί πρὸς ἐμὲ πάντα ταῦτα; — Οἱ πόθοί μου μένουσιν ἀτέλεστοι. — Ἄ! πάντα ταῦτα εἶνε ἐλάχιστα διὰ τὸ

πνεῦμά μου. Αἰσχύνομαι ἑμαυτόν, — δι' αὐτὸ καὶ ἀπεφάσισα νὰ ἐπιδοθῶ εἰς τὴν νεκρομαντείαν».

Μόλις ἐκστομίσας τὴν λέξιν *νεκρομαντεία* διεκόπη ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ πνεύματος ὅπερ τὸν προτρέπει νὰ ἐπιδοθῆ μᾶλλον εἰς τὴν σπουδὴν τῆς θεολογίας, δι' ἧς θὰ καταστῆ ὁ εὐτυχέστατος τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ τὸ πονηρὸν πνεῦμα τοῦναντίον ἐνθαρρύνει αὐτόν, λέγον ὅτι διὰ τῆς νεκρομαντείας θὰ καταστῆ οὐ μόνον ὁ εὐτυχέστατος τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ὁ πάντων σοφώτατος. Ὑποκύπτει εἰς τὸν πειρασμὸν καὶ ἀνοίγει βιβλίον τι περὶ μαγείας ἀποσταλὲν αὐτῷ ὑπὸ ἀγνώστου τινός· τὰ καταχθόνια πνεύματα ὑπακούουσιν εἰς τὰς ἐπικλήσεις αὐτοῦ, καὶ τότε παρίσταται ἡ σκηνὴ ἐκείνη ἢ περιδύνητος, ἣν ἐμμύθη ὁ Λέσιγγ ἐν τῷ ἡμιτελεῖ ὑπολειφθέντι *Φαύστῳ* αὐτοῦ, καθ' ἣν ὁ δόκτωρ ἐρωτᾷ τοὺς δαίμονας πρὶν ἢ παραλάβῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του·

Φαύστος

Σὺ, ὁ πρῶτος πρὸς τὰ δεξιὰ μου, πῶς ὀνομάζεσαι καὶ πόση εἶνε ἡ ταχύτης σου;

Δαίμων

Ὀνομάζομαι Ἀσμοδαῖος καὶ εἶμαι ταχὺς ὅσον ὁ κοχλίας ἐπὶ τοῦ φράκτου.

Φαύστος

Φύγε! ἔξ' ἀπ' ἐδῶ, πρῦτανι τῆς ὀκνηρίας! Σὺ δὲ ὁ πρὸς τὰριστερά μου πῶς ὀνομάζεσαι;

Δαίμων

Ὀνομάζομαι Ἀουεράχν.

Φαύστος

Καὶ πόση εἶνε, Ἀουεράχν, ἡ ταχύτης σου;

Ἀουεράχν

Εἶμαι ταχὺς ὡς βέλος.

Φαύστος

Δέν μοι ἀρκεῖ. Φύγε! Καὶ σὺ, μικρὲ τριχωτέ, τίς εἶ;

Δαίμων

Ὀνομάζομαι Φιτζλιπούτζλης, καὶ εἶμαι ταχὺς ὡς ἡ πτέρυξ τοῦ ταχυπερωτάτου τῶν πτηνῶν.

Φαύστος

Εἶνε ταχύτερος τῶν ἄλλων, ἀλλὰ δι' ἐμὲ εἶνε βραδύς, πολὺ βραδύς.

Καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Μεφιστοφελούς, ὅστις λέγει ὅτι ἔχει τὴν ταχύτητα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ὁ δὲ Φαύστος τῷ ὀρίζει τὴν προσεχῆ νύκτα ἵνα συνελθόντες συντάξωσι τὸ συμβόλιον.

Κατὰ τὴν δευτέραν πράξιν ὁ Φαύστος εἶνε μόνος. Οἱ δαίμονες διὰ τῆς φιλαργυρίας, τῆς ἡδονῆς, τῆς ὑπερηφανίας καὶ τῶν ἄλλων θανασίμων ἀμαρτημάτων προσερχόμενοι τὸν πειράζουσιν, αὐτὸς δὲ τοὺς ἀποδιώκει αἰσχυρῶς. Ἐν καὶ μόνον πράγμα ἐπιθυμεῖ, τὸ εἰδέναι. — Ὁ Μεφιστοφελῆς θὰ ἔχη ἀρκά γε τὴν δύναμιν νὰ πληρώσῃ τὸ κενὸν ὅπερ αἰσθάνομαι ἐν ἐμοὶ καὶ πάσῳ; Θὰ δυναθῆ νὰ ποικριθῆ εἰς πάσας μου τὰς ἐρωτήσεις περὶ τῶν σκοτεινῶν μυστηρίων ἅτινα εἶνε κεκρυμμένα ἀφ' ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων;

Ἄμα δ' ἐλθόντος τοῦ Μεφιστοφελούς λέγει πρὸς αὐτόν τὰς προτάσεις του: Θὰ με ὑπηρετήσης πιστῶς ἐπὶ τέσσαρα καὶ εἴκοσι ἔτη.

Μεφιστοφελῆς

Τέσσαρα καὶ εἴκοσι ἔτη! Ἄλλ' εἶνε αἰὼν ὄλος! Ἄρκεῖ νομίζω τὸ ἡμισυ.

Φαύστος

Οὐδὲλως. Τέσσαρα καὶ εἴκοσι ἔτη πρὸς τριακοσίας ἐξήκοντα πέντε ἡμέρας ἕκαστον.

Μεφιστοφελῆς

Ἐχει καλῶς! Ἐπειτα;

Φαύστος

Οὐδέποτε θὰ μ' ἐγκαταλίπῃς ἀνευ χρημάτων. Θὰ μοι χορηγῆς ἀφθόνως πᾶν ὅ τι χρῆσιμον ἐν τῷ βίῳ, καὶ τῇ βοηθείᾳ σου θὰ ἀπολαύσω πασῶν τῶν τοῦ βίου ἡδονῶν.

Μεφιστοφελῆς

Καλῶς. Ἐπειτα;

Φαύστος

Θὰ μοι ἀποκαλύψῃς πάσας τὰς ἐπιστήμας καὶ πάσας τὰς ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων κεκρυμμένας τέχνας. . .

Μεφιστοφελῆς

Ἐχεις καὶ τοῦτο.

Φαῦστος

. . . . Και θάποκρίνησαι πιστῶς καὶ ἀληθῶς εἰς οἶαν δήποτ' ἐρώτησίν μου περὶ παντὸς ἐγκοσμίου τε καὶ θείου.

Μεφιστοφελῆς

Ἐὰν δύναμαι, μετὰ χαρᾶς.

Οἱ δύο τελευταῖοι οὗτοι ἄρα τοῦ συμβολαίου εἶνε οἱ πλείστου λόγου ἕξιοι, οἱ δὲ ἄλλοι εἶνε ἀπλαῖ τινες λεπτομέρειαι οὐδεμίαν ἐνέχουσαι δυσκολίαν. Μετὰ τὸν Φαῦστον προτείνει καὶ ὁ Μεφιστοφελῆς τοὺς ὅρους του. Πρῶτος ὅρος, νὰ μὴ νυμφευθῆ, ἔτχτος ὅρος νὰ ἀνήκῃ ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς τὸν διάβολον ἐπὶ τέσσαρα καὶ εἴκοσι ἐτη. Ὁ δόκτωρ συζητεῖ ὀλίγον περὶ τινῶν ἄρθρων τοῦ συμβολαίου, ἰδίᾳ δὲ περὶ τοῦ ὅτι ἀπαγορεύεται αὐτῷ νὰ πορευῆται εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ: — «Ἴδὲ τὴν θέσιν μου, τῷ εἶπε, θὰ με νομίσωσιν ὡς ἄθεον». — Ἐκλιπούσης δὲ καὶ τῆς μόνης ταύτης ἐνστάσεως, ἀποφασίζει νὰ ὑπαγράψῃ τὸ συμβόλαιον, διανοούμενος ὅτι θὰ φανῆ πονηρότερος τοῦ διαδόλου καὶ θὰ εὔρη τρόπον ὥστε νὰ διαλυθῆ πρὸ τῆς λήξεως τῆς ὀρισθείσης προθεσμίας.

Ἡ τρίτη πράξις τοῦ δράματος πραγματεύεται περὶ τῆς περιγητήσεως τοῦ Φαῦστου ὁδηγῶν ἔχοντος τὸν Μεφιστοφελῆν. Τὰ θαύματα διαδέχονται ἄλληλα. Τὸ μέρος δὲ τοῦτο τοῦ δράματος τὸ τοσοῦτον πρόσφορον εἰς τὴν ἐπὶ τῆς σκηναῖς λαμπρὰν ἐπίδειξιν, ἀναγνωσκόμενον ἔχει ὀλίγον τὸ διάφορον. Μεταβαίνομεν λοιπὸν εὐθὺς εἰς τὴν τετάρτην καὶ τελευταίαν πράξιν, ἔνθα ὁ δόκτωρ, μεστὸς κόρου καὶ ἀηδίας, λυπεῖται ἐπὶ τῇ ἀφροσύνῃ του καὶ τῇ ἀπολεσθείσῃ αἰωνίᾳ μακαριότητι. Μετανοῶν ἅμα δὲ καὶ τρέμων ἐπιθυμεῖ νὰπαλλαγῆ τοῦ δαίμονος καὶ νὰ ἐπιδοθῆ εἰς ἄλλον βίον, πρὸς τοῦτα δὲ σκέπτεται πῶς θὰ κατορθωθῆ, ὥστε πρῶτος ὁ Μεφιστοφελῆς νὰ διαρρήξῃ τὸ συνδέον αὐτοὺς συμβόλαιον. Διὸ τῷ λέγει: « — Θέλω νὰ σ' ἐρωτήσω περὶ πραγμάτων πολλοῦ λόγου ἀξίων. Τὸ συμβόλαιον ἡμῶν σὲ ὑποχρεοῖ νὰ μοι λέγῃς πάντοτε τὴν ἀλήθειαν.

Μεφιστοφελῆς

Λέγε.

Φαῦστος

Εἶπέ μοι πρῶτον περὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ περὶ τῆς ἐν αὐτῷ λαμπρότητος, περὶ τῶν ἐκλεκτῶν καὶ περὶ τῶν ἀπολαύσεων αὐτῶν. Εἶπέ μοι ἔάν δύναμαι ἔτι νὰ γείνω τέκνον τῆς μακαριότητος.

Μεφιστοφελῆς

Οὐδὲν γινώσκω περὶ τούτων.

Φαῦστος

Πρέπει νὰ μοί το εἶπῃς. Εἶσαι ὑπόχρεως.

Μεφιστοφελῆς

Δὲν τολμῶ.

Φαῦστος

Κατὰ τὸ συμβόλαιον εἶσαι ἠναγκασμένος νὰ λαλήσῃς!

Μεφιστοφελῆς (ἀγωνιῶν).

Δὲν δύναμαι.

Φαῦστος

Καὶ ἐγὼ λοιπὸν σὲ ἐξορκίζω.

Ὁ Μεφιστοφελῆς φεύγει ἐκβάλλων κραυγὴν, ὁ δὲ Φαῦστος κλίνει γόνυ καὶ προσεύχεται. Μέλλει δὲ νὰ σωθῆ, ὅτε ὁ δαίμων αισθανόμενος ὅτι τὸ θυμὸς του διαφεύγει τῶν χειρῶν του, ἐπινοεῖ νὰ τῷ στείλῃ τὴν Ἑλένην, τὸ ἰδεῶδες κάλλος. Ὡς δὲ ὁ συγγραφεὺς τοῦ δημόδου δράματος ἐδόξαζεν, οὐδᾶλως θὰ ἠδύνατο ὁ Φαῦστος νάντιστῆ κατὰ τοῦ πειρασμοῦ, θὰ διέπραττε δὲ καὶ ἔγκλημα ἐὰν ἐνικᾶτο ὑπ' αὐτοῦ. « — Ἐλθέ, ἀναφωνεῖ ὁ Φαῦστος, βλέπων τὴν Ἑλένην' σὺ θὰ εἶσαι τὸ πᾶν μου! σὺ θὰ εἶσαι ἢ διὰ βίου σύντροφός μου!» καὶ κινεῖται νὰ τὴν περιλάβῃ ἐν ταῖς ἀγκάλαις του, ἀλλ' ἢ μὲν Ἑλένη μεταμορφωθείσα εἰς Ἐρινῦν ὀνειδίζει εἰς αὐτὸν τὰς ἀμαρτίας του, ὁ δὲ Μεφιστοφελῆς ἐν θριάμβῳ τῷ ἀναγγέλλει ὅτι ἤδη κατεδικάσθη ἀνεκκλήτως, καὶ τὴν προσεχῆ νύκτα σημαίνοντος τοῦ μεσονυκτίου θὰ ἔλθωσιν οἱ δαίμονες νὰ ζητήσωσι τὴν ψυχὴν του.

Αἱ μετὰ ταῦτα σκηναὶ εἶνε μεγάλης δραματικῆς δυνάμεως' ὁ δῦσμοιρος Φαῦστος βασανιζόμενος, δακνόμενος ὑπὸ τῶν τύψεων τοῦ συνειδότος περιπλανᾶται ἐν τῷ σκότει ἀνὰ τὰς ἐρήμους ὁδοῦς. Ὅπου δήποτε δὲ καταφύγη, ἀκούει, ὡς ἢ Μαργαρίτα τοῦ Γκαῖτε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, φωνὴν τινα μυστηριώδη, ἐρχομένην ἀπὸ τοῦ δικαστηρίου τοῦ Θεοῦ, ἔνθα τὴν στιγμὴν ταύτην δικάζεται ἢ δίκη του.

Φωνή

Fauste, prepara te. Φαῦστε παρασκευάζου.

Φαῦστος

Τώρα, Φαῦστε, παρασκευάζου εἰς αἰώνιον κόλασιν! Ὁ ἄρχων τῆς Κο-

λάσσεως σὲ καλεῖ, σὲ περιμένει, μετ' οὐ πολὺ θὰ λάβῃς τὴν δικαίαν τιμω-
ρίαν τῶν ἀμαρτιῶν σου (φύγει).

Φωνή (σημαίνει δεκάτη).

Fauste accusatus es! Φαῦστε κατηγορεῖσαι!

Φαῦστος

"Ἦδη, Φαῦστε, σοῦ κατηγοροῦσι τὰς ἀμαρτίας σου. Δύσμοιρε! Ποῦ νὰ εὗρω βοήθειαν; Ἐν τῇ ἀγωνίᾳ μου λίαν στενός μοι φαίνεται ὁ εὐρύς κόσμος. Ἡ βελόνη ἥτις νύσσει τὴν συνείδησίν μου εἶνε ἤδη ἐντός μου, οὐκ ἔστι σω-
τηρία οὐδ' ἐλπίς χάριτος. Ναί, ναί, μοῦ κατηγοροῦσι τὰς ἀμαρτίας μου (Κλί-
νει γόνυ).

Φωνή (σημαίνει ἑνδεκάτη).

Fauste! judicatus es! Φαῦστε ἐδικάσθης!

Φαῦστος

"Ἦδη, Φαῦστε, ἐδικάσθης! Ἐξεφωνήθη ἡ ἀπόφασις. Ἡ ῥάβδος ἐθραύσθη ἐπὶ σοῦ. Βλέπω ἤδη τὸν Ἄδην ἀνοιγόμενον ἐνώπιόν μου, ὦ μακρὰ αἰωνιότης, τί νὰ γείνω!

Φωνή (σημαίνει μεσονύκτιον).

Fauste, Fauste, in aeternum damnatus es! Φαῦστε, Φαῦστε, κατεδικάσθης εἰς τὸν αἰῶνα!

Φαῦστος

Καὶ ἤδη, Φαῦστε, κατεδικάσθης. Ἀκούω τὴν ἀγγελίαν τοῦ θανάτου καὶ τῆς κολάσεως. . . Ἔρχεται! τὴν ἀκούω! Οἴμοι, τετέλεσται! Οὐαὶ τῇ ψυχῇ μου τῇ ἀθλίᾳ, τετέλεσται αἰωνίως!

Παρελίπομεν ὅλως τὰ κωμικὰ μέρη τοῦ δράματος, οἷον τὸ πρόσωπον τοῦ Βάγνερ, πιστοῦ ἀκολουθοῦ τοῦ δόκτωρος, τὸ τοῦ Χάνς Βούρστ θεράπωντος καὶ δευτερεύοντάς τινὰς διαβόλους καταδιώκοντας καὶ πιλατεύοντας τὸν Χάνς. Αἱ ἀστειώτητες τῶν προσώπων τούτων ἤρτυμέναι διὰ χονδροτάτου ἔλατος δὲν ἦτο δυνατὸν καὶ νὰ εἶνε ἀπηλλαγμέναι τῶν ἐκ παραδόσεως σκηρικῶν θεαμάτων ὑφ' ὧν συνοδεύονται κατὰ τὴν παράστασιν. Στερούμενα δὲ καὶ τῆς βοηθείας τῶν ἠθοποιῶν, δὲν εἶνε τοσοῦτον ζωηρὰ ὥστε νὰ λησμονήσῃ

τις πόσον παραβλάπτουσι τὴν δρᾶσιν τοῦ δράματος εἰς ὃ παρεμβάλλονται. Τὸ δὲ πρόσωπον τῆς Μαργαρίτας, περὶ ἧς βεβαίως θὰ ἠπόρησεν ὁ ἀναγνώ-
στης οὐδὲν ἐνταῦθα ἀναγινώσκων, εἶνε ὅλον πλάσμα τῆς φαντασίας τοῦ Γκαίτε· ἐν τῷ παλαιῷ δράματι οὐδ' ἔχνος αὐτῆς εὐρίσκειται.

Δὲν ἔλειψαν δὲ σχολιασταὶ προσπαθοῦντες νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ἐν τῷ δρά-
ματι τούτῳ ὑποκεκρυμμένην ἀνωτέραν τινὰ ἔννοιαν. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι πᾶς
τις ὀρέγεται νὰ ὑποβάλῃ εἰς λεπτομερῆ ἀνάλυσιν ἔργον, ἐν ᾧ νομίζει ὅτι
θὰ εὕρῃ ἐν συνόψει τὸ πνεῦμα καὶ τοὺς διαλογισμοὺς λαοῦ μεγάλου ἐν ἐποχῇ
κρίσιμῳ τοῦ βίου αὐτοῦ. Τὸ ζήτημα εἶνε νὰ μάθωμεν μὴ ἡ λεπτολόγος ἐξέ-
τασις τοῦ δράματος τοῦ Φαῦστου πρᾶσσύρῃ ἡμᾶς πέρα τοῦ ὁρίου τῶν ὁρμῶν
καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ πλήθους, συλλαμβάνοντος τὴν ἱστορίαν ἀνθρώπου
κολασθέντος, διότι ἠθέλησε νὰ σφετερισθῇ διὰ μέσων ἀνοσιῶν τὰ μόνα ἀλη-
θῶς ἐπίφθονα ἐπίγεια ἀγαθὰ, τὴν πᾶσαν γνῶσιν καὶ τὸ πᾶν κάλλος. Τὸ καθ'
ἡμᾶς ἀναγινώσκοντες ἐρμηνείας τινὰς τοῦ δράματος τούτου ἄγαν εὐφραεῖς
δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἐνθυμηθῶμεν τὴν χαιρεκακίαν μεθ' ἧς ὁ Γκαίτε ἐνε-
θάρρυνε τοὺς κριτικούς, μοχλοῦντας νὰνακαλύψωσι καὶ ἐν ταῖς ἀπλουστάταις
φράσεσι τοῦ Φαῦστου ταυ συμβολικὰς ἐννοίας, ἃς οὐδέποτε αὐτὸς διενόηθη.
Τὸ παράδειγμα τοῦτο ἔστω ἡμῖν μάθημα. Μὴ ἀναζητῶμεν σχέδιον ἐξηκρι-
βωμένον ἀρμονικῶς συντεταγμένον καὶ συνηρημένον ἐν τοιοῦτῳ ἔργῳ, ὅπερ
εἶνε προῖόν κοινωνίας ἐχούσης συγκεχυμένου πόθους, μεστῆς πάσης ἀντιφά-
σεως, ἐν ᾗ ὁ γεννώμενος ἔρωσ τῆς ἐπιστήμης ἦτο συνηνωμένος μετὰ τοῦ ἐπι-
μόνου ἔρωτος πρὸς πᾶν φαντασιῶδες, ὁ δὲ μυστικισμὸς καὶ ἡ δεισιδαιμονία
τοῦ Μέσου αἰῶνος συνέζη μετὰ τοῦ ψυχροῦ προτεσταντικοῦ λόγου καὶ τῆς
φωτοδόλου ἐλληνικῆς ποιήσεως, ὁ δὲ Λούθηρος ἀπηλλάσσετο τοῦ διαβόλου
ἐσφενδονίζων κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τὸ μελανοδοχεῖον. Ὁ μῦθος τοῦ
Φαῦστου ἐσχηματίσθη ἐκ τῶν στοιχείων τούτων τῶν τοσοῦτῳ διαφόρων,
ὡς τὸ πνεῦμα τῆς νεωτέρας Γερμανίας, καὶ συγχρόνως μετ' αὐτοῦ· ἡ προσ-
έγγισις δὲ αὕτη παρέχει ἴσως ἡμῖν τὸν λόγον καὶ τὸ μυστήριον τῆς εἰς τὸν
μῦθον τοῦτον ἀπαραιεῖώτου ἀγάπης τῶν Γερμανῶν. Πᾶς λαὸς ἔχει ἐν τῇ
ἱστορίᾳ αὐτοῦ κρίσιμόν τινα ἐποχὴν, καθ' ἣν τὸ πνεῦμα αὐτοῦ λαμβάνει τὸν
ὀριστικὸν αὐτοῦ τύπον. Τῆς δὲ Γερμανίας ἡ τοιαύτη ἐποχὴ κείται ἐν τῇ
περιόδῳ τῇ μετὰ τὴν μεγάλην ὄθησιν τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς Ἀναγεν-
νήσεως καὶ τῇ πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου, τουτέστιν
ἀκριβῶς ὅτε ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος παράδοσις προσδιωρίζετο καὶ συνεπληροῦτο.
Τὸ ἔχνος τῶν ἐντυπώσεων ἃς ὁ λαὸς ἔλαβεν ἐν τοιαύτῃ κρίσει δὲν ἐξαφα-
νίζεται εὐκόλως· ὁ λαὸς οὗτος οὐδέποτε λησμονεῖ τὰς συγκινήσεις ἃς τότε
ἠσθάνθη, τὰ ὄνειρα ἅτινα εἶτε τὸν ἠύφραναν εἶτε τὸν ἐφόβησαν· φαίνεται
ὅτι χάριν τῆς ἐξαιρετικῆς ταύτης στιγμῆς ἀνεῦρε τὴν ζωηρότητα τῶν ἐντυ-
πώσεων τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τὴν ἰσχὺν τῆς μνήμης αὐτοῦ. Αἱ τραγι-
καὶ τύχαι τοῦ δόκτωρος Φαῦστου ἔμειναν ἐν τῇ μνήμῃ τῆς Γερμανίας στε-

νῶς συνδεδεμένοι μετὰ τῆς περιόδου τῆς μεταβάσεως, τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς ἀναπτύξεως. Καὶ δι' αὐτὸ ὁ μὲν Γκαίτε ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ ἐν αὐταῖς ὑπόθεσιν ἐθνικοῦ ποιήματος, τὸ δὲ ἐθνικὸν τοῦτο ποίημα δὲν ἐπεσκίασε καὶ δὲν παρέδωκεν εἰς λήθην τὸ δημῶδες περὶ Φαύστου διήγημα, ὅπερ ἐνεῖχε τὴν ἀφελῆ ἐντύπωσιν τῶν αἰσθημάτων ἅτινα ὁ Γκαίτε τοσοῦτον θαυμασιῶς ἐρμήνευσεν. Ἡ δὲ Γερμανία ἐθαύμασε καὶ ἠγάπησε κατ' ἀξίαν τὴν ἐρμηνείαν τοῦ μεγάλου αὐτῆς ποιητοῦ, οὐδόλως ἐλαττώσασα τὴν πρὸς τὸ εὐσεβὲς διήγημα ἀγάπην, ἐν ᾗ ἐπαναβλέπει ὡς ἐν κατόπτρῳ τὰ ἐαυτῆς αἰσθήματα, καθ' ἣν στιγμὴν ἐξηγείρετο ἀπὸ τοῦ μακροῦ ὄνειρου τοῦ Μέσου αἰῶνος.

[Ἐκ τῆς Revue des deux Mondes 15 Ὀκτωβρίου 1879 ὑπὸ Arvede Barine].

Π. Ι. Φ.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΤΕΓΕΑΣ.

Τὴν ἐπιούσαν τῆς εἰς Τεγέαν μεταβάσεώς μου ἐπεσκέφη τὸ χωρίον Ἀχουρία, ἐνθα ἐξεπλάγην ἰδὼν σπουδαῖον ἐπιτάφιον ἀνάγλυφον κείμενον ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁδοῦ. Εἰσελθὼν δ' εἰς τι παρακείμενον οἰνοπωλεῖον, εἶδον ὡσαύτως ἐν τῷ ὑγρῷ καὶ σκοτεινῷ ὑπογείῳ αὐτοῦ ἕτερον ἐπιτάφιον ἀνάγλυφον, ἐστεμμένην πωγωνοφόρον κεφαλήν καὶ ἀγάλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἐν δὲ τῇ ἀντικρὺ κειμένη ἐκκλησίᾳ τοῦ χωρίου ὑπῆρχε μέγα ἀνάγλυφον, εἰκονίζον τὴν περὶ τὰ τείχη τῆς Τροίας περιφορὰν τοῦ Ἑκτορος. Ἐκεῖτο δὲ χαμαὶ καὶ ἦτο λίαν ἐφθαρμένον ἐκ τῆς διὰ τῶν ποδῶν προστρέψεως τῶν εὐσεβῶν Ἀχουριωτῶν. «Δὲν ἐπέτρεψεν ὁ ἱερεὺς νὰ το στήσωμεν ἄθλιον, μοὶ εἶπον οἱ παρακολουθοῦντές με χωρικοὶ, διότι εἶνε ἀμάρτημα νὰ στήσῃ τις τὸ ἀγάλμα ὡς πῶς τὰς εἰκόνας». Τὸ γεγονός ἀνέφερα εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, παρακαλέσας αὐτὸ, νὰ ἐξουσιοδοτήσῃ με, ἵνα συλλέξω τὰ εἰς φθορὰν καὶ ὑπεξαίρεσιν ὑποκείμενα ἔργα καὶ ἰδρῶσω δι' αὐτῶν δημοτικὸν Μουσεῖον. Ἐν τούτοις οἱ Ἀχουριῶται μαθόντες, ὅτι τὸ Μουσεῖον ἐπρόκειτο νὰ ἰδρυθῇ οὐχὶ ἐν τῷ χωρίῳ των, ἀλλ' ἐν Πιαλί, πρωτεύουσῃ τοῦ δήμου, ἀγόμενοι δὲ καὶ ὑπὸ κομματισμοῦ, ἀφήρπασαν καὶ ἔκρυψαν τὰ ἀνω μνημονευθέντα ἔργα, ἅπερ εἶναι ἀποκλειστικὸν κτῆμα τοῦ δήμου. Τὸ λυπηρὸν τοῦτο γεγονός κατήγγειλα εἰς τὴν εἰσαγγελίαν καὶ ἀνακρίσεις ἐνηργήθησαν αὐστηραί· ἀλλ' οὔτε τὰ κλαπέντα ἔργα οὔτε οἱ ἔνοχοι εἶχον ἀνακαλυφθῆ μέχρι τῆς ἐκ Τεγέας ἀναχωρήσεώς μου. Τί μέχρι τοῦδε ἐγένετο, ἀγνοῶ· εὐελπιστῶ ὅμως, ὅτι οἱ ἀρμόδιοι θὰ ἀντεπεξέλθωσι δριμεῖς κατὰ τῆς ἀσέβους καὶ σκανδαλώδους πράξεως.

Στερηθεὶς δὲ τῶν σπουδαιότητων τούτων ἔργων δὲν κατέλιπον ἀνεκτέλεστον τὴν τοῦ ὑπουργείου διαταγὴν, ἀλλ' ὑψηλὸν ἔχων καθῆκον νὰ σπεύσω παντὶ σθένει πρὸς διάσωσιν τῶν ἐν τῷ προκειμένῳ δήμῳ ἀρχαιοτήτων ἡτησάμην παρὰ τοῦ εἰσαγγελέως τῶν ἐν Τριπόλει Πρωτοδικῶν τὴν κατάσχεσιν πολλῶν ἔργων τῆς τέχνης, ἅπερ εὐρὸν τινες ἐν ἀνασκαφαῖς, ἄς ἐνήργησαν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς κρύφα καὶ ἄνευ ἀδείας τῆς κυβερνήσεως. Διὰ τῶν οὕτω δὲ περιουναχθέντων ἔργων ἠρξάμην τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐν Πιαλί Μουσείου, ὅπερ ἀριθμεῖ 22 πλαστικὰ ἔργα, 26 ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ κοσμήματα καὶ πλέον τῶν 300 χαλκῶν ἀντικειμένων, οἷον σφραγίδων, πορπῶν, ἀτράκτων κτλ., εὐρεθέντων ἀπάντων ἐν ταῖς πρὸς ἀνακάλυψιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς γενομέναις ἀνασκαφαῖς. Τῶν πλαστικῶν δ' ἔργων τὰ μὲν εἶνε κατεσχημένα, καθὰ ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὰ δὲ εἶνε κτῆμα τοῦ δήμου καὶ ἔκειντο διεσκορπισμένα τῆδε κάκειτε, τὰ δὲ ἐδωρήθησαν τῷ μουσεῖῳ ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν. Τὰ πλεῖστα δὲ εἶνε προϊόντα ἐγχωρίας Σχολῆς ἐπικρατούσης ἐν Τεγέᾳ, ἥτις ἔχει οὐ μόνον ἴδιον τρόπον ἐργασίας ἀλλὰ καὶ ἰδιάζουσιν ἐκλογὴν τῶν ὑποθέσεων καὶ παράστασιν τῶν ἀντικειμένων. Τοῦτο θὰ ἐκπλήξῃ ἕως τὸν λαμβάνοντα εἰς χεῖρας οἰανδήποτε ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἐνθα οὐδ' ἐλαχίστη μνεῖα γίνεται τοιαύτης Σχολῆς, διότι μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἠρξάτο κυρίως διὰ τοῦ παρ' ἡμῖν Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου ἀκριβῆς δημοσίευσις, περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πλαστικῶν ἔργων. Οἱ Πελοποννήσιοι, πλὴν τῶν Ἀργείων καὶ Σικυωνίων, δὲν διεκρίθησαν ἐπὶ παραγωγῇ μεγάλων καὶ πολλῶν καλλιτεχνημάτων, δι' ἃ τὰ σπουδαιότερα αὐτῶν ἔργα ἐξετέλουν ξένοι τεχνῖται, οἷον ὁ Παιώνιος, Ἀλκαμένης, Φειδίαις, Ἰκτίνος, Σκόπας καὶ ἕτεροι· τὴν τέχνην ἐκαλλιέργουν πρακτικώτερον, σπεύδοντες οὐχὶ πρὸς παραγωγὴν ἀριστοτεχνημάτων, ἀλλὰ πρὸς πλήρωσιν τῶν τοῦ βίου ἀναγκῶν. Ἐκ τοιαύτης δὲ τάσεως παρήχθησαν ἐγχώρια ἐργαστήρια ἐν ταῖς διαφόροις πόλεσιν, ἐν οἷς διακρίνεται τὸ τῆς Τεγέας, ὅπερ δύναται νῦν νὰ γνωρίσῃ καὶ σπουδάσῃ ἀκριβῶς ὁ τὸ ἐν Πιαλί Μουσεῖον ἐπισκεπτόμενος. Ἐγκλείει δὲ τὸ Μουσεῖον τοῦτο καὶ ἕτερα σπουδαιότερα ἔργα, μεγάλην ἔχοντα καλλιτεχνικὴν ἀξίαν. Ἴνα καταδείξω δὲ τοῦτο καταχωρίζω ἐνταῦθα ἀπόσπασμα οὗ ἔγραψα καταλόγου¹.

¹ Ἀριθ. 1. *Κεφαλή ἥρωος μαχομένου* ὑψ. 0,21 περ. 0,66.

Οἱ μὲς τοῦ τραχήλου εἶνε λίαν ἀνεπτυγμένοι καὶ ἐντεταμένοι· τὰ χαρακτηριστικὰ δὲ τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἔκφρασις εἶνε εὐγενής, εἰ καὶ ὁ ἥρωος ὑφίσταται πόνον ἀφόρητον, ὃν προσπαθεῖ νὰ κρατήσῃ δάκνων μικρὸν τὴν γλῶσσαν διὰ τῶν ὀδόντων. Τὰ γνωρίσματα ταῦτα καὶ ἡ ἐργασία τῆς κόμης ἀναπολοῦσιν ἡμῖν ἐν πολλοῖς τοῖς ἐν Φλωρεντίᾳ Νιοβίδας. Τὸ ἀνώτατον δὲ

¹ Ἀντίγραφα τοῦ καταλόγου τούτου, ὑπογεγραμμένα παρ' ἐμοῦ καὶ τοῦ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Μουσείου ἀναλαβόντος Δημήτριου Τεγέας κ. Ἀναστασίου Βούτση, κείνται ἐν τῷ Μουσεῖῳ καὶ ἐν τῷ ὑπουργεῖῳ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.

μέρος τοῦ κρανίου ἐλλείπει, ὅπερ δεικνύει ὅτι τὸ ἔργον ἦτο ἐκτεθειμένον ἐν τόπῳ ἔνθα δὲν ὑπῆρχεν ἀρκετὸς χώρος πρὸς τὰ ἄνω, ἦτοι ἐν ἀετώματί τινι. Ἀποβλέπων δ' εἰς ταῦτα πάντα, καὶ ἰδίως εἰς τὴν διαπρηπὴ καὶ ἀπὸ παντὸς κοινοῦ καὶ τυχαίου κεκαθαυμένην ἔκφρασιν τοῦ πάθους, οὐσιώδεις γνώρισμα τῶν ἔργων τοῦ Σκόπα, νομίζω ὅτι τὸ προκείμενον ἔργον εἶνε ἡ κεφαλὴ προσώπου τινὸς τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, οὗ ἀρχιτέκτων, βεβαίως δὲ καὶ πλάστης, ἦτο ὁ Σκόπας. Τὸ μάρμαρον εἶνε ἀτυχῶς δυσδιάκριτον.

(Εὐρέθη πλησίον τῆς ἐν Πικλὶ ἐκκλησίας ἅγιος Νικόλαος).

Ἀριθ. 3. *Τεμάχιον βραχίονος* προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς.

Ἡ ἐργασία καὶ ἡ τῶν μυῶν ἔντασις εἶνε ἀρίστη, τὸ δὲ μάρμαρον πάριον.

Μῆκος ἐκατέρωθεν μέχρι τοῦ ἀγκῶνος 0,23 καὶ 0,22 διάμ. 0,42.

(Εὐρέθη περὶ τὴν παλαιὰν Ἐπισκοπὴν, ἐντετειχισμένον ἐν τινι μεταγενεστέρῳ οἰκίματι. Προσφορὰ Δημητρίου Ἡλιοπούλου).

Ἀριθ. 7. *Ἀνάγλυφον ἀναθηματικὸν* εἰκονίζον τὸν Πλούτωνα καθήμενον ἐπὶ θρόνου καὶ κρατοῦντα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὸ τῆς Ἀμαλθείας κέρασ. Παρ' αὐτὸν ἴσταται ἡ Περσεφόνη φέρουσα πῶλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ κρατοῦσα ἐν τῇ δεξιᾷ σκῆπτρον· τὴν ἀριστερὰν δὲ στηρίζει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου τῆς μητρὸς αὐτῆς Δήμητρος, ἥτις ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ κρατεῖ φιάλην, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ δᾶδα. Κατόπιν ἔπονται δύο παρθέναι, ὧν ἡ μὲν φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑδρίαν καὶ κρατεῖ ἐν τῇ ἀριστερᾷ οἰνοχόην, ἡ δὲ ἀνατείνουσα τὴν δεξιὰν προσεύχεται. Ὑπὸ τὸν Πλούτωνα σώζονται τὰ γράμματα Κ Α Ε.

Τὰ ἐλατήρια εἶνε τῶν ὄντι ἀριστα, οὐχὶ ὅμως καὶ πρωτότυπα· ἡ στοργὴ ἰδίως καὶ ὁ πόνος, μεθ' οὗ ἀποβλέπει ἡ μήτηρ πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ὤμου αὐτῆς στηρίζουσαν τὴν χεῖρα Περσεφόνην, ἀναπολεῖ ἡμῖν τὸ γνωστὸν ἀνάγλυφον τοῦ ἀποχωρισμοῦ τοῦ Ὀρφέως καὶ τῆς Εὐρυδικῆς. Ἡ ἐργασία εἶνε ἀπλὴ καὶ εὐγενής, ἰδίως ἡ διάταξις τοῦ ὄλου, ἡ στάσις τῶν προσώπων καὶ αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματισμοῦ. Τὸ προκείμενον ἀνάγλυφον εἶνε τῶν ἀρίστων τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀνακαλυφθέντων τοιοῦτου εἴδους ἔργων.

Μ. 0,94 ὕψ. 0,62, παχ. 0,18.

(Εὐρέθη πρὸ μηνὸς ὑπὸ Γεωργίου Κολιοπούλου πλησίον τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς).

Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ.

Ο ΛΕΩΝ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΕΩ

Ὁ κ. Ἀ. Μηλιαράκης ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ *Ἐφημερίδι* (24 Ὀκτωβρίου 1879) τὰς ἐπομένους εἰδήσεις περὶ τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κέω σωζομένου κολοσσίου λέοντος.

«Ὁ λέων οὗτος ὑπάρχει ἐν Κέῳ γεγλυμμένος ἐπὶ μονολίθου ἀτιζωϊκοῦ σχιστολίθου· κεῖται δ' ἐπὶ κατωφεροῦς ἐπιπέδου ἀγροῦ πέντε λεπτά τῆς ὥρας ἀπέχοντος τῆς ΒΑ. ἄκρας τῆς πόλεως Κέω. Ὁ λέων οὗτος παρίσταται ἐν ἡρέμῳ στάσει κεκλιμένος χαμαὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς, ὀρθίαν ἔχων τὴν κεφαλὴν καὶ βλέπων πρὸς τὰ πρόσω ὡσεὶ ἄγρυπνος φύλαξ τοῦ μέρους ἐν ᾧ κεῖται. Ἔχει μῆκος 8,80 μέτρων, ἡ δὲ βᾶσις τοῦ μονολίθου ἐφ' οὗ εἶνε γεγλυμμένος ἔχει περίμετρον μέτρων 15,50 καὶ πλάτος εἰς τὸ παχύτερον μέρος 0,75 μέτρ. Εἶνε δὲ καταφανὲς ὅτι ἡ θέσις ἐν ἣ τὰ νῦν κεῖται δὲν εἶνε ἡ ἀρχικὴ, ἀλλ' ὅτι κατέπεσεν ἐκεῖ ἐξ ὑψηλοτέρας θέσεως. Κατὰ τὴν ἐν Κέῳ διαμονὴν μου μηνὶ Ἰουλίῳ ἐ. ἔ. παρατήρησα ὅτι κίνδυνος μέγας ἐπίκειται καὶ ἐκ ταύτης νὰ μετακυλισθῇ ὡς ἐκ τοῦ μεγάλου βάρους καὶ νὰ καταπέσῃ εἰς τὴν κοίτην βαθείας φάραγγος, εἰς τὰς κατωφερείας τὰς ὁποίας εὐρίσκεται, ὁπότεν ἀδύνατον νὰ ἐξαχθῇ καὶ ὅπου τὰ δέοντα ὁμοῖα ὕδατα θέλουσι καταστρέψῃ αὐτὸν ὅλως καὶ καλύψῃ διὰ χαλίκων καὶ χώματος. Αἶγες καὶ χοῦροι βόσκοντες ἐν τῷ ἀγρῷ ἐκεῖνῳ ἀδιακόπως κοιλινοῦσι τὴν γεωδὴ βᾶσιν τοῦ μονολίθου, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ μονόλιθος εὐθροπτος ὧν κατέστη ὑπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ τοῦ ἀνέμου κάτωθεν σπηλαιώδης.

»Νομίζω ὅτι δαπάνη μικρὰ διδομένη εἰς τὸν δῆμον ἀρκεῖ πρὸς κατασκευὴν τοίχου ὑποστηρίζοντος κάτωθεν τὴν βᾶσιν τοῦ λέοντος, πρὸς πλήρωσιν τοῦ ὑπ' αὐτὴν κοιλώματος καὶ κατασκευὴν κιγκλιδώματος ξυλίνου, ὅπως μὴ τὰ ἐν τῷ ἀγρῷ ζῶα πλησιάζωσι. Τὸ κατ' ἐμὲ ἦθελον ζητήσῃ καὶ στέγην στηριζομένην ἐπὶ τεσσάρων δοκῶν, ὅπως προφυλάσῃ τὸν λέοντα ἀπὸ τῆς βροχῆς, ἥτις ἀναπτύσσει ἐπὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ λειχήνας, οἵτινες κατέστρεψαν ἤδη ἐν μέρει τὰς γλυφὰς τοῦ τριχώματος, ἀλλὰ φοβοῦμαι μὴ θεωρηθῇ ὅτι ζητῶ πολλά.

»Ἄς μοι συγχωρηθῇ δὲ νὰ προσθέσω, περὶ ἀρχαιότητος ἐν Κέῳ ὑπαρχούσης γράφων, ὅτι ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ ἔνεκα ἐλλείψεως προνοίας κατέρρευσε τῷ 1848 σῶον καὶ ἀκέραιον τέως ὑπάρχον ἀρχαῖον ἐλληνικὸν οἰκοδόμημα τετραγώνου πύργου, κειμένου ἐν τῇ μονῇ τῆς ἀγίας Μαρίνας. Τοιοῦτος πύργος στοργύλος ἔχων ἐξωτερικὴν περιφέρειαν κατὰ τὴν κάτω βᾶσιν 21 μέτρων, καὶ ὕψος ὑπὲρ τὰ 30 ἐξ ὀγκωδεστάτων λίθων ἐκτισμένος, ἄνευ συγκολλητικοῦ μέσου, κεῖται παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος Πέτρος τοῦ δήμου Γαυρίου τῆς Ἀνδρου· ἀλλὰ καὶ οὗτος θέλει καταπέσει· διότι τὸ πρὸς βορρᾶν νεῖον μέρος διερράγη καὶ μόλις λίθοι τινὲς συγκρατοῦσι τὸ βᾶρος τοῦ ἄνω τοίχου.»

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Ἐν τῇ *Ἐφημερίδι* τῆς 23 καὶ τῆς 26 Ὀκτωβρίου ἀναγινώσκωμεν τὰς ἐξῆς εἰδήσεις περὶ τηλεγραφημάτων ἐξ Ὀλυμπίας.

«Κατὰ νέον ἐπίσημον τηλεγράφημα, ἐν Ὀλυμπίᾳ εὐρέθησαν πολύτιμα

πράγματα' ὀπισθεν τῆς στοᾶς τῆς Ἡχοῦς κεφαλή τοῦ γονατίζοντος παιδὸς ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Κεφαλή τοῦ αὐτοκράτορος Τίτου, ἣτις προσκομίζεται εἰς κορμὸν φέροντα θώρακα κεκοσμημένον διὰ Νηρηίδων, καὶ ἀγαλμα Νεμέσεως Τύχης. Ἡ κεφαλή τοῦ παιδὸς εἶνε ἀριστα διατετηρημένη ὡς νὰ ἐξῆλθε τώρα τῶν χειρῶν τοῦ γλύπτου.»

Ἐυρέθη ἡ κεφαλή τῆς Νίκης τοῦ Πικωνίου δεκαπέντε μέτρα ὀπισθεν τῆς Στοᾶς τῆς Ἡχοῦς κατὰ τὸ δυτικὸν τεῖχος τοῦ Σταδίου. Ὅλον τὸ πρόσωπον εἶνε κατεξεσμένον. Ἡ κόμη περιβάλλεται ὑπὸ ταινίας τριπλῆς. Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος εὑρέθη νέα ἐπιγραφή ἀναγράφουσα τὸ ὄνομα τοῦ Πολυκλείτου. Κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν τάφρον ἀνεκαλύφθη νέα ῥωμαϊκὴ στοὰ καὶ δίσκος χαλκοῦς μετ' ἐπιγραφῆς ἀναθηματικῆς.»

— Εἰς τὸ ἐνταῦθα Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον μετεκομίσθησαν ἐσχάτως ἐκ Μήλου τὰ ἐν τῇ νήσῳ ἐκείνῃ ἀνευρεθέντα προπέρουσι τρία ἀγάλματα¹ ἀγορασθέντα δὲ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, προκαταβαλούσης τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρίας τὰ πρὸς ἀγορὰν αὐτῶν χρήματα. Τὰ ἀγάλματα ταῦτα εὐρίσκονται εἰσέτι ἐντὸς τῶν κιβωτίων εἰς τεμάχια, καὶ δυσκόλως δύναται τις νὰ ἐκφέρῃ ἀσφαλῆ περὶ τῆς τεχνικῆς αὐτῶν ἀξίας κρίσιν. Ἐκ πρώτης ὄψεως ὅμως πείθεται τις, ὅτι τὸ ἀγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος, κολοσιαῖον ἔχον μέγεθος, εἶνε προῖον ἀρίστης γλυφίδος· εἶνε δὲ καὶ τὸ μᾶλλον ἄρτιον, διότι καὶ τὴν κεφαλὴν σώζει καὶ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, εἰ καὶ ἀποκεκομμένα τὰ ἄκρα ταῦτα. Ὁ θεὸς τῆς θαλάσσης παρίσταται γυμνὸς μέχρι τῆς ὀσφύος, τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ σώματος περιπτύσσει χλαῖνα διὰ πτυχῶν ἀρμονικωτάτων. Παρὰ τὸν θεὸν ἵσταται δελφίν, τὸ ἔμβλημα τοῦτο τῆς θαλάσσης, ὡς ἐκ τοῦ σχήματος δὲ τοῦ ἀγάλματος εἰκάζεται, ὅτι ὁ Ἐνοσίγαιος ἐδάσταζε τρίαίαν. Ἄν κελῶς συνδεθῶσι τὰ τεμάχια τοῦ ἀγάλματος, καὶ καταλλήλως τοποθετηθῆ τὸ ὅλον ἀγαλμα, θέλει ἀποτελέσει τὸν λαμπρότατον κόσμον τοῦ ἡμετέρου μουσείου. Ἄπαντα τὰ ἀγάλματα, τρία τὸν ἀριθμὸν, ἠγοράσθησαν ἀντὶ 27,500 δραχμῶν, καὶ ἡ δαπάνη αὕτη δὲν εἶνε παντάπασιν ὑπερβολικὴ. Ἡ κυβερνήσις ἐπεφύλαξεν εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα προσέτι νὰ ἐνεργήσῃ ἀνασκαφὰς ἐν ᾧ χώρῳ ἀνευρέθησαν τὰ ἀνωτέρω ἀγάλματα, δὲν εἶνε δὲ διόλου παράδοξον νὰ ἀνακαλυφθῶσι καὶ ἄλλαι παρόμοιαι ἀρχαιοτήτες.

— Εἰς θέσιν Λουμικὸν ἢ Ταυρόκαστρον τῆς περιφερείας τοῦ χωρίου Γραμμυκτικοῦ τοῦ δήμου Μαραθῶνος καὶ παρὰ τὸν ἀρχαῖον ναὸν τῆς Νεμέσεως τῆς Ῥαμνοῦντος, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἀγαλμα τῆς ὁμωνύμου θεοῦ, ἔργον τοῦ Φειδίου, καὶ ἐν ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἀφιερῶσαι τὸ τρόπαιον τῆς Νίκης, ἀνευρέθησαν πλεῖστα ἀνάγλυφα καὶ ἀγάλματα μαρμάρινα καλλίστης μὲν τέχνης, μεγίστης δ' ἀξίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται ἐν μεγίστον καὶ σχεδὸν ἀκέραιον.

¹ Περιγραφή λεπτομερῆς τῶν ἀγαλμάτων τούτων ὑπὸ τοῦ σχολάρχου κ. Α. Βλαστοῦ ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Παρνασσῷ (τόμ. Α' σ. 311—313, 1877).

— Ὁ κ. Νικόλαος Ἰωαννίδης ἐδωρήσατο τῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσεῖῳ τοῦ Πειραιῶς ἀνέκδοτον ἐπιγραφήν εὐρεθεῖσαν παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς δεξαμενῆς, ἐν ᾗ θέσει καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀλεξάνδρου Μελετοπούλου δημοσιευθὲν ἐν σελ. 799 τοῦ Παρνασσῷ ψήφισμα τῶν ὀργεῶνων.

Ἴδου ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή·

ΝΕΟΚΛΗΕ ΘΟΡΙΚΙΟΙΕ ΑΝΕΘΗΚΕΝ
ΔΩΡΙΔΟΣ ΙΕΡΕΩΜΕΝΗΣ;

— Ὁ ἡγεμὼν τῆς Σάμου ἐξέδωκε τὸ ἐξῆς διάταγμα περὶ διατηρήσεως ἀρχαιοτήτων·

»Ἐπειδὴ τινες, ἐναντίον τοῦ ὀφειλομένου εἰς τὰ λείψανα τῆς ἀρχαιότητος σεβασμοῦ καὶ τῶν περὶ ἀρχαιοτήτων διατάξεων, φθείρουσι ταῦτα ὅπως τὰ μεταχειρισθῶσιν εἰς ἰδίας ἀνάγκας, καὶ ἐπειδὴ τὸ τοιοῦτο οὐχὶ μόνον μομφὴν εἰς τὸν τόπον ἐπάγεται, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστήμην ζημιοῖ, ἀποφασίσαντες διατάσσομεν. Ἄρθρ. 1. Ἀπαγορεύεται αὐστηρῶς εἰς πάντας νὰ φθείρωσι, συντρίβωσιν ἢ ὅπωςδήποτε ἄλλως παραβλάπτωσιν ἢ μεταφέρωσιν ἐκ τῶν μερῶν, εἰς ἃ ταῦτα εὐρέθησαν, ἀλλαχόσε πρὸς οἰκονομῆσαι χρῆσιν πέτρας ἐκ μνημείων τῆς ἀρχαιότητος, μάρμαρα εἴτε ἐνεπίγραφα καὶ φέροντα κοσμήματα τέχνης, εἴτε ἄνευ ἐπιγραφῶν καὶ κοσμημάτων, τάφους, σαρκοφάγους καὶ ἄλλα τῆς ἀρχαιότητος ἀντικείμενα ἄνευ ἐγγράφου ἀδείας Ἡμῶν. Ἄρθρ. 2. Ὁ ἐναντίον τῆς ἀνωτέρω διατάξεως φθίρας, συντρίψας, παραβλάψας ἢ μετενεγκῶν ἐκ τοῦ τόπου, εἰς ὃν εὐρέθη, ἀλλαχόσε τι τῶν προμνησθέντων ἄνευ Ἡμετέρας ἐγγράφου ἀδείας θέλει καταδικάζεσθαι εἰς φυλάκισιν ἐνὸς μηνὸς καὶ εἰς πρόστιμον γροσίων πεντακοσίων ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ταμείου. Ἄρθρ. 3. Πᾶς δήμαρχος, ἀστυνόμος ἢ πολιτάρχης, πληροφορηθεὶς ὅτι ἐγένετο παράβασις τῶν ἀνωτέρω διατάξεων, ὀφείλει αὐθαρῆ νὰ καταγγέλλῃ τὸν παραβάτην πρὸς Ἡμᾶς, ὑποκείμενος αὐτὸς ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἐν Ἄρθρῳ 2 κατακρινωτομένην ποινὴν, ἐὰν δὲν ἤθελε πράξει τοῦτο. Οἱ παραβάται τῶν ἀνωτέρω ἄρθρων καταδιώκονται ἐξ ἐπαγγέλματος.»

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

Τὸν λήξαντα μῆνα τρεῖς συνεκροτήθησαν τακτικαὶ συνεδρίαὶ τοῦ Συλλόγου. Τὰ δημόσια ἀναγνώσματα ἀρχοῦνται τῇ 2 Νοεμβρίου.

Ἡ κοσμητεία τῆς ἐν Ἀνδρῶ σχολῆς τῶν ἀπόρων παιδῶν ἀπέστειλε τὴν ἔκθεσιν τῶν κατὰ τὸ λήξαν ἔτος γενομένων, ἡ δ' ἐξελεγκτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς αὐτῆς σχολῆς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἐξελέγξεως καθ' ἣν ὁμολογεῖται ἡ πλήρης τάξις καὶ ἀκρίβεια τῶν λογαριασμῶν τοῦ ταμείου.

Ἀπεστάλησαν ὁμοίως αἱ ἐκθέσεις τῶν ἐλεγκτῶν τῶν σχολῶν Ζακύνθου καὶ Κικλαῶν ὁμολογούντων τὴν τάξιν τῶν λογαριασμῶν ἀμφοτέρων τῶν ταμείων.

Ἡ ἐν Νέᾳ Πικέρνη σχολὴ τῶν ἑλληνοαλβανῶν ἀποίκων συνέστη ὀριστικῶς· κατὰ τὴν ἐκθεσιν δὲ τῶν ἐπιτρόπων φοιτῶσιν ἐν αὐτῇ 17—20 παῖδες. Φοιτῶσι δ' ἐν αὐτῇ καὶ ἐκ τῶν ἀποίκων τινὲς πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ἐλληνικῆς.

Ὁ Σύλλογος, συνεπεῖα ἀναφορᾶς τῶν κατοίκων τῶν χωρίων Μπράτι, Τραγανοῦ καὶ Μακροπούλου τοῦ δήμου Μυρτουτιῶν τῆς Ἠλείας, ἀπεφάσισε τὴν σύστασιν σχολῆς ἐν ἐνὶ τῶν χωρίων τούτων, ὑποδειχθησομένῳ ὑπ' αὐτῶν τῶν κατοίκων.

Τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν ἀπέστειλε πρὸς τὸν Σύλλογον τὸ ἀργυροῦν μετὰλλιον ἄ τάξεως δι' οὗ ἐτιμήθη οὗτος ἐν τῇ ἐν Παρισίοις παγκοσμίῳ Ἐκθέσει τοῦ 1878.

Ἐπεψηφίσθη ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ ΙΕ' ἔτους καθ' ὃν τὰ μὲν ἔσοδα προϋπελογίσθησαν εἰς δρ. 17,478.84 τὰ δὲ ἔξοδα εἰς δρ. 16,298, μένοντος περισσεύματος δρ. 1180.84. Ὁ Σύλλογος ἀνέγραψεν ἐν τῷ προϋπολογισμῷ αὐτοῦ δρ. 500 ὑπὲρ τῆς συστάσεως ἐν Ἀθήναις ὑπνωτηρίων τῶν ἀπόρων παιδῶν.

Ὁ Σύλλογος ὁμοφώνως ἀπεφάσισε τὴν σύστασιν ὑπνωτηρίων τῆς Σχολῆς τῶν Ἀπόρων παιδῶν, ἀνέθηκε δὲ εἰς ἐπιτροπὴν, συγκειμένην ἐκ τῆς κοσμητείας τῆς Σχολῆς, τοῦ προέδρου τοῦ Συλλόγου καὶ τῶν κκ. Φιλ. Παρασκευαΐδου καὶ Εὐγ. Α. Ραγκαβῆ, τὴν σύνταξιν ἑσωτερικοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ὑπνωτηρίων τούτων, ὅστις ὑποβληθήσεται προσεχῶς εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ Συλλόγου.

Κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 29 Ὀκτωβρίου ὑπεβλήθη ὑπὸ τοῦ προέδρου ἡ λογοδοσία περὶ τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὸ λήξαν ἰδ' ἔτος τοῦ Συλλόγου, ἧτις δημοσιευθήσεται ἐν τῷ προσεχῇ τεύχει τοῦ περιδικοῦ.

Τῇ 8 Ὀκτωβρίου ἀπεβίωσεν ἐν Ἀθήναις ὁ **Λέων Μελάς** ἀνὴρ ἐργασθεὶς τὰ μάλιστα ὑπὲρ τῶν γραμμάτων, ἰδίᾳ δὲ ὑπὲρ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας. Ὁ Γεροστάθης αὐτοῦ θὰ γείνη αἰώνιον ἐγκόλπιον τῶν Ἑλληνοπαίδων. Τοῦ ἡμετέρου Συλλόγου ἦν μέλος ἐπίτιμον ἀπὸ τοῦ 1871, εἰργάσθη δὲ πολλάκις ὑπὲρ αὐτοῦ, μετὰ τῶν ἀειμνήστων Δημητρίου Μαυροκορδάτου καὶ Σπυρίδωνος Βασιλειάδου συνεργασθεὶς εἰς τὴν πρώτην σύστασιν τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς τῶν Ἀπόρων παιδῶν, ἣν πάντοτε ἠγάπησε καὶ ἧς διετέλει εὐεργέτης καὶ ὑπὲρ ἧς θνήσκων κατέλιπε δραχμὰς 1000. Ἡ Ἐφορεῖα τοῦ Συλλόγου ἄμικ τῇ ἀγγελίᾳ τοῦ θανάτου ἐκτάκτως συνελθοῦσα ἐφήρισε τὴν ἐπὶ τοῦ προσφιλοῦς νεκροῦ κατάθεσιν στεφάνου μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς *Λέων Μελάς ὁ Φιλ. Σύλλογος Παρνασσός εὐγνωμονῶν*, παρηκολούθησε δὲ τὴν κηδείαν αὐτοῦ καὶ ἀπέστειλε συλλυπητήρια γράμματα τῇ χήρᾳ αὐτοῦ.

Ἐγένετο δεκτὴ ἡ εἰς τὰ ἀντεπιστελλόντα μέλη ἐν Σύρῳ μετὰθεσις τοῦ κ. Μ. Ναύτη. Ἐξελέχθησαν εἰς ἀντικατάστασιν παραιτηθέντων κοσμητορες τῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν οἱ κκ. Ν. Καζάκης καὶ Στ. Ναύτης καὶ εἰδικὸς γραμματεὺς ὁ κ. Ἀλ. Α. Ραγκαβῆς.